
BruVoices

Inwoners spreken over sociale cohesie in Brussel

Een discoursanalyse van 500 burgers

BruVoices

Inwoners spreken over sociale cohesie in Brussel

Een discoursanalyse van 500 burgers

COLOFON

BruVoices

Inwoners spreken over sociale cohesie in Brussel
Een discoursanalyse van 500 burgers

Cette publication est également disponible en français sous le titre:

BruVoices

La cohésion sociale à Bruxelles selon ses habitants
Analyse de discours de 500 citoyens

Een uitgave van de Koning Boudewijnstichting
Brederodestraat 21
1000 Brussel

AUTEURS

Leen Van Brussel, VUB - DESIRE
Louise Carlier, UCL - Metrolab
Mathieu Berger, UCL - Metrolab
Antoine Printz, UCL - Metrolab
Lionel Francou, UCL - Metrolab
Benjamin De Cleen, VUB - DESIRE

COÖRDINATIE VOOR DE KONING BOUDEWIJNSTICHTING

Françoise Pissart, Directeur
Gerrit Rauws, Directeur
Marie Scheid, Project coördinator

GRAFISCH CONCEPT

Salutpublic

VORMGEVING

TiltFactory

PRINT ON DEMAND

Manufast-ABP vzw, een bedrijf voor aangepaste arbeid
Deze uitgave kan gratis worden gedownload van onze website www.kbs-frb.be
Een afdruk van deze elektronische uitgave kan (gratis) besteld worden
via www.kbs-frb.be

WETTELIJK DEPOT

D/2893/2018/03

BESTELNUMMER

3533
Maart 2018

Het BruVoices-onderzoek werd gerealiseerd met de steun van
het Brussels Hoofdstedelijk Gewest .

INHOUDSTAFEL

Voorwoord	8
Samenvatting	10
Résumé	12
Summary	14
Inleiding	16
HOOFDSTUK 1: Inzoomen op de ervaring van het samenleven in Brussel	21
1.1. Wat is sociale cohesie?	22
1.2. Cohesie met betrekking tot hoe het samenleven wordt ervaren	23
1.2.1. Sociale netwerken	23
1.2.2. Openbaar domein	24
1.2.3. Stedelijke diversiteit	26
1.2.4. Solidariteit	27
1.2.5. Samenhorigheidsgevoel en identiteit	28
1.3. Van een ervaring van het samenleven in de stad naar een wereldvisie	29
HOOFDSTUK 2: Methode	31
2.1. De methodologie van focusgroepen	32
2.1.1. Wat zijn focusgroepen?	32
2.1.2. BruVoices: 51 focusgroepen met Brusselse verenigingen	32
2.2. Discoursanalyse.....	35
2.2.1. Wat is discoursanalyse?	35
2.2.2. De discoursanalyse binnen het BruVoices project.....	36
2.3. Werkwijze.....	38
2.3.1. Analytische fases en het codeerproces.....	38
2.3.2. Ondersteuning vanuit uit de kritische discoursanalyse.....	39
2.3.3. Een cyclisch onderzoeksproces.....	40
2.3.4. Rapportage	40
HOOFDSTUK 3: Wie, wat, en waar is ‘Brussel’	43
3.1. Het karakter van Brussel	44
3.1.1. Multicultureel en internationaal	45
3.1.2. Vrijheid en openheid.....	47
3.1.3. Stad van levenskwaliteit	50
3.2 Mentale kaarten van Brussel	57
3.2.1 ‘Het stadscentrum’ versus ‘De gemeenten’	58
3.2.2. ‘Het noorden versus het zuiden’	60
HOOFDSTUK 4: Sociale netwerken in Brussel	67
4.1. Sociale netwerken, levenskwaliteit, eenzaamheid	69
4.2. Opbouwen en onderhouden van sociale netwerken	71
4.2.1. Plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’	71

4.2.2. Diepgaande en langdurige netwerken en relaties	74
4.3. Aard van het sociale netwerk: homogeniteit en heterogeniteit	75
4.3.1. Origine en etniciteit	76
4.3.2 Socio-economische achtergrond	77
4.4 Relaties met burens in de stad	78
4.4.1. Het belang van burensrelaties.....	78
4.4.2. Goed nabuurschap	80
HOOFDSTUK 5: Samenleven in de publieke ruimte: stedelijkheid, burgerzin, veiligheid.....	83
5.1. De publieke ruimte als bijkomstige ruimte en ‘tussenruimte’	84
5.2. De publieke ruimte als kader van de stedelijke ervaring	86
5.3. De publieke ruimte als verkeersruimte.....	88
5.4. Stedelijkheid als evenement	90
5.5. Samenleven in de publieke ruimte als een beproeving	92
5.5.1. Ongemak en afkeuring.....	92
5.5.2. Risico’s, bedreigingen en geweld.....	95
5.5.3. Invloed van gender.....	97
5.6. Een gebrek aan burgerzin en onveiligheid: welk verband?.....	100
5.7. Een ongelijke perceptie van de stedelijke onveiligheid.....	102
HOOFDSTUK 6: De dagelijkse ervaring van etnisch-culturele diversiteit	105
6.1. Omschrijven van verschillen.....	106
6.2. Leven in een ‘bubbel’	107
6.2.1. Ruimtelijke spreiding van de ‘bubbels’: markers, indicatoren.....	109
6.2.2. De ervaring van de ‘bubbels’	110
6.2.3. Interpretatie van de ‘bubbels’	112
6.3. Relaties tussen werelden.....	115
6.3.1. Belemmeringen en steun.....	115
6.3.2. De case van Europa in Brussel	117
6.3.3. De aanslagen: het wantrouwen of de ‘angst voor Arabieren’	118
6.4. Discriminatie en gebrek aan erkenning	119
6.4.1. Discriminatie.....	119
6.4.2. De erkenning van een meervoudige identiteit	120
6.4.3. De ontkenning van de geschiedenis	121
6.5. Een stad waar iedereen zich een vreemde voelt?	122
HOOFDSTUK 7: Solidariteit.....	125
7.1. Solidariteit als moment van samenzijn en onderlinge hulp	126
7.1.1. Samenkomen en delen.....	126
7.1.2. De buurt	127
7.1.3. Netwerken van mensen met een gedeelde overtuiging en achtergrond.....	129
7.1.4. De acties van verenigingen.....	130
7.2. Van solidariteit naar de kijk op sociaaleconomische problematieken	132
7.2.1. Werkgelegenheid	133
7.2.2. Huisvesting.....	135
7.3. Van armoede tot dakloosheid	137

7.3.1. Leven op straat	138
7.3.2. Visies op dakloosheid	138
7.4. De rol van de overheid	141
7.4.1. Publieke besturen als noodzaak	141
7.4.2. Publieke besturen in de bestrijding van armoede.....	141
HOOFDSTUK 8: Burgerschap en ‘belonging’ in Brussel	145
8.1. Een Brusselse gemeenschap?	146
8.2. Zich identificeren als ‘Brusselaar’?	148
8.2.1. Identificatievoorwaarden: geboorteplaats en origine versus woon-en leefplaats.....	148
8.2.2. De Brusselse identiteit in relatie tot lokale, nationale en globale identiteiten.....	150
8.2.3. Nederlands, Frans en de Brusselse identiteit	151
8.3. En actief burgerschap in Brussel	153
Conclusie	155
Bibliografie.....	161
Bijlage: Het Bruvoices-project	165
Bijlage: Kaart van het Brusselse Hoofstedelijk Gewest.....	167
Bijlage: Scenario van de focusgroepen	168
Bijlage: Ontmoet groepen en verenigingen	169

VOORWOORD

Het project BruVoices ontstond in de nasleep van de aanslagen die Brussel troffen op 22 maart 2016 en die een diepe indruk achterlieten op zijn bevolking. In de daaropvolgende weken kwam een brede waaier van erg heftige emoties naar boven. Ze vestigden de aandacht op een gefragmenteerd Brussels Gewest en riepen talloze vragen op over de sociale cohesie.

Is deze cohesie sterk genoeg om weerstand te bieden aan de traumatische gevolgen van zo'n gewelddadige aanslagen? Kunnen we ze vatten in een diagnose? Kan zo'n diagnose bijdragen tot het versterken van de veerkracht van een Gewest dat, net als andere steden overal ter wereld, niet immuun is voor andere grote schokken?

De Koning Boudewijnstichting besloot om deze vragen rechtstreeks te stellen aan de Brusselse burgers, mannen en vrouwen. Met de steun van het Brussels Gewest, werd een uitgebreide raadpleging gelanceerd, getiteld BruVoices: ze omvat meerdere delen en plaatst de bewoners van Brussel centraal in haar traject.

In een eerste fase werd geprobeerd om gegevens te verzamelen via een kwalitatieve benadering. De resultaten daarvan zijn opgenomen in dit rapport. De tweede fase omvatte een opiniepeiling. Hier werden kwantitatieve gegevens verzameld om inzicht te krijgen in de tendenzen. Deze gegevens worden opgenomen in een apart rapport. Deze eerste twee fasen worden aangevuld met een laatste deel waarin actiestrategieën worden geformuleerd om de sociale cohesie in het Brussels Gewest te versterken.

Het kwalitatieve gedeelte van BruVoices werd uitgevoerd in partnerschap met de onderzoeksgroepen DESIRE (Vrije Universiteit Brussel) en Metrolab (Université Catholique de Louvain). Tussen maart en juni 2017 werden 51 groepen van een tiental personen gemobiliseerd, wat in totaal bijna 500 deelnemers opleverde. Hoe hebben we hen gekozen? We hebben ons laten leiden door een tweevoudige bezorgdheid: luisteren naar mensen die niet geneigd zijn om het woord te nemen in participatieve projecten, en de diversiteit van de Brusselse bevolking omvatten, bekeken vanuit van de etnische en culturele origine en ook vanuit de sociaaleconomische situatie, de leeftijd, het geslacht, de verblijfplaats evenals vanuit de vrijetijdsbesteding en de belangstellingssferen. Om een antwoord te vinden op deze dubbele bezorgdheid, werd gekozen voor een originele benadering: verenigingen of informele groepen die bestaan uit mensen die verblijven in het Brussels Gewest werden uitgenodigd om te praten over hoe zij Brussel dagelijks als individu ervaren, los van elke voorgekauwde visie. Het ging om buurtcomités, sportclubs, religieuze en filosofische gemeenschappen, kunstenaarscollectieven, sociaal-culturele verenigingen en verenigingen die betrokken zijn bij de bestrijding van armoede of de bescherming van minderheden, verdeeld over alle 19 gemeenten en gericht op personen met uiteenlopende profielen.

De gesprekken werden geleid door professionele animatoren en gecoördineerd door Atanor, gespecialiseerd in participatieve processen. De analyse die in dit rapport wordt voorgesteld, steunt op de transcriptie van ongeveer 102 gespreksuren: een verzameling teksten met een unieke rijkdom. Er werd over gewaakt om de stem van de deelnemers zo getrouw mogelijk weer te geven, en om de aandacht te vestigen op punten van consensus,

nuanceringen en divergente meningen en soms zelfs contradicties die opdoken in de gesprekken tussen de leden van elke groep. De uitspraken van sommigen kregen in de analyse niet meer gewicht dan de visie van anderen.

De Koning Boudewijnstichting bedankt uitdrukkelijk de verantwoordelijken van de groepen die werden uitgenodigd om te helpen bij het organiseren van al deze gesprekken; de 240 mannen en 259 vrouwen die bereid waren om te praten over “hun Brussel”; evenals de onderzoeksteams voor hun betrokkenheid bij deze over verschillende maanden gespreide raadpleging. We hopen dat iedereen sporen terugvindt van wat werd gezegd op een dag in de lente van 2017, op een nooit eerder georganiseerd gesprek over de sociale cohesie in Brussel.

Koning Boudewijnstichting
Maart 2018

SAMENVATTING

Dit rapport gaat in op het kwalitatieve gedeelte van het onderzoek “BruVoices: Inwoners spreken over sociale cohesie in Brussel”.

Het **eerste hoofdstuk** van het rapport behandelt het theoretische perspectief dat werd gekozen om te kijken naar de sociale cohesie; het steunt op een artikel van Kearns & Forrest (2000). De sociale cohesie wordt benaderd vanuit verschillende dimensies: sociale netwerken, relaties in het openbaar, diversiteit, solidariteit, samenhorigheidsgevoel/burgerschap. Voor dit onderzoek werden ze bestudeerd uitgaande van de ervaringen, percepties en denkbeelden die ze oproepen bij de 499 bewoners van Brussel die we voor dit deel van het onderzoek ontmoetten.

Het **tweede hoofdstuk** behandelt de methodologie van dit onderzoek, die steunt op een gespreksanalyse.

Hoofdstuk 3 schetst, vooraleer elk van de dimensies te analyseren, de manier waarop de bewoners Brussel percipiëren, omschrijven en voorstellen. Daaruit blijkt dat de verhalen van de deelnemers, wanneer ze over hun stad spreken, doorspekt zijn met verschillende paradoxen en tegenspraken (kleinschalige internationale stad, vrijheid en anonimiteit, tegelijk groen en vuil, chaotisch). Het hoofdstuk presenteert ook de ‘mentale kaarten’ die de deelnemers ervan maakten.

Hoofdstuk 4 is gewijd aan sociale netwerken (verenigingen, relaties van mensen die elkaar kennen, burens) en laat zien dat ze belangrijk zijn voor de deelnemers omdat ze voorzien in ‘ontmoetingen’ en ‘sociale contacten’, wat bijdraagt tot een perceptie van het ‘gezellig samenzijn’ en de ‘levenskwaliteit’ in de stad.

Hoofdstuk 5 vestigt de aandacht op relaties in publieke stadsruimtes tussen bewoners die elkaar niet kennen. Deze dimensie komt weinig aan bod in de gesprekken met de deelnemers: de publieke ruimte vormt dus een ‘achtergrond’ voor de stedelijke ervaring; eigenlijk wordt er alleen over gepraat als ze het toneel is van markante, gelukkige of ongelukkige, evenementen.

Hoofdstuk 6 behandelt de dimensie van de etnisch-culturele diversiteit in de stad. In het relaas van de deelnemers staat het ‘multiculturele’ karakter van Brussel centraal, maar de stad wordt ook gepercipieerd als een agglomeraat van diverse, vrij gefragmenteerde bubbels. Dit hoofdstuk gaat in op de ervaring van de stedelijke diversiteit, die sterk schommelt naargelang van de bekeken publieksgroep, en ook op de uitdaging om groepen met een migratieachtergrond te erkennen als volwaardige leden van de stedelijke gemeenschap.

Hoofdstuk 7 heeft betrekking op de solidariteit, die weinig werd aangekaart door de deelnemers. Ze wordt vaker gepercipieerd als een vorm van wederzijdse hulp dan als een antwoord op sociaaleconomische ongelijkheid. We bemerken een scheidingslijn tussen bevolkingsgroepen in een armoedesituatie en meer welgestelde milieus die de levensomstandigheden van de eerste categorie niet echt blijken te kennen. Vaak vinden de deelnemers dat het de taak van de overheidsbesturen is om armoede en uitsluiting

aan te pakken, maar tegelijk verwijten ze de overheid even vaak een gebrek aan effectiviteit.

Hoofdstuk 8 komt terug op het gevoel van samenhang en burgerschap. Brussel wordt gekenmerkt door zijn pluraliteit, de Brusselse identiteit is meervoudig en combineerbaar. Er zijn ook allerlei drijfveren van samenhang en burgerschap, en spanningen tussen hun juridisch-politieke en hun praktische dimensie.

Tot slot gaat het besluit in op de verschillende invloed van elk van deze dimensies op de benadering van de sociale cohesie. Daaruit volgt een specifiek etnisch-culturele lezing van het samenleven in Brussel en het achterwege laten van sommige uitdagingen.

RÉSUMÉ

Ce rapport présente le volet qualitatif de l'enquête « BruVoices : la cohésion sociale à Bruxelles selon ses habitants ».

Le **premier chapitre** du rapport présente la perspective théorique adoptée sur la cohésion sociale, basée sur l'article de Kearns et Forrest (2000). La cohésion sociale est approchée à partir de différentes dimensions - réseaux sociaux, relations en public, diversité, solidarité, appartenance/citoyenneté - qui sont étudiées, pour cette enquête, en partant des expériences, perceptions et représentations qu'en font les 499 habitants de Bruxelles rencontrés pour ce volet de l'enquête.

Le **deuxième chapitre** présente la méthodologie adoptée pour cette enquête, qui s'appuie sur une analyse de discours.

Avant d'analyser chacune des dimensions, le **chapitre 3** présente la manière dont les habitants perçoivent, qualifient et se représentent Bruxelles. Il revient sur différents paradoxes et contradictions qui traversent les récits des participants lorsqu'ils parlent de leur ville (ville internationale de petite échelle, de liberté et d'anonymat, à la fois verte et sale, chaotique...). Il présente également les 'cartes mentales' que les participants s'en font.

Le **chapitre 4** est consacré aux réseaux sociaux (associations, relations d'interconnaissance, voisinage...) et montre l'importance qu'ils revêtent pour les participants comme dispositifs de 'rencontre' et de 'contact social', contribuant à la perception de la 'convivialité' et de 'la qualité de vie' dans la ville.

Le **chapitre 5** s'intéresse aux relations dans les espaces publics urbains entre citoyens qui ne se connaissent pas. Cette dimension est peu présente dans les discours des participants : l'espace public représente ainsi la 'toile de fond' de l'expérience urbaine, qui se voit dès lors surtout abordé lorsqu'il est la scène d'évènements marquants, heureux ou malheureux.

Le **chapitre 6** présente la dimension de la diversité ethno-culturelle dans la ville. Si le caractère 'multiculturel' de Bruxelles est central dans le récit des participants, la ville est aussi perçue comme l'agglomération d'une diversité de bulles assez fragmentées. Ce chapitre revient à la fois sur l'expérience de la diversité urbaine, qui varie fortement selon les publics considérés, et sur les épreuves où se joue la reconnaissance d'une pleine appartenance à la communauté urbaine pour les publics issus de l'immigration.

Le **chapitre 7** s'intéresse à la solidarité, peu abordée par les participants. Celle-ci est plus souvent perçue sous la forme de l'entre-aide que sous l'angle des inégalités socio-économiques. On observe une ligne de partage entre les publics en situation de précarité et les milieux plus aisés, qui semblent méconnaître les conditions de vie des premiers. Si les pouvoirs publics sont souvent perçus comme ceux à qui revient la prise en charge de la pauvreté et de l'exclusion, les participants relèvent souvent leur manque d'effectivité.

Le **chapitre 8** revient sur le sentiment d'appartenance et de citoyenneté. Bruxelles étant caractérisée par sa pluralité, l'identité bruxelloise est plurielle et combinatoire. Les ressorts de l'appartenance et de la citoyenneté sont eux aussi multiples et tendus entre leur dimension juridico-politique et leur dimension pratique.

Enfin, la conclusion revient sur le poids différentiel de chacune de ces dimensions dans l'approche de la cohésion sociale, qui amène à privilégier une lecture spécifiquement ethnique-culturelle du vivre-ensemble à Bruxelles et délaissant certains de ses enjeux.

SUMMARY

This report presents the findings of the qualitative part of the research project « *BruVoices: Social cohesion in Brussels according to its inhabitants* ».

The **first chapter** of the report sets out the theoretical perspective adopted regarding social cohesion, based on the Kearns and Forrest article of 2000. Social cohesion is approached from a number of dimensions such as social networks, relationships in public, diversity, solidarity and belonging/citizenship. These are studied, for this research, based on the experiences, perceptions and portrayals given by the 499 Brussels inhabitants we talked to in this part of the study.

The **second chapter** presents the methodology used for the research, notably a speech analysis.

Before proceeding to an analysis of each of the dimensions, **chapter 3** presents the way in which inhabitants perceived, qualified and represented Brussels. This threw up a number of paradoxes and contradictions when inhabitants talked about their city (international small-scale city, liberty and anonymity, green but dirty, chaotic ...). In this chapter we see participants' mental maps of Brussels.

Chapter 4 is devoted to respondents' social networks (associations, shared relationships, neighbourhoods etc.) and shows the importance these have for participants as devices for 'meetings' and 'social contacts', leading to perceptions of 'conviviality' and 'quality of life' in the city.

Chapter 5 is concerned with relationships in urban public spaces between city dwellers who do not know each other. This dimension was not much present in participants' discussions: the public space thus represents a 'background' to the experience of urban life, which is only really visible when it becomes the scene of key events, whether happy or unhappy.

Chapter 6 presents the dimension of ethno-cultural diversity in Brussels. Whilst the 'multicultural' nature of Brussels was central to participants' accounts, the city was also seen as an agglomeration of different and somewhat unconnected bubbles. This chapter looks both at the experience of urban diversity - which varies greatly according to the group under consideration - and the feelings of fully belonging to an urban community for those with an immigrant background.

In **chapter 7**, the issue of solidarity is examined - one that participants did not much talk about. This factor is more often seen as the provision of assistance rather than under the angle of socio-economic inequalities. It was observed that there was a line that separated those in vulnerable situations from those in more well-off environments, with the latter being little aware of the formers' living conditions. Government bodies were often perceived as those expected to be in charge of poverty and exclusion but participants often spoke of their lack of effectiveness.

Chapter 8 deals with feelings of belonging and citizenship. Brussels being characterised by its plurality, the identity of Brussels was seen as diverse and combinatorial. The threads of belonging and citizenship are also many and stretched between their politico-judicial nature and their practical dimension.

Finally, the conclusion examines the differential weight of each of these dimensions in this approach to social cohesion, which leads to privilege a specifically ethnically-cultural reading of living together in Brussels whilst neglecting some other challenges.

INLEIDING

Aanleiding en context

Het BruVoices project is ontstaan vanuit een partnerschap tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Koning Boudewijnstichting (KBS), en focust op de vraag hoe de inwoners van Brussel hun stad beleven en wat hun visie op en ervaring met ‘samenleven’ in de stad is¹. De inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest staan centraal binnen het project. Zoals de naam BruVoices aangeeft gaat het erom de bewoners een stem te geven - inclusief bewoners die niet vaak het woord nemen en niet vaak gehoord worden.

Dit rapport kwam er naar aanleiding van een vraag van de KBS. De KBS vroeg aan de auteurs van het rapport om een discoursanalyse te maken van wat burgers zeggen over samenleven in de stad. Zo wil de KBS een beter zicht krijgen op de manier waarop Brusselaars ‘samenleven’ ervaren in hun dagelijks leven in de stad, en op de bredere mens- en maatschappijvisies die zij mobiliseren wanneer zij spreken over dit samenleven.

Om zicht te krijgen op een zo divers mogelijk palet aan stemmen over samenleven in Brussel organiseerde de KBS 51 gespreksgroepen met Brusselse organisaties en verenigingen, waaronder sportclubs, vzw's, creatieve ateliers, ontspanningscentra en culturele verenigingen. Bij de selectie van de deelnemende organisaties besteedden de KBS en de auteurs speciale aandacht aan de diversiteit van de groepen. De 19 Brusselse gemeenten zijn vertegenwoordigd in de lijst, en er is een diversiteit aan Brusselaars qua origine en migratieachtergrond, gender, leeftijdsgroep, en socio-economische achtergrond. De gesprekken duurden telkens ongeveer twee uur, en vonden plaats in de gebruikelijke lokalen van de verenigingen zelf. Er waren gesprekken in het Frans, Nederlands, Engels en Arabisch.

Dit rapport presenteert de resultaten van een analyse van wat de in totaal 499 Brusselaars in interactie met elkaar vertelden tijdens de gespreksgroepen. Alle gespreksgroepen werden opgenomen en getranscribeerd om het discours in detail te kunnen analyseren. Er was ook steeds iemand van het analyserende team op een discrete manier (en zonder te participeren in de discussie) aanwezig tijdens de gespreksgroepen om te observeren. Ook deze observaties nemen we mee in de analyse.

De discoursanalyse werd toevertrouwd aan een multidisciplinair, meertalig (Nederlands-Frans-Engels) en multi-universitair team. De multidisciplinariteit van dit team laat toe om de discourses van de Brusselaars over samenleven in de stad vanuit verschillende invalshoeken en expertisedomeinen te analyseren. Het team brengt mensen samen uit twee onderzoeksgroepen: de onderzoeksgroep DESIRE (Vrije Universiteit Brussel, onder leiding van Prof. Dr. Benjamin De Cleen) die gespecialiseerd is in discoursanalyse, en de onderzoeksgroep Metrolab (onder leiding van Prof. Dr. Mathieu Berger) die in haar stedelijk onderzoek sterk staat. De leden van het team zijn: Dr. Leen Van Brussel (DESIRE, communicatiewetenschapper aan de Vrije Universiteit

¹ In dit rapport, tenzij anders vermeld, verwijst de term ‘stad’ naar het geografisch grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Brussel), Dr. Louise Carlier (Metrolab, socioloog aan de Université Catholique de Louvain), Prof. Dr. Mathieu Berger (Metrolab, professor sociologie aan de Université Catholique de Louvain), Prof. Dr. Benjamin De Cleen (DESIRE, professor communicatiewetenschapper aan de Vrije Universiteit Brussel), Antoine Prinz (Metrolab, doctoraatsstudent sociologie aan de Université Catholique de Louvain) en Lionel Francou (Metrolab, doctoraatsstudent sociologie aan de Université Catholique de Louvain)².

Wat?

Dit rapport focust op hoe inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ‘samenleven’ ervaren in hun dagelijkse leven, en op hoe zij vanuit bepaalde mens- en maatschappijbeelden betekenis geven aan hun ervaringen. We operationaliseren de focus op samenleven in dit rapport aan de hand van de notie van ‘sociale cohesie’. Sociale cohesie laat zich definiëren aan de hand van vijf dimensies die aan de basis van de structuur van dit rapport liggen (zie hoofdstuk 1). We bouwen op het werk van R. Forrest en A. Kearns die de vijf dimensies van sociale cohesie formuleren, maar herclusteren en herformuleren deze dimensies op basis van de resultaten van de discoursanalyse:

1. Sociale netwerken
2. De publieke ruimte
3. Stedelijke diversiteit
4. Solidariteit
5. Samenhorigheidsgevoel

Om zicht te krijgen op de ervaringen en meningen van Brusselaars met en over deze dimensies van sociale cohesie, wordt gekozen voor het format van de focusgroep. Focusgroepen zijn groepsdiscussies waarbij een bepaald onderwerp de focus van het gesprek vormt. Deze groepsdiscussies, waaraan gemiddeld een tiental personen participeren, worden begeleid door een facilitator. De focusgroep wordt zoals andere types interviews binnen het veld van kwalitatief onderzoek gekenmerkt door een open stijl en een natuurlijke gespreksflow. Wat de focusgroep onderscheidt van andere types interviews, is het centrale karakter van groepsinteractie. Vanuit dit centrale kenmerk zijn focusgroepen zeer geschikt om te onderzoeken hoe standpunten gezamenlijk geconstrueerd worden binnen een kleinschalige interactieve setting. De focusgroepmethode laat toe inzicht te genereren in de attitudes, ervaringen, standpunten en waarden van bepaalde groepen mensen door hen in gesprek te laten treden op een manier die nauw aansluiting vindt bij een natuurlijke gespreksituatie.

We analyseren de focusgroepen door middel van een discoursanalyse. Discoursanalyse is een koepelterm voor een aantal kwalitatief-interpretatieve methodes gericht op de systematische analyse van betekenisproductie in gesproken, geschreven of audiovisuele teksten. Een vaak geciteerde definitie vinden we bij Teun Van Dijk (1997), die discoursanalyse definieert als de studie van ‘talk and text in context’. In dit rapport gaat het voornamelijk over *talk* – de groeps gesprekken die plaatsvinden tijdens de focusgroepen. De context verwijst om te beginnen naar de focusgroepen als setting: het

² Karel Deneckere (DESIRE, doctoraatsstudent communicatiewetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel) stond het team bij in de observaties van de gespreksgroepen.

discours van de deelnemende Brusselaars komt tot stand binnen de specifieke context van de focusgroep en een discoursanalyse moet ook die interactionele context in rekening brengen. Maar onder context verstaan we ook de Brusselse grootstedelijke context, en de bredere culturele, sociale en politieke realiteit waarbinnen Brussel zich bevindt. De maatschappelijke context is van cruciaal belang voor het begrijpen van de discoursen van de deelnemers aangezien zij hun ideeën vormen en hun mening uiten als ‘Brusselaars’, maar ook als leden van een maatschappij waarin zij een bepaalde positie innemen en waarbinnen bepaalde mens- en maatschappijvisies circuleren.

Opbouw van het rapport

In het **eerste hoofdstuk** conceptualiseren we de notie van **sociale cohesie** in relatie tot de dagelijkse ervaring met ‘samenleven’ in Brussel. We situeren de verschillende dimensies van sociale cohesie die dit rapport zal behandelen, en doen hierbij in hoofdzaak een beroep op het werk van Kearns & Forrest (2000).

Hoofdstuk twee zet de **methodologie** uiteen. Het licht het focusgroepformat toe, situeert de hier gepresenteerde analyse binnen het veld van de discoursanalyse, en legt uit hoe we concreet te werk zijn gegaan.

De kern van het rapport bestaat uit zes analytische hoofdstukken. **Hoofdstuk drie** staat stil bij de vraag welke eigenschappen en kwaliteiten de deelnemers toeschrijven aan Brussel. Welke betekenis geven de deelnemers aan Brussel als stad? Wat maakt Brussel tot de stad die ze is? We concentreren ons in dit hoofdstuk op hoe de deelnemers *Brussel* percipiëren, maar hebbend daarbij ook aandacht voor de meer algemene denkbeelden over ‘de stad’ en ‘stedelijkheid’ die de deelnemers mobiliseren wanneer zij spreken over Brussel. Deze bredere perceptie van Brussel is cruciaal om te begrijpen hoe Brusselaars het ‘samenleven’ in de stad ervaren.

Hoofdstukken vier tot en met acht behandelen de vijf dimensies van sociale cohesie die in hoofdstuk één worden toegelicht. **Hoofdstuk vier** focust op de dimensie van **sociale netwerken** in Brussel. Dit hoofdstuk raakt in eerste instantie aan de realiteit van samenleven tussen *bekenden* in de context van werkrelaties, burenelaties, relaties binnen het verenigingsleven, enzoverder. Hoewel het gaat over relaties met bekenden is de publieke dimensie van het leven in de stad van belang in dit hoofdstuk. Zo wordt duidelijk dat de Brusselse publieke ruimte een belangrijke rol vervult in het aangaan van sociale interacties en het vormen van sociale relaties. Daarnaast wordt ook het belang van het Brusselse verenigingsleven onderstreept als plaats waar ‘publieke’ relaties kunnen evolueren naar kennisrelaties en zelfs vriendschapsrelaties.

Hoofdstuk vijf verdiept zich verder in de **publieke dimensie** van samenleven in Brussel, en raakt in het bijzonder aan de **publieke ruimte** waarbinnen onbekenden naast en met elkaar aanwezig zijn, elkaar kruisen, en met elkaar interageren. We analyseren hoe en wanneer Brusselaars de publieke ruimte (en dus het samenleven met onbekenden in een stedelijke context) ervaren, en onderzoeken hoe en wanneer mensen zich echt bewust worden van die publieke ruimte *als* publieke ruimte, zij het in positieve (momenten van samenhang, bv.) of negatieve (bv. onveiligheid) zin.

Hoofdstuk zes focust op diversiteit in de stad en op hoe de deelnemers die diversiteit in hun dagelijks leven ervaren. Het hoofdstuk stelt zich vooreerst de vraag welke ‘verschillen’ door Brusselaars worden gethematiseerd als vormen van ‘diversiteit’. We observeren allereerst dat Brusselaars vooral de ‘multiculturele kwestie’ in termen van diversiteit framen. Dit is veel minder, en bijna niet, het geval voor andere vormen van verschillen tussen Brusselaars. We zoomen dan in op discoursen over etnisch-culturele diversiteit. Op welke manier kwalificeren en benoemen de deelnemers etnisch-culturele verschillen in Brussel? Welke positieve en negatieve elementen verbinden zij aan etnisch-culturele diversiteit? Op welke manieren percipiëren de deelnemers de verschillende etnisch-culturele gemeenschappen die leven in Brussel, ook vanuit ruimtelijk perspectief? Hoe wordt ‘de andere’ gepercipieerd? Welke ervaringen hebben de deelnemende Brusselaars met racisme enerzijds en ‘erkenning’ anderzijds, en welke betekenis geven zij eraan?

Hoofdstuk zeven buigt zich over de dimensie van solidariteit. In het eerste deel van het hoofdstuk bestuderen we op welke manier solidariteit gepercipieerd wordt door de deelnemers. Wanneer de deelnemers het hebben over solidariteit, verwijzen ze vaak naar momenten van onderlinge hulp en vriendschap in de relaties tussen burens, verenigingen of gemeenschappen. Minder vaak spreken de deelnemers over solidariteit als een kwestie van herverdeling en sociale rechtvaardigheid. Als de term zo benaderd wordt, gaat het over de toegang tot verschillende middelen en publieke goederen. In tegenstelling tot deelnemers die een preciaire situatie en discriminatie ervaren, waar de moeilijke toegang tot verschillende hulpbronnen vaak aan bod kwam in de gesprekken, lijken meer ‘welgestelde’ deelnemers deze ervaren moeilijkheden erg te miskennen. In het tweede deel van het hoofdstuk bestuderen we de associatie die gemaakt wordt tussen armoede en dakloosheid, de meest zichtbare vorm van ongelijkheid in de stad. Tot slot analyseren we de rol van overheidsdiensten in de gesprekken. Deelnemers zien de overheid als de belangrijkste instantie om problematieken rond solidariteit en armoede in de stad aan te pakken. Maar tegelijk hebben deelnemers vaak kritiek op de aanpak van de overheid die als inefficiënt en ontoereikend wordt beschouwd. Anderzijds valoriseren de deelnemers erg de rol van verenigingen die deze kwesties aanpakken.

In **hoofdstuk acht** staan we stil bij de dimensie van samenhang. Meer concreet focussen we op de vraag of, en in welke mate, de deelnemers zich deel voelen van een Brusselse gemeenschap, zich identificeren als Brusselaar, en zich een Brussels burgerschap aanmeten. Deze vraag volgt op logische wijze uit de analyses in de voorgaande hoofdstukken: rekening houdend met hoe Brussel als stad ervaren wordt (hoofdstuk 3), met de beleving van sociale relaties (hoofdstuk 4) en publieke relaties (hoofdstuk 5) in Brussel, met de ervaring van stedelijke diversiteit (hoofdstuk 6) en armoede en solidariteit (hoofdstuk 7) in Brussel – bestaat er volgens de deelnemers zoiets als een Brusselse gemeenschap waar zij zich deel van voelen en waarmee zij zich identificeren?

De **conclusie** tenslotte brengt een beknopte samenvatting van de resultaten per hoofdstuk, en reflecteert ook over de transversale bevindingen die de analyse naar boven bracht.

Hoofdstuk 1.

Inzoomen op de ervaring van het samenleven in Brussel

Dit onderzoek focust op de ‘**sociale cohesie**’ zoals ze tot uiting komt en wordt gepercipieerd in het dagelijks leven van de stadsbewoners. Om het concept te vatten en in kaart te brengen, buigt het onderzoek zich over de manier waarop diverse bewoners in Brussel dit dagelijks samenleven ervaren.

In dit hoofdstuk worden de grote theoretische lijnen uiteengezet die de ruggengraat vormen van het onderzoek en die bepalend waren voor de speer- en aandachtspunten in de focusgroepen. In het eerste deel gaan we dieper in op het begrip en de verschillende **dimensies** van sociale cohesie. Vervolgens beschrijven we de manier waarop dit concept in het dagelijks samenleven in de stad tot uiting komt, om specifieke vragen en onderwerpen te formuleren die de leidraad zullen vormen van dit onderzoek.

1.1. WAT IS SOCIALE COHESIE?

Sociale cohesie is een thematiek die in de jaren 1990 opdook als wetenschappelijk concept en als aandachtspunt in het (Europese) overheidsbeleid vanuit eenzelfde **bezorgdheid**: een antwoord geven op de processen van fragmentatie, afscheiding en uitsluiting in samenlevingen die bestaan uit een verscheidenheid aan individuen en sociale groepen.

De sociale wetenschappen benaderen sociale cohesie vanuit **verschillende standpunten** (Novy & al., 2012). Aldus kunnen we een onderscheid maken naargelang het perspectief steunt op ‘sociale relaties’ dan wel op ‘sociaal kapitaal’ (Helly, 1999). In het eerste geval steunt het concept sociale cohesie op de vaststelling dat er een ‘crisis’ is van het sociale weefsel of een verlies aan verbondenheid in een verdeelde wereld – de cohesie verwijst dan naar socialisering, vertrouwens- en samenwerkingsrelaties. Volgens een ander, sociaaleconomisch perspectief, wordt sociale cohesie gekoppeld aan vormen van uitsluiting en segregatie (Cassiers & Kesteloot, 2012): het concept van cohesie sluit dan aan bij sociale inclusie, eerlijke toegang tot bestaansmiddelen, goederen en sociale rechten, en de strijd tegen desintegrerende effecten van de markt.

Deze twee perspectieven worden uitgelegd in de conceptuele benadering van A. Kearns & Forrest (2000), die ‘sociale cohesie’ onderverdelen in 5 dimensies die we als volgt kunnen samenvatten:

- 1) **gemeenschappelijke waarden en burgerschap**: het delen van morele principes en van gedragsregels in het openbaar, en kennis en aanvaarding van het institutioneel systeem (“*civic culture*”);
- 2) **solidariteit**: vermindering van sociale ongelijkheid, vormen van herverdeling tussen verschillende groepen in een maatschappij volgens een solidariteitsprincipe, de toegang tot publieke goederen;
- 3) **sociale orde** en sociale controle: bewakings- en repressiemaatregelen, respect voor verschillen, burgerlijke regels, veiligheidsgevoel;
- 4) **sociale netwerken** en sociaal kapitaal: relaties tussen leden van eenzelfde wereld, relaties met burens, sociale microwerelden met gekozen relaties;
- 5) **samenhorigheidsgevoel** en **identiteit**: samenhorigheids- of verbondenheidsgevoel, gedeelde identiteit, het delen van een symbolische wereld.

Het concept van cohesie stelt vragen bij de mogelijkheid om ‘samen te leven’ in een context van zowel differentiatie als scheidingsprocessen. In die zin vertoont het concept gelijkenissen met de concepten van integratie, inschakeling en ook inclusie (Printz, 2017), die verwijzen naar verschillende manieren om te proberen binnen eenzelfde gemeenschap ruimte te geven aan meerdere verscheiden groepen of milieus die op hun beurt gedifferentieerd zijn volgens verschillende categorieën (sociaaleconomisch, cultureel, confessioneel, raciaal, generationeel, professioneel en volgens gender). De vraag naar sociale cohesie stelt zich voornamelijk in een stedelijk kader, dat immers een agglomeraat vormt van diverse ‘werelden’, die elkaar ontmoeten, kruisen, zich vermengen, elkaar negeren, vermijden en choqueren op een wisselende, niet-gedetermineerde manier (Joseph & Grafmeyer, 2004).

1.2. COHESIE MET BETREKKING TOT HOE HET SAMENLEVEN WORDT ERVAREN

Bij de benadering van sociale cohesie als concept focussen we op **hoe het samenleven in een stad dagelijks wordt ervaren door** de bewoners. Het komt er dus op aan inzicht te krijgen in de ‘dimensies’ die in een specifiek stadskader deel uitmaken van dit concept.

De vijf dimensies van de sociale cohesie worden door Kearns & Forrest benaderd vanuit sterk uiteenlopende niveaus en invalshoeken. Sommige spelen op het institutionele niveau, andere op het niveau van de buurt; sommige veronderstellen een analyse van de productiewijzen van de neoliberale economie, of van beleidsmaatregelen, terwijl andere gedragsregels in het openbaar op microniveau bestuderen. Bij elk van deze dimensies wordt de dagelijkse ervaring van het samenleven in de stad op een wisselende, willekeurige en eerder bijkomstige manier behandeld. Hoe kunnen we deze dimensies dan onderzoeken als we focussen op de ervaring en de perceptie die de stadsbewoners hebben van hun dagelijks leven? Hoe kunnen ze richting geven aan een analyse van de ervaring van de stadsbewoners en de betekenissen die ze daaraan geven? Om deze vragen op te lossen, steunen we op verschillende werken die specifiek aandacht besteden aan interactievormen in steden.

1.2.1. Sociale netwerken

De eerste dimensie van sociale cohesie die aan bod komt in dit rapport (hoofdstuk 4), heeft betrekking op sociale netwerken.

Sociale cohesie als concept lijkt te steunen op een beeld van de maatschappij als ‘een lichaam’ (Printz, 2017) dat in stand wordt gehouden door sterke interacties tussen de gemeenschappen. Die interacties zouden dan tegelijk de ‘lijm’ vormen die nodig is voor het samenleven van verscheidene milieus en sociale werelden, én het juiste antwoord vormen op segregatie, afzondering en uitsluiting (Savage & Blockland 2016). Anderen vinden daarentegen dat sociale betrekkingen die veeleer steunen op affiniteits- dan op burgerlijke relaties, de verbinding van het individu met de hele gemeenschap

verzwakken (Lofland, 1998; Joseph, 1998). Het sociaal kapitaal en sociale netwerken worden bij Lofland gedefinieerd in termen van een ‘gemeenschapsdomein’, dat van **affiniteitsrelaties onder kennissen**, die eigen zijn aan interpersoonlijke netwerken binnen gemeenschappen (relaties tussen burens, professionele relaties of relaties in het kader van verenigingen). Zo wordt specifiek aandacht geschonken aan de rol van de buurt en relaties onder burens bij de vorming van sociale netwerken en het verwezenlijken van sociale cohesie in de stad (Forrest & Kearns, 2001); evenals aan hun bijdrage tot een veiligheidsgevoel en ‘sociale controle’ (Jacobs, 1961).

Voor Lofland en Joseph ligt de nadruk in de stad vandaag op dit ‘gemeenschapsdomein’ ten nadele van het ‘openbare domein’. Door de vermeerdering van affiniteitsrelaties nemen deze de bovenhand op interacties met onbekenden. Stedelingen verkiezen plekken waar ze onder elkaar zijn, warme, geruststellende ruimtes, in plaats van publieke, als onveilig gepercipieerde ruimtes. Sommige onderzoeken stellen deze benadering van de publieke relaties vandaag echter in vraag. Enerzijds worden verenigingen beschouwd als plekken waar vreemdelingen onder elkaar ervaring kunnen opdoen met wederzijdse uitwisselingen, én als een overgangspek van publieke relaties naar relaties onder kennissen waarbinnen echt intercultureel wordt uitgewisseld (Amin, 2002; Valentine, 2008). Anderzijds kunnen publieke ruimtes tijdelijk plaats bieden aan sociale netwerken – voor zover ze kunnen functioneren als ‘places of everyday kindness’ (Unwin, 2016).

Het onderzoek focust op het belang dat de deelnemers hechten aan sociale netwerken in de stad. Aan welke vormen van interactie geven de deelnemers de voorkeur? Hoe geven ze vorm aan hun sociale netwerken? Welke rol kennen ze eraan toe? Welke kenmerken hebben ze? De studie biedt dan een analyse van de rol van affiniteitsrelaties in de manier waarop samenleven dagelijks wordt ervaren, en de potentiële mogelijkheden om uitwisselingen te ondersteunen tussen verschillende milieus.

1.2.2. Openbaar domein

Kearns & Forrest onderscheiden ‘*civic culture*’ en ‘sociale orde’ als aparte dimensies van sociale cohesie, maar binnen een stedelijke context kunnen ze beter samen worden bekeken. Een ‘*civic culture*’ gaat volgens de auteurs enerzijds over betrekkingen met instellingen, justitie en participatie aan het lokale en nationale beleid. Dit zijn vragen die niet centraal staan in dit onderzoek. Anderzijds verwijst ze ook naar ‘gedragscodes’ en ‘morele principes’ die onze relaties met anderen bepalen. Dit is echter wel een aandachtspunt voor dit onderzoek. In dit onderzoek focussen we dus veeleer op ‘burgerzin’, dan op ‘burgerplicht’. De eerste dimensie gaat, in het kader van de stadssociologie, over de gedragsregels van interacties in de openbare ruimte. Daarom koppelen we deze dimensie aan die van de ‘sociale orde’ en de ‘sociale controle’, die net verwijzen naar het delen van publieke ‘gedragsregels’ (Goffman, 1973; Joseph, 1998).

In ons rapport focust hoofdstuk 5 op de manier waarop relaties in het openbaar worden ervaren en beleefd door de stadsbewoners.

Het **domein van de openbare relaties** wordt door Lofland (1998) gedefinieerd op basis van relaties tussen individuen die samen aanwezig zijn, maar elkaar niet kennen, die vreemden zijn voor elkaar, die niet dezelfde symbolische of culturele werelden delen, en die zichzelf identificeren op basis van categoriale kennis (een primair beeld, dat steunt op visuele informatie, aanwijzingen over status, rol, gender). Voor Lofland, en ook voor andere stadssociologen (Joseph, 1998), vereisen deze relaties in het openbaar (het leren van) **principes van stedelijke wellevendheid**. Deze principes verwijzen, onder meer,

- naar een burgerlijke onverschilligheid, die als volgt wordt gedefinieerd: “Ze bestaat erin aan de andere te tonen dat we hem gezien hebben en dat we aandacht hebben voor zijn aanwezigheid (aan hem om hetzelfde te doen) en een ogenblik later, onze aandacht af te wenden om hem duidelijk te maken dat we niet nieuwsgierig zijn of een bepaalde intentie hebben naar hem toe.” (Goffman, 1973);
- naar verdraagzaamheid tegenover verschillen en diversiteit: de stad maakt fysieke, culturele, kledings-, en andere verschillen zichtbaar die de stadsbewoner respecteert, vanuit een ‘burgerlijke’ onverschilligheid. Deze verdraagzaamheid ligt aan de basis van een gelijke behandeling van de andere, in de publieke ruimte, wie hij ook moge zijn;
- naar een wereldse gezindheid, de gebruikelijke mondaine clichés, die verwijzen naar ordinaire gesprekken zoals zeggen hoe laat het is, de weg wijzen, kletsen.

Deze principes staan centraal in de manier waarop openbare ruimten in de stad worden ervaren: als plaatsen waar individuen vreemden zijn voor elkaar, als plaatsen waar men wellevend is tegenover mensen die men niet kent. Als zodanig vormen ze plekken waar de **bekwaamheid om samen te leven** concreet wordt ervaren en tot uiting komt; evenals plekken waar men een ‘kosmopolitische’ levensstijl aanleert, waarbij kosmopolitisme wordt gedefinieerd als bekwaam zijn om te leven in een context met culturele verschillen en als openstaan voor interculturele uitwisseling in gewone, dagelijkse interacties (Lofland, 1998).

Vandaag wordt de theorie waarin publieke ruimten beschouwd worden als mogelijke ontmoetingsplaatsen tussen vreemden echter in vraag gesteld. De publieke ruimte zou zelf in **crisis** zijn door de opkomst van een levensvorm die steunt op gemeenschaps- en affiniteitsrelaties en op een tendens tot privatisering, terugplooiing op zichzelf en afzondering (Lofland, 1998). Publieke ruimtes zouden ofwel territoria voor bepaalde groepen geworden zijn, ofwel transitruimtes die op geen enkele manier aanzetten tot ontmoeting. Ontmoetingen zouden zich elders afspelen, bij ‘micropublieksgroepen’ (Amin, 2002) zoals werkplekken, scholen, parken, sportclubs en andere verenigingen waar ‘sociale contacten’ en interculturele ontmoetingen plaatsvinden (Amin, 2002).

Het onderzoek richt zich dus onder meer op die plekken waar stadsbewoners vreemdelingen of onbekenden kruisen en ontmoeten. Ze onderzoekt de kwaliteit en verwachte gedragsregels van deze ruimtes en de interacties tussen onbekenden; en omgekeerd wat beschouwd wordt als een gebrek aan burgerzin en onbeleefdheid.

In dit verband verwijzen de principes van burgerzin en de interactieregels tussen stadsbewoners die zorgen voor een vlotte co-existentie ook naar sociale orde.

Voor Kearns & Forrest verwijst sociale cohesie, bekeken vanuit het standpunt van de **sociale orde** en de **sociale controle**, naar de afwezigheid van conflicten en spanningen binnen de maatschappij, en meer bepaald naar beleidsbepalingen op vlak van restricties, onderdrukking en regelgeving. In de dagelijkse ervaring worden deze bepalingen vertaald in regels voor een 'samenleven', én plichten en verplichtingen die bescherming zouden bieden tegen vormen van criminaliteit, afwijkend gedrag en gebrekkige burgerzin. Dit zou zorgen voor een 'sociale harmonie' in stedelijke ruimtes. Sociale controle, bekeken binnen stedelijke ruimtes en informele relaties, stelt ook de vraag naar de kenmerken van plekken waar men zich veilig voelt en waar men zich vrij kan bewegen (Jacobs, 1961).

Vervolgens gaat het onderzoek na wat ruimte betekent voor het gevoel van veiligheid, gemak, comfort/onveiligheid, onbehagen en ongemak, die de stadsbewoners ervaren op bepaalde plekken, in het bijzonder op stedelijke openbare plaatsen. Ook bekijken we, uitgaande van interacties in het dagelijkse leven, welke handelingen stedelingen ervaren als een gebrek aan burgerzin of onbeleefdheid, die als zodanig de mogelijkheid of de bereidheid om samen te leven in gevaar brengen.

1.2.3. Stedelijke diversiteit

Deze dimensie staat niet als zodanig in het referentieartikel over sociale cohesie. Men kan er nochtans niet omheen zodra men de ervaring van samenleven gaat onderzoeken, zeker in een stedelijke context; de stad is immers de plek bij uitstek die getuigt van heterogeniteit, en zelfs van 'superdiversiteit' (Vertovec, 2007), waar verschillen naast elkaar bestaan (Amin, 2002; Valentine, 2008). Zoals we zullen zien in hoofdstuk 6, toont dit onderzoek aan dat deze dimensie belangrijk is wanneer men zich buigt over de ervaring van samenleven in de stad.

Hoewel de auteurs de kwestie van **multiculturaliteit** niet rechtstreeks aanhalen, komt het thema op elk van de 5 domeinen vanuit een specifieke invalshoek aan bod. Ten eerste vereist een gedeelde cultuur rond burgerplichten dezelfde gedragsregels in het openbaar - ongeacht de culturele middelen van de stedeling - maar ook verdraagzaamheid tegenover verschillen. Ten tweede verwijzen sociale controle en sociale orde naar de integratiecapaciteit van een maatschappij. Verder zijn solidariteit en vormen van ongelijkheid vandaag nauw verbonden met vormen van etnisch-culturele discriminatie die de toegang tot verschillende sociale sferen beperkt. Daarnaast gaan sociale netwerken en sociaal kapitaal over de openheid van gemeenschappen voor mensen die niet behoren tot hun 'peer'-groep en die niet dezelfde morele en culturele achtergrond delen. Ten slotte verwijst het gevoel van samenhang en identiteit naar de samenstelling van een gemeenschap die openstaat voor verschillen, die ruimte geeft aan meerdere wereldvisies, achtergronden en waarden, die belangrijk zijn voor individuen en groepen die eenzelfde levensruimte moeten delen.

Multiculturaliteit is dus een transversale dimensie die we in dit rapport als zodanig beschouwen. De stad is de plek bij uitstek voor het samenleven van meervoudige werelden die op een verschillende manier opgenomen en verspreid zijn in de stedelijke ruimte (Grafmeyer & Joseph, 2004). Het onderzoek stelt de vraag hoe de deelnemers de 'andere' die niet behoort tot dezelfde verbonden gemeenschap, definiëren en hoe ze het

verschil omschrijven. Ze vraagt wat het aanvoelen en de perceptie van de deelnemers is inzake de ruimtelijke spreiding van de verschillende werelden die aanwezig zijn in een stad; de manier waarop de stedeling deze sociaal-ruimtelijke diversiteit ervaart; de manier waarop hij zijn passage in verschillende ruimtelijke werelden aanvoelt. ‘Overgaan van de ene wereld naar de andere’ is immers een eerste voorwaarde voor het samen aanwezig zijn van verschillende werelden of milieus in eenzelfde omgeving (Park, 2004). Het onderzoek stelt ook vragen over de plekken en ruimtes waar interculturele uitwisselingen plaatsvinden. En in verband met deze ervaringen en percepties vraagt ze ook naar het beeld dat individuen zich vormen van de stedelijke diversiteit.

Het onderzoek (in hoofdstuk 6) zal ook ingaan op de wereldbeelden met betrekking tot de culturele meervoudigheid in de stad, tot de manier waarop deze wordt gepercipieerd, omschreven, aangevoeld door individuen van verschillende groepen met uiteenlopende culturele waarden en/of fenotypen. Ze zal focussen op ervaringen en verhalen rond het aangevoelde samenleven, de regels voor het sociaal uitsluiten van bepaalde groepen, de regels voor het samenvoegen van verschillende groepen die moeten samenleven in de stedelijke ruimte.

1.2.4. Solidariteit

Hoofdstuk 7 gaat over solidariteit. In theorieën rond sociale cohesie wordt dit benaderd vanuit een kwantitatieve analyse van de ongelijkheid en een analyse van de maatregelen rond herverdeling en de strijd tegen ongelijkheid en uitsluiting. De solidariteit bekijken vanuit het standpunt van de ervaring in de stad, vereist echter enkele verschuivingen.

Vanuit stadssociologie bekeken, heeft de sociaal-ruimtelijke spreiding van personen en groepen in de stedelijke ruimte een invloed op **de toegang tot publieke goederen en bestaansmiddelen**. In de stad worden individuen geconfronteerd met verschillende toegangsregels voor sociale goederen (gezondheid, huisvesting, onderwijs), publieke infrastructuren, voorzieningen en diensten, en sociale diensten (jobs). Gelijkheid en sociale rechtvaardigheid kunnen worden bekeken vanuit ruimte. De ruimtelijke rechtvaardigheid (Soja, 2009) verwijst zo naar een billijke, eerlijke verdeling van hulpmiddelen in een ruimte, en naar de strijd tegen processen van ruimtelijke uitsluiting en ontoegankelijkheid van bepaalde gebieden.

Kenmerkend voor de stad is ook dat ze vormen van uitsluiting en onrechtvaardigheid zichtbaar en openbaar (dit wil zeggen toegankelijk voor iedereen) maakt (Joseph, 1998). In dit verband staat de zichtbaarheid van arme en uitgesloten mensen centraal in de dagelijkse beleving van de stad. ‘Solidariteit’ kan dan de vorm aannemen van een ‘bijstandsplicht’, die de beter bedeelde stadsbewoner kan voelen tegenover deze mensen, of hulp waarop arme en uitgesloten mensen kunnen rekenen om toegang te krijgen tot bepaalde goederen of bestaansmiddelen die nodig zijn voor hun (over)leven. Maar de zichtbaarheid en publieke aanwezigheid van vormen van uitsluiting, onrechtvaardigheid en ongelijkheid – of het feit zich zelf in zo’n situatie te bevinden – kan ook leiden tot kritiek of verwachtingen ten aanzien van overheidsinstellingen en publieke diensten, en tot de vraag om politieke actie.

Het onderzoek focust dus eveneens op situaties van (on)toegankelijkheid van bestaansmiddelen en publieke en gemeenschappelijke goederen, op plekken waar vormen van onrechtvaardigheid, ongelijkheid en uitsluiting (die ingaan tegen een gelijke verbondenheid met de gemeenschap) spelen, worden gepercipieerd of ondergaan (Stavo-Debauge, 2017). Het onderzoek behelst zowel de ervaring van individuen en groepen die het voorwerp zijn van deze bijstandsplicht, als de ervaring van de mensen voor wie situaties van armoede zichtbaar worden, en die soms de last en de verantwoordelijkheid voelen om iets te doen aan deze situaties.

1.2.5. Samenhorigheidsgevoel en identiteit

Deze laatste dimensie, die wordt beschreven in hoofdstuk 8, gaat over het verband tussen enerzijds de gevoelens van samenhorigheid en verbondenheid van individuen tegenover de verschillende gemeenschappen, milieus, plekken waar ze zich aanvaard voelen, en anderzijds het gevoel van verbondenheid met een stedelijke, politieke gemeenschap, die al deze milieus die moeten samenleven in de stad, zou moeten insluiten. Het samenhorigheidsgevoel stelt zich dus bijzonder scherp in een heterogene stedelijke context. Kearns & Forrest onderzoeken of een gemeenschappelijk gevoel van verbondenheid in staat is om uit te stijgen boven de vele, min of meer gesloten, kleine, op zichzelf teruggeplooid werelden, door het koesteren van specifieke vormen van verbondenheid, levenswijzen en wereldvisies. Voor de auteurs gaat het debat over identiteit over de mogelijkheid om zich een **stedelijke identiteit** voor te stellen, die het multiculturele en kosmopolitische karakter van de stad zou omvatten.

Bij samenhorigheid rijst de vraag wanneer erkend wordt dat mensen als volwaardige leden deel uitmaken van een gemeenschap: de samenhorigheid levert een gelijke toegang tot de goederen van een gemeenschap (Stavo-Debauge, 2017). Dit veronderstelt de definitie van principes over insluiting en uitsluiting, die bepalen wie mag deelnemen en wie wordt uitgesloten.

De samenhorigheid steunt dus op een '**gemeenschap als denkbeeldige figuur**' (Stavo-Debauge, 2017) – die bepaalt wie al dan niet mag deelnemen – en ook op een denkbeeld van de 'verschillen' waarmee rekening moet worden gehouden. De samenhorigheid waardeert een bepaalde manier van samenleven, die steunt op de goederen die de gemeenschap wil beschermen. (Stavo-Debauge, 2017). Ze sluit direct aan bij de manier en beeldvorming van het samenleven.

Op basis van die definitie hoeft samenhorigheid niet meer te gissen naar de **schaal** van de gemeenschap – veel auteurs hebben het vandaag over lokale, nationale, globale overtuigingen, ongeacht of ze politiek, cultureel of religieus zijn. Met betrekking tot de stadservaring, stelt de samenhorigheid de vraag naar een mogelijke voorstelling van een 'stadsgemeenschap', een gevoel van gehechtheid aan de stad; net zoals ze de aanzet geeft voor een vraag rond **burgerschap** en de fundamenteen daarvan, of rond de politieke dimensie van de stadsgemeenschap.

Het onderzoek analyseert dus, in relatie tot de samenhorigheidsdimensie, de gemeenschap waarvan de stedeling zich lid voelt, wat hij er deelt en op wie ze steunt; de mensen die ze omvat of de mensen die ze uitsluit (hoofdstuk 8).

1.3. VAN EEN ERVARING VAN HET SAMENLEVEN IN DE STAD NAAR EEN WERELDVISIE

Deze verschillende domeinen van sociale cohesie, benaderd volgens de dagelijkse ervaring van samenleven in de stad, komen in verschillende formaten en registers tot uiting. Het design van dit onderzoek maakt dat er zowel aandacht is voor de **vertrouwde verband** met de omgeving (de dagelijkse stadservaring, in haar tegelijk gewone en buitengewone vormen, specifiek gevat via het relaas over bepaalde situaties, ervaringen, anekdotes); als voor visies op de wereld of denkbeelden over het samenleven (via de interpretatie van deze ervaringen, situaties, anekdotes via de interpretatie hiervan).

Anekdotes en het vertellen over situaties laten toe om deze dagelijkse, gepercipieerde ervaring van de stad te omschrijven, en tegelijk **denkbeelden over het samenleven** te vatten (Thévenot, 2004). Deze denkbeelden doen een beroep op registers, motiveringen, ideologieën, ‘politieke culturen’. Ze worden negatief uitgedrukt in termen van opgedoken problemen, bedreigingen, bezorgdheden of obstakels voor wat een ‘goede’ vorm van samenleven zou moeten zijn. Ze vormen een voedingsbodem voor min of meer gekristalliseerde modellen in de publieke actie en in het politieke denken.

Deze denkbeelden over het samenleven worden specifiek benaderd vanuit een analyse van het discours, dat nader wordt omschreven in het volgende hoofdstuk waarin de methodologie van het onderzoek wordt voorgesteld.

Hoofdstuk 2. Methode

Dit rapport focust op hoe inwoners van Brussel ‘samenleven in de stad’ ervaren en, meer bepaald, hoe ze *betekenis* geven aan die ervaring. We onderzoeken deze betekenisgevingspraktijken door middel van **focusgroepen**, die vervolgens aan de hand van een **discoursanalyse** worden geanalyseerd. Dit hoofdstuk zet deze tweevoudige methodologie uiteen. Eerst behandelen we de methodologie van focusgroepen en daarna de discoursanalyse. We staan in beide delen eerst stil bij de meer algemene methodologische principes, en leggen dan uit hoe die zich vertalen binnen de praktijk van het BruVoices project. Tot slot leggen we ook uit hoe de analyse concreet verliep.

2.1. DE METHODOLOGIE VAN FOCUSGROEPEN

2.1.1. Wat zijn focusgroepen?

Focusgroepen zijn **groepsdiscussies** waarbij een bepaald onderwerp de focus van het gesprek vormt. Deze groepsdiscussies, waaraan gemiddeld 8 tot 12 personen deelnemen, worden begeleid door een facilitator. De methode van focusgroepen vindt haar oorsprong in het marktonderzoek, maar wordt vandaag vaak toegepast binnen een brede waaier aan sociale onderzoeksvelden. De methode maakt deel uit van een grotere verzameling aan types interviews die ingezet worden binnen **kwalitatief onderzoek**, waaronder bijvoorbeeld ook het etnografisch interview en het experteninterview.

Kwalitatief onderzoek, in tegenstelling tot kwantitatief onderzoek, is in eerste instantie geïnteresseerd in **betekenisgeving en ervaringen** van mensen (Wester 1995), eerder dan in cijfers en causale verbanden. De focusgroep wordt zoals andere types interviews binnen het veld van kwalitatief onderzoek gekenmerkt door een **open stijl** en een **natuurlijke gespreksflow**. Wat de focusgroep onderscheidt van andere types interviews, is het centrale karakter van **groepsinteractie** (Kitzinger 1994, 1995). Vanuit dit centrale kenmerk zijn focusgroepen zeer geschikt om te onderzoeken hoe standpunten gezamenlijk geconstrueerd worden binnen een kleinschalige interactieve setting. Focusgroepen maken het mogelijk om inzicht te verwerven in de attitudes, ervaringen, standpunten en (groeps)waarden van bepaalde groepen mensen door hen in gesprek te laten treden op een manier die nauw aansluiting vindt bij een natuurlijke gespreksituatie. Om een zo natuurlijk mogelijke gespreksituatie te creëren, is het van belang een atmosfeer te bewerkstelligen waarbij de deelnemers het gevoel hebben vrijuit te kunnen spreken. Het is daarom erg belangrijk *niet-sturende vragen* te formuleren en een *niet-hiërarchische relatie* tussen facilitator en deelnemers te creëren. Om een natuurlijke gespreksituatie te bewerkstelligen, wordt doorgaans ook aangeraden een focusgroep samen te stellen met mensen die elkaar kennen: op basis van sociale of professionele groepen die al bestaan (Kitzinger 1995; Morgan 1998).

2.1.2. BruVoices: 51 focusgroepen met Brusselse verenigingen

Steekproef, profiel, rekrutering en compositie

Binnen het BruVoices project werden 51 focusgroepen georganiseerd die in hun totaliteit de diversiteit van de inwoners van Brussel zo goed mogelijk proberen te

weerspiegelen. Die diversiteit kent vele dimensies. Ten eerste is er het niveau van de negentien Brusselse gemeenten, waarbij elke gemeente vertegenwoordigd dient te zijn in één of meerdere focusgroepen. Ten tweede werden de focusgroepen samengesteld om de diversiteit inzake drie **primaire parameters** te maximaliseren:

- Nationaliteit en migratieachtergrond: hier wordt een onderscheid gemaakt tussen Brusselaars met Belgische nationaliteit en zonder migratieachtergrond, en Brusselaars met Belgische nationaliteit en met een migratieachtergrond, en Brusselaars met een buitenlandse nationaliteit.
- Leeftijd: hier onderscheiden we volgende leeftijdscategorieën: 16-25-jarigen; 25-40-jarigen; 40-65-jarigen; en 65-plussers.
- Inkomen: hier maken we een onderscheid tussen ‘hoog’, ‘hogere middenklasse’, ‘middenklasse’, ‘lagere middenklasse’ en ‘zeer kwetsbare economische positie’.

Bovendien streefde BruVoices ernaar om mensen aan het woord te laten met verschillende interesses, bezigheden, belangen, overtuigingen, en levensstijlen die hun visie op samenleven in Brussel mogelijk beïnvloeden.

Om diversiteit op al deze vlakken te maximaliseren, en om gesprekken te kunnen houden met mensen die elkaar al kennen, werden de focusgroepen samengesteld door verenigingen en organisaties van verschillende aard aan te spreken. Het betreft verenigingen die actief zijn op het vlak van cultuur (bv. culturele centra, dialectverenigingen, erfgoedverenigingen), sport (bv. een basketbalclub), hobbies (bv. koor), hulpverlening (bv. armoedeorganisaties), religie en filosofie (bv. parochianen en leden van een synagoge), netwerking (bv. een vereniging voor het onthaal van Fransen in Brussel, een vereniging voor Spanjaarden in Brussel, een studentenclub), maar ook wijkcomités, lokale initiatieven, en ‘minderhedengroepen’ (bv. een sportvereniging voor mindervaliden, een vereniging voor moslimvrouwen)³.

Voor de **rekrutering van de groepen** werd ingezet op een aantal sporen. Een oproep werd publiek gemaakt tijdens een persconferentie georganiseerd door de KBS, via de website van de KBS, en via een actieve mailing. Daarnaast werd een aantal organisaties persoonlijk opgebeld met een uitnodiging tot deelname. Verschillende organisaties reageerden spontaan, en daarvan werden er 16 geselecteerd. Van de kandidaturen die na de mailing binnenkwamen, werden er 10 geselecteerd. Tot slot werden nog 22 groepen gerekruteerd via persoonlijk telefonisch contact. De rekrutering verliep over het algemeen vlot. Een interesse in ‘samenleven in Brussel’ en de wil om een ‘stem’ te krijgen als (lid van) een bepaalde gemeenschap of socio-economische groep, waren de belangrijkste motivaties voor deelname.

Uit de geselecteerde groepen werden steeds 8 tot 12 personen samengebracht in een focusgroep⁴. Er bestaat variëteit in de mate van interne **heterogeniteit en homogeniteit** van de verschillende groepen. Bepaalde groepen vertonen een hogere mate van interne homogeniteit inzake meerdere primaire parameters (leeftijd, inkomen, origine en migratieachtergrond) en ook qua bijvoorbeeld opleidingsniveau,

³ Voor meer informatie over de profielen van de deelnemende groepen kan men zich richten tot de Koning Boudewijnstichting.

⁴ In acht groepen waren minder dan 8 deelnemers aanwezig. In zes groepen waren meer dan 12 deelnemers aanwezig.

seksue, en seksuele geaardheid, terwijl andere groepen veel heterogener zijn. Een grotere mate van interne heterogeniteit is bijvoorbeeld van toepassing voor focusgroepen met sportclubs, waarbij de leden een hobby delen, maar vaak uiteenlopende profielen hebben wat betreft origine, migratieachtergrond, en opleidingsniveau.

Een narratieve benadering

De focusgroepen volgen de logica van een conversatie of gesprek, waarbij open vragen het gesprek structureren. Het scenario van de focusgroepen⁵ is erop gericht materiaal op te leveren dat zich leent tot een discoursanalyse. Het heeft tot doel de deelnemers vanuit hun eigen belevingen en ervaringen te laten spreken over de vijf kerndimensies van samenleven in Brussel: sociale netwerken, publieke ruimte, diversiteit, solidariteit, en samenhorigheidsgevoel.

Omdat het BruVoices project in eerste instantie inzicht wil bieden in de dagelijkse beleving van mensen in (relatie tot) Brussel, is het belangrijk dat de vragen nauw aansluiting vinden bij het dagelijkse leven van de deelnemers. Daarom zijn de vragen zo opgesteld dat ze uitnodigen tot het produceren van **narratieven** over het **dagelijkse leven in Brussel**. Narratieven zijn verhalen waarbij mensen ervaringen openbaren, ordenen en betekenis geven. Een narratieve benadering impliceert dat mensen in de focusgroepen worden aangemoedigd om op verhalende wijze, met hun eigen woorden en categorieën, hun ervaringen en meningen te delen - net omdat het in en door verhalen is dat ervaringen beleefd en geïnterpreteerd worden (Muller, 1999). Vanuit deze narratieve focus worden deelnemers door de facilitatoren uitgenodigd om zoveel mogelijk vanuit een **persoonlijk en individueel perspectief** te spreken eerder dan als expert en/of vertegenwoordiger van een bepaalde gemeenschap. De deelnemers gaan op verschillende manieren om met deze uitnodiging, en we zien dat verschillende spreekposities en ervaringsposities elkaar niet uitsluiten en vaak gecombineerd worden (zie 2.2.2.).

Narratieven zijn rijk. In de verhalen van de deelnemers over zichzelf, gebeurtenissen en ervaringen in en met Brussel, worden ten eerste bepaalde factoren en variabelen zoals leeftijd, socio-economische omstandigheden, geslacht, seksuele oriëntatie, en familiale toestand binnengebracht en op bepaalde manier relevant gemaakt. Deze factoren hebben in zekere mate een impact op de stedelijke beleving van mensen. In narratieven zit bovendien een bepaald begrip van mensen, gebeurtenissen, oorzaken, en dynamieken vervat, en wordt een beroep gedaan op bepaalde waarheidsclaims. Deze waarheidsclaims kunnen van verschillende aard zijn: het kunnen persoonlijke ervaringen zijn, professionele ervaringen, maar ook wetenschappelijke kennis, een sociaal of politiek standpunt, enzovoort. Narratieven worden, zoals vermeld, geproduceerd vanuit een veelheid aan spreekposities. Mensen kunnen bijvoorbeeld spreken als 'bewuste burger', als 'alleenstaande ouder', als 'Vlaming in Brussel' enzoverder. De inzichten, begrippen, waarheidsclaims en spreekposities die verankerd zitten in een narratief, zijn gelinkt aan bredere maatschappelijke discourses (over stedelijkheid, vrijheid, multi-of interculturaliteit etc.) waarmee deelnemers zich identificeren of net dis-identificeren. In hun narratieven mobiliseren de deelnemers dus bepaalde maatschappelijke discourses. Net daarom is de narratieve insteek bij de focusgroepen aangewezen: ze levert rijke data op die zich uitermate lenen tot een discoursanalyse. In de volgende sectie gaan we dieper in op de methode van discoursanalyse.

⁵ Toegevoegd als bijlage

2.2. DISCOURSANALYSE

2.2.1. Wat is discoursanalyse?

Discoursanalyse is een koepelterm die een aantal interpretatieve methoden herbergt voor de systematische analyse van gesproken, geschreven en audiovisuele teksten. Een vaak geciteerde definitie vinden we bij Teun Van Dijk (1997: 3), die discoursanalyse definieert als de analyse van ‘Talk and text in context’. Deze definitie omvat een grote verscheidenheid aan benaderingen, en inderdaad, het veld van discoursanalyse is breed en heterogeen. Discoursanalyse kan verwijzen naar de gedetailleerde linguïstische analyse van conversaties, naar de analyse van overtuigings- en argumentatiestrategieën in (politieke) retoriek, maar ook naar de analyse van ideologie en mens- en maatschappijvisies in taal, praktijken, en instituties. Deze **verschillende benaderingen** definiëren de notie ‘discours’ op een andere manier. We identificeren hier twee grote tradities van discoursanalyse die ieder een aantal meer concrete benaderingen bundelen.

Een **eerste traditie** vindt haar oorsprong in de linguïstiek en definieert discours als *taalgebruik*. Deze traditie wil inzicht verwerven in bepaalde vormen van taalgebruik (bijvoorbeeld speeches, interacties tussen personen, krantenartikelen) en in het taalgebruik binnen bepaalde sociale domeinen (bijvoorbeeld het ‘medisch discours’ of het ‘management discours’). De **‘discours-als-taal’** traditie wil aan de hand van gedetailleerde tekstuele analyses vooral iets vertellen over hoe taal functioneert en hoe mensen taal gebruiken. Door die sterke focus op de gedetailleerde linguïstische analyse van teksten nemen ‘discours-als-taal’ benaderingen vaak slechts een beperkte context mee in hun analyses. Vaak beperkt dit soort micro-benaderingen zich tot het tekstuele/interactieve niveau, soms aangevuld met informatie over de setting waarbinnen de talige actie plaatsvindt.

Een **tweede traditie** is veeleer geïnteresseerd in discours als een ‘drager van betekenissen en representaties’. Deze **‘discours-als-representatie’** traditie wordt over het algemeen geassocieerd met de sociologie, de culturele studies en de kritische politieke theorie. De analyse van taalgebruik is in deze traditie vooral een middel om inzicht te verkrijgen in de **betekenisstructuren, mens- en maatschappijbeelden, denkkaders en ideologieën** die te vinden zijn in empirisch materiaal (Carpentier & De Cleen 2007; Van Brussel, Carpentier & De Cleen 2018). Deze traditie richt zich op het blootleggen van verbanden tussen teksten en bredere maatschappijvisies en denkkaders. Ze kadert de analyse van discours daarom ook in de analyse van de maatschappelijke context waarbinnen dat discours tot stand komt. Deze traditie hanteert bovendien ook een bredere definitie van discours. Zo kunnen ook audiovisueel materiaal en beelden (bijvoorbeeld reclame, kunst, televisieprogramma’s) worden geanalyseerd als discours. De meest macro benaderingen van discoursanalyse gaan nog verder en beschouwen en analyseren alles wat betekenis ‘draagt’ als discours: praktijken (bijvoorbeeld werken, dansen, betogen), instituties (bv. de ziekenfondsen, vakbonden, en politieke partijen), objecten (bv. de hoofddoek of de das) en zelfs gebouwen.

2.2.2. De discoursanalyse binnen het BruVoices project

Voor de analyse van de focusgroepen doen we voornamelijk een beroep op een

macro-discursieve benadering. Dat wil zeggen dat we de focusgroepen analyseren met als voornaamste doelstelling inzichten te genereren in de **betekenisstructuren** onderliggend aan de narratieven van de deelnemers. De discoursanalyse gaat verder dan het oplijsten van meningen over en ervaringen met betrekking tot de verschillende dimensies van (samen)leven in Brussel. Ze is gericht op het identificeren van de betekenisstructuren, mens- en maatschappijvisies en denkkaders die de deelnemers mobiliseren en activeren wanneer zij in gesprek en discussie gaan over ‘samenleven in Brussel’. De discourses die deelnemers mobiliseren tijdens de focusgroepen zijn verschillend van aard: discourses over diversiteit, over multiculturalisme, over kosmopolitisme, liberale of sociale discourses, discourses over de stad als plaats van verbinding of net als plaats van vervreemding, enz.. Een dergelijke ‘discursieve blik’ maakt het mogelijk om de narratieven van burgers in hun complexiteit te begrijpen. Meer bepaald:

- maakt de discoursanalyse zichtbaar hoe de deelnemers zich vaak op verschillende, soms contradictorische maatschappijvisies en denkkaders beroepen. Deelnemers zullen dezelfde notie (bv. diversiteit of solidariteit) vaak op verschillende momenten op verschillende manieren gebruiken. De betekenis van eenzelfde notie kan dus fluctueren binnen het narratief van eenzelfde persoon. Omdat mensen elementen van verschillende denkkaders combineren, zijn de discourses die zij produceren niet statisch en niet zonder tegenstrijdigheden.
- maakt de discoursanalyse zichtbaar dat bepaalde wereldbeelden en denkkaders bestaan die veel breder zijn dan het individu of een groep individuen, maar dat die bredere betekenisstructuren tegelijkertijd niet allesbepalend zijn. Mensen worden in hun spreken, denken en handelen gedeeltelijk gevormd door heersende mens- en maatschappijvisies en denkkaders. Maar zij gaan er wel actief mee om. Mensen identificeren zich met bepaalde kaders, en mobiliseren elementen uit de kaders wanneer ze spreken. En ze gaan vaak ook creatief om met bestaande denk- en waardestructuren. Soms combineren mensen elementen uit verschillende kaders, soms verzetten ze zich actief tegen bepaalde kaders. Zo construeren ze een betekenisstructuur of denkbeeld op basis van een (meer of minder) creatieve omgang met bestaande betekenisstructuren die in de bredere maatschappij te vinden zijn. Door te analyseren welke achterliggende maatschappijvisies deelnemers mobiliseren wanneer ze spreken, met welke denkkaders ze zich identificeren, krijgen we een dieper inzicht in de verschillende perspectieven en meningen die heersen over (samen)leven in Brussel en hoe die zich verhouden tot bredere maatschappelijke denkkaders. Belangrijk hierbij op te merken is dat het identificeren met denkkaders niet altijd op een bewust niveau plaatsvindt. Vaak is identificatie inderdaad een onbewust proces, dat mogelijk maar niet noodzakelijk een meer bewust of reflexief niveau bereikt in de context van een focusgroep.
- maakt de discoursanalyse zichtbaar dat mens- en maatschappijvisies en denkkaders geactiveerd en gemobiliseerd worden vanuit verschillende abstractieniveaus, spreekposities, taalregisters, en waarheids- en kennisregisters. We vermeldden eerder dat deelnemers op verschillende manieren omgaan met de uitnodiging om tijdens de focusgroepen zoveel mogelijk te spreken vanuit een persoonlijk en individueel perspectief als Brusselaar. Verzet tegen het innemen van dergelijke

spraakpositie is soms - zij het impliciet - aanwezig, wanneer deelnemers bijvoorbeeld 'intellectualistisch' spreken als 'expert', als 'geëngageerde burger' of als 'hoogopgeleide Brusselaar' en hierbij op een 'meta-niveau' spreken over, bijvoorbeeld, 'de multiculturele samenleving' of 'de Brusselse identiteit'. Andere deelnemers nemen, opnieuw veelal impliciet, wel een spraakpositie van 'gewone' man of vrouw in en zullen zich eerder beroepen op persoonlijke ervaringen en minder op meta-narratieven. Dit wil echter niet zeggen dat deze meta-narratieven niet aanwezig zijn in de verhalen van deze deelnemers, maar wel dat zij zich op andere, vaak minder manifeste en meer 'troebele' manieren manifesteren.

Zoals eerder vermeld is het kenmerkend voor een macro-discursieve benadering dat ze verschillende contextuele lagen meeneemt: het 'tekstuele niveau', het niveau van de 'productie/consumptie van de tekst' en de bredere maatschappelijke context. Binnen het BruVoices project nemen we heel concreet de volgende contextlagen mee:

- Het interactioneel niveau: in de focusgroep worden narratieven over (samen)leven in Brussel geproduceerd in interactie tussen verschillende actoren. Deelnemers produceren hun narratieven om te beginnen in interactie met elkaar. Sommige persoonlijke kenmerken maken rechtstreeks en onmiddellijk deel uit van de interactie (naam, gelaat, huidskleur, gender, leeftijd, stem, accent, taalbeheersing enz.). Andere kenmerken komen eerder geleidelijk naar de oppervlakte (zoals het 'karakter' van een persoon, stijl, maar ook haar ethische voorkeuren enz.). Daarnaast zijn er de interacties tussen de deelnemers en de facilitatoren. Hier spelen niet enkel persoonlijke kenmerken, maar worden de interacties ook getekend door verschillende rollen.
- Het niveau van de achtergrond van de deelnemers: persoonlijke ervaringen, sociaal en cultureel kapitaal, maar ook gender, leeftijd, geartheid en dergelijke spelen een rol in de manier waarop (samen)leven in Brussel wordt gepercipieerd en hebben, bijgevolg, een impact op de mens- en maatschappijvisies die worden gemobiliseerd in de narratieven van de deelnemers. De discoursanalyse heeft aandacht voor de manier waarop sociaal en cultureel kapitaal zich manifesteert in de focusgroepen, en voor de manier waarop deelnemers factoren zoals gender, leeftijd en geartheid op relevante manieren binnenbrengen in hun narratieven over (samen)leven in Brussel.
- De bredere maatschappelijke context: de personen die deelnemen aan de focusgroepen zijn elk verbonden met de maatschappij op allerlei manieren. Zij produceren hun narratieven binnen een bredere sociale, culturele, politieke en historische context. Deze maatschappelijke context is cruciaal voor het begrijpen van de narratieven. De discoursanalyse integreert de empirische analyse van taal en taalgebruik (aan de hand van metaforen, woordkeuze, semantische relaties, passieve en actieve zinnen, enzoverder) met reflecties over de bredere maatschappelijke context. De discoursanalyse wordt daarom gevoed met inzichten over de maatschappelijke context die binnen het BruVoices project vooral betrekking hebben tot Brussel en de evoluties die ze als stad meemaakt, maar ook tot heersende denkkaders over sociale cohesie in de stad. Daarbij doen we vooral een beroep op theorievorming binnen de stedelijke sociologie (zie hoofdstuk1).

2.3. WERKWIJZE

2.3.1. Analytische fases en het codeerproces

De discoursanalyse bestaat uit twee analytische stappen. Een eerste, meer voorbereidende stap is de observatie van de focusgroepen. In beurtrol observeerde telkens iemand van het onderzoeksteam de focusgroepen. Deze observaties maken het mogelijk om de geproduceerde narratieven in hun context te begrijpen. Meer bepaald laat een fysieke aanwezigheid toe inzicht te vergaren in de interactiedynamieken, de diversiteit die de groep kenmerkt, enzoverder. Tijdens de observaties gaat de aandacht ook al naar de inhoud van wat mensen zeggen, een focus die naar gelang het project vorderde een meer gericht karakter kreeg. Na een eerste analyse van een cluster van 9 focusgroepen werd namelijk een observatie-instrument ontwikkeld. Dit instrument lijst de primaire analysecategorieën op, wat ervoor zorgde dat de onderzoeker inhoudelijke observaties meteen wist te linken aan de geschikte categorie.

In een tweede analytische stap worden de (letterlijke) transcripties van de opgenomen (audio) focusgroepen geanalyseerd. De focus ligt hier op hoe deelnemers aan de focusgroepen praten over (samen)leven in Brussel en welke mens- en maatschappijbeelden/denkkaders zij hierbij mobiliseren.

Hoe zijn we nu concreet te werk gegaan bij de discoursanalyse? Zoals eerder gesteld is discoursanalyse een specifieke vorm van kwalitatief-interpretatieve tekstuele analyse. Net als de meeste vormen van kwalitatief-interpretatieve tekstuele analyse werkt onze analyse via een proces van **codering**, waarbij stukken tekst worden georganiseerd in categorieën die vervolgens met elkaar in verband worden gebracht. Deze categorieën zijn verschillend van aard: belangrijke principes en waarden in de narratieven van de deelnemers (bijvoorbeeld solidariteit, (on)veiligheid, vriendelijkheid, diversiteit), terugkerende gesprekstema's (bijvoorbeeld veiligheidsgevoel, het veranderende Brussel, gemeenschappen in Brussel), en ook meer beschouwende categorieën over de spreekposities die de deelnemers innemen (bijvoorbeeld 'geëngageerde burger', 'Brusselaar', 'Vlaming in Brussel') en de kennisregisters waarop ze zich beroepen (bijvoorbeeld persoonlijke ervaringen, wetenschappelijke kennis, een politieke ideologie). Dit **categorieënsysteem** komt tot stand door de transcripties van de focusgroepen te coderen, waarbij alle transcripties meerdere keren in detail worden gelezen en labels worden toegekend aan alle relevante stukken van het materiaal. Het codeerproces kent in een eerste fase een open karakter, waarbij een groot aantal verschillende labels aan het materiaal wordt toegekend. In volgende fases evolueert dit steeds verder naar een meer verfijnd systeem dat verschillende labels groepeerd binnen categorieën en met elkaar in verband brengt, om zo uiteindelijk de centrale vraagstelling te beantwoorden.

In totaal werden 4810 minuten opname geanalyseerd, wat overeenkomt met meer dan 1500 pagina's transcriptie.

2.3.2. Ondersteuning vanuit uit de kritische discoursanalyse

Onze discoursanalyse is er niet op gericht te kwantificeren (of te tellen), maar wel te **interpreteren**. Het interpretatieve karakter van de discoursanalyse houdt in dat we ervan uitgaan dat betekenissen niet simpelweg gelezen kunnen worden in het empirisch

materiaal. Onze discoursanalyse gaat verder dan het beschrijven van wat de deelnemers vertellen. Discoursanalyse leest en interpreteert het materiaal op een bepaalde manier, vertrekkende vanuit een bepaalde vraagstelling, in ons geval de vraag naar hoe inwoners van Brussel het samenleven in de stad ervaren, en hoe ze hierbij een beroep doen op bredere denkkaders en maatschappijvisies.

Om de vraagstelling te beantwoorden, zijn er een aantal concrete aandachtspunten uit de traditie van de kritische discoursanalyse die toelaten de “*means and forms of realisation*” (Wodak et al. 2009: 35) van betekenisgeving te bestuderen.

Een eerste evident aandachtspunt is **woordenschat**, want via woordenschat wordt een bepaald beeld van de sociale realiteit geschetst. In het rapport besteden we veel aandacht aan de woorden die de deelnemers gebruiken. Bepaalde woorden kunnen immers – expliciet maar ook meer impliciet – duiden op achterliggende mens- en maatschappijvisies. Een tweede belangrijk aandachtspunt vormen **semantische relaties**. Woordenschat op zich is immers vaak onvoldoende om verschillende mens- en maatschappijvisies van elkaar te onderscheiden. Eenzelfde woord krijgt soms een heel andere betekenis in verschillende discourses (Fairclough 2003: 129). Denk bijvoorbeeld aan de notie ‘multiculturalisme’. Waar nationalistische en conservatieve discourses het begrip vaak gelijkstellen met een bedreiging van de eigen cultuur, definiëren antiracistische discourses multiculturalisme in termen van verrijking. Discoursanalyse gaat ervan uit dat woorden geen vaste betekenis hebben. De relatie tussen de ‘signifiant’ (de betekenaar) en de ‘signifié’ (het betekende, de betekenis) – zoals de semioticus de Saussure het noemde – ligt niet vast. Dit is al helemaal niet het geval bij complexe en gecontesteerde begrippen zoals ‘multiculturalisme’, maar geldt ook voor een ogenschijnlijk neutrale notie als ‘de stad’, waar verschillende denkkaders op verschillende manieren betekenis geven aan de stad. Bijvoorbeeld: pro-urbanistische denkkaders beschouwen de stad als plaatsen van kansen en vrijheid, verschil en interconnectie – als plaatsen om samen te zijn met ‘de onbekende’. Anti-urbanistische denkkaders associëren de stad dan weer met angst, chaos en onveiligheid. Deze voorbeelden geven aan dat het identificeren van centrale betekenaars dus slechts een beginpunt is. Om te begrijpen hoe bepaalde woorden betekenis krijgen in een discours moeten we kijken naar de woorden waarmee ze in verband worden gebracht en naar de soort relatie (bv. tegenstelling en gelijkstelling) tussen verschillende woorden. We besteden daarom aandacht aan de verschillende en soms contradictorische betekenissen die bepaalde centrale woorden krijgen in de narratieven van de deelnemers. Een derde aandachtspunt zijn **referentiële strategieën**, waarbij de vraag is hoe naar bepaalde individuen en groepen mensen wordt verwezen. Dit is deels een kwestie van woordenschat (spreken we, bijvoorbeeld, over migranten, buitenlanders, allochtonen, nieuwe Belgen, ...) maar ook persoonlijke voornaamwoorden zijn hier van groot belang. Woorden zoals ‘wij’ en ‘zij’, ‘ons’ en ‘hun’ zijn cruciaal in het construeren van identiteiten in discours en in het zich afzetten tegen andere groepen mensen. Een vierde en laatste belangrijk aandachtspunt zijn **assumpties en veronderstellingen**. Om te kunnen identificeren op welke mens- en maatschappijvisies en denkkaders deelnemers een beroep doen, kunnen we naast wat manifest aanwezig is in de tekst, ook kijken naar wat het discours als evident beschouwt en welke mens- en maatschappijvisie daarachter ligt. Dat kunnen we bijvoorbeeld achterhalen door naar de verschillende stappen in een argument te kijken en de vraag te stellen wat men als gegeven moet beschouwen om die

stappen te kunnen maken. Dit maakt het mogelijk om uitspraken te doen over latente inhouden (Fairclough 2003: 55-61).

2.3.3. Een cyclisch onderzoeksproces

Bij de discoursanalyse is er sprake van een iteratief onderzoeksproces. Dit betekent dat het onderzoeksproces **cyclisch eerder dan lineair** van aard is. Het cyclische karakter zit vervat in het feit dat de transcripties meerdere keren geanalyseerd worden, maar verwijst ook naar de relatie tussen de verschillende fases van het onderzoeksproces: de literatuurstudie voedt de empirische analyse, de resultaten van de empirische analyse leiden tot verdere literatuurstudie, die opnieuw de empirische analyse voedt, enzoverder. Daarbij komt in de hier gepresenteerde analyse ook nog de samenwerking tussen de verschillende onderzoekers die vanuit verschillende disciplines en expertises het materiaal bestudeerden en regelmatig overlegden om het categorieënsysteem te verfijnen.

Concreet zag dit iteratief proces er als volgt uit: op basis van de empirische analyse van een gedeelte van de transcripties, ondersteund door de observaties, kwamen we tot een (voorlopige) consensus over de belangrijkste categorieën die de analyse zouden structureren. Tegelijkertijd beslisten we over de (voorlopige) opbouw van het rapport in hoofdstukken en over welke categorieën in welke hoofdstukken zouden worden behandeld. Voor elk van die hoofdstukken werden één of twee onderzoekers aangewezen als hoofdauteur. Gezien de meertaligheid van het empirische materiaal en het belang van taal voor discoursanalyse, werd er steeds voor gezorgd dat Franstalige auteurs in de analyse werden bijgestaan door Nederlandstalige onderzoekers en vice versa. De hoofdauteurs stonden in voor de verdere uitdieping van de analyse (van de categorieën) in dat hoofdstuk en voor de redactie van het hoofdstuk. Voor elk hoofdstuk werd dus het hele corpus aan empirisch materiaal gebruikt. De hoofdauteurs legden de eerste versie van hun hoofdstuk(ken) vervolgens voor aan één of meerdere andere onderzoekers die voordien niet betrokken waren bij dat hoofdstuk. De op basis van deze feedback verbeterde hoofdstukken werden tenslotte door de coördinatoren in een rapport gegoten, waarbij de structuur en de samenhang werden geoptimaliseerd.

2.3.4. Rapportage

In de rapportage van onze analyse volgt het rapport niet het (chronologisch) verloop van de verschillende focusgroepen, en ook niet de thematische opdeling van de gesprekken. Wel gebruikt het rapport narratieven afkomstig uit de verschillende focusgroepen binnen een structuur die verwijst naar de categorieën die uit de discoursanalyse naar voren kwamen en gevoed werden door de bestaande interesse in 'samenleven in Brussel'. Het is belangrijk op te merken dat bepaalde thema's op verschillende plaatsen binnen het rapport terugkomen. Dit zijn transversale thema's die raken aan verschillende dimensies van sociale cohesie die dit rapport behandelt. Wel worden deze thema's steeds vanuit een andere invalshoek - afhankelijk van de dimensie van sociale cohesie die centraal staat - belicht.

In de rapportage maken we gebruik van allerhande **categorieën** om het discours van de deelnemers te beschrijven. Het arsenaal aan categorieën dat we gebruiken bestaat enerzijds uit categorieën die door *de deelnemers zelf* worden gemobiliseerd om,

bijvoorbeeld, bepaalde groepen in Brussel te onderscheiden in ‘raciale termen’ (‘blanken’, ‘zwarten’, ‘Arabieren’,...), in termen van taal (‘Franstaligen’, ‘Nederlandstaligen’,...), in termen van etniciteit en nationaliteit (‘latino’s’, ‘Belgen’,...), in ‘generatie’ termen (‘ouderen’, ‘jongeren’), in socio-economische termen (‘de rijken’, ‘de armen’), of in ruimtelijke termen (die Brusselaars onderscheiden op basis van hun woonplaats, bijvoorbeeld binnen de categorieën noord-zuid; oost-west). Anderzijds komt een deel van het arsenaal aan categorieën uit ons eigen wetenschappelijk vakgebied, waarbij deze categorieën ons toelaten om het discours van de deelnemers beter te begrijpen. Wel is duidelijk dat het discours van de deelnemers en de daarbij gemobiliseerde categorieën de kern van dit onderzoek vormen - onze eigen wetenschappelijke categorieën ondersteunen enkel het *begrip* ervan.

In de analytische hoofdstukken zijn veel, en soms uitgebreide, **citat**en te vinden. Die laten ons toe de analyse concreet te maken en te onderbouwen, en de lezer een meer levendig idee te geven van hoe het discours van de deelnemers klonk. Tegelijk blijft dit een selectie uit een omvangrijk corpus. Niet alle passages van alle focusgroepen zijn even interessant voor de hier gepresenteerde analyse. Vaak kiezen we voor een bepaald citaat omdat het typerend is voor een bepaald discours, en omdat het duidelijk onze analyse illustreert. Op andere momenten geven we net afwijkende citaten, of meerdere citaten die de spanningen in de narratieven van de deelnemers aangeven. We streven er daarbij naar om zoveel mogelijk duidelijk te maken wat het statuut en de plaats van elk in de gehele corpus is. De citaten worden - met uitzondering van Arabische citaten - weergegeven in hun oorspronkelijke taal (Nederlands, Frans of Engels), en dit om zo weinig mogelijk nuance te verliezen.

Het rapport wil recht doen aan de diversiteit van groepen die deelnamen aan het project. Dit wil zeggen dat elke groep, of tenminste elk type groep (naar de besproken selectieparameters, zie 2.1.2), een plaats krijgt in het rapport. Recht doen aan diversiteit verwijst ook naar de diversiteit aan narratieven en discoursen; we willen duidelijk maken wat de verschillende, zowel de dominante als minder dominante discoursen zijn die de deelnemers mobiliseren wanneer zij spreken over ‘samenleven in Brussel’.

In elk geval streven we ernaar om zoveel mogelijk informatie te geven over *wie* in een bepaald citaat aan het woord is, net omdat factoren als leeftijd en gender vaak cruciaal zijn in de manier waarop samenleven in Brussel ervaren wordt, en dus ook in het beter *begrijpen* van een bepaalde uitspraak. Tegelijkertijd wordt de anonimiteit van de deelnemers gegarandeerd, en geven we dus geen namen en/of andere informatie die de identificatie van personen toelaat.

Hoofdstuk 3.

Wie, wat, en waar is 'Brussel'

Voor we overgaan tot het bespreken van de vijf dimensies van sociale cohesie (zie hoofdstuk 1) zoals die door de deelnemers in Brussel worden beleefd, staat dit hoofdstuk stil bij de vraag welke eigenschappen en kwaliteiten de deelnemers toeschrijven aan Brussel. Welke betekenis geven ze aan Brussel *als stad*⁶? Wat maakt Brussel tot de stad die ze is? We stellen ons deze vragen omdat de manier waarop verschillende Brusselaars het 'samenleven met anderen' – de kern van sociale cohesie – in Brussel ervaren, sterk samenhangt met hoe zij Brussel als stad percipiëren.

We concentreren ons in dit hoofdstuk op hoe de deelnemers spreken over *Brussel* als stad, maar dit hangt sterk samen met meer algemene denkkaders over 'de stad' en 'stedelijkheid'. Voorbeelden van denkkaders over 'de stad' zijn: de stad als plaats van diversiteit en kosmopolitisme, de stad als plaats van vrijheid en anonimiteit, de stad als bruisende en dynamische plaats, maar ook de stad als plaats van drukte, chaos, onveiligheid, en angst. In het discours van de deelnemers krijgt de stad vaak betekenis in relatie tot de 'niet-stad'; het platteland. De manier waarop Brusselaars spreken over de dualiteit 'stad versus niet-stad' loopt dan ook als een rode draad doorheen onze analyse.

Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. In een eerste deel bespreken we de belangrijkste eigenschappen die de deelnemers toeschrijven aan Brussel: 'multiculturele en internationale stad', 'stad van vrijheid' en 'stad van levenskwaliteit'. In een tweede deel staan we stil bij de manier waarop de deelnemers spreken over verschillende geografische zones van Brussel. We bespreken de twee sleutelcategorieën die de deelnemers hanteren om Brussel op een voor hen zinvolle manier ruimtelijk op te delen: 'het stadscentrum versus de gemeenten' en 'het noorden versus het zuiden'.

3.1. HET KARAKTER VAN BRUSSEL

Aan het begin van elke focusgroep stelden de facilitatoren de deelnemers de vraag wat 'leven in Brussel' voor hen betekent. Een analyse van de reacties op die vraag biedt inzicht in de adjectieven, metaforen, en gevoelens die de deelnemers associëren met Brussel. Het is op deze manier dat de deelnemers Brussel op een bepaalde manier personaliseren: ze schrijven aan Brussel een bepaald karakter toe. De verschillende eigenschappen die de deelnemers toebedelen aan Brussel, kunnen we clusteren in een aantal overkoepelende categorieën: 'Multicultureel en internationaal', 'vrijheid en openheid' en 'levenskwaliteit'.

We merken op dat antwoorden op de vraag 'wat betekent leven in Brussel voor u?' zeer vaak een positieve toon hebben. Deelnemers zijn overwegend positief wanneer hen wordt gevraagd naar hun mening over 'hun' stad. Het is meestal pas wanneer de gesprekken vorderen en wanneer thema's zoals diversiteit en ongelijkheid, maar ook netheid en verkeer, meer in de diepte worden behandeld, dat ze belangrijke nuances aanbrengen, en ook meer negatieve ervaringen delen. Hier speelt mogelijk ook een zekere mate van 'sociale wenselijkheid', waar deelnemers – vooral bij het begin van het gesprek – geneigd

6 De analyse van Brussel als 'stad' omvat de 19 gemeenten en betreft dus het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

zijn eerder positieve dan negatieve ervaringen te delen met elkaar en met de facilitatoren. In dit hoofdstuk nemen positieve denkbeelden daarom de bovenhand op negatiever visies, hoewel die laatsten niet afwezig zijn. In de volgende hoofdstukken over de verschillende dimensies van sociale cohesie in de stad komen die negatievere (en vaak minder expliciete) meningen over Brussel ook nog uitgebreid aan bod.

3.1.1. Multicultureel en internationaal

'Brussel is bij uitstek een multiculturele en internationale stad'. Hierover bestaat grote consensus onder de deelnemers. Het multiculturele en internationale karakter van de stad is volgens hen één van de - zoniet dé - voornaamste eigenschappen van Brussel. Ze benoemen dit multiculturele en internationale karakter van de stad op verschillende manieren. Soms benoemen zij dit als **feit**. Deelnemers wijzen dan op eerder beschrijvende manier op het internationale karakter van Brussel: "*Bruxelles, c'est très international*", "*enfin c'est multiculturel*", "*très riche en couleurs*", "*het is een multiculturele stad*", "*de diversiteit rond talen en nationaliteiten is enorm*", "*ben c'est cosmopolite, y a de tout*", "*pour moi vivre à Bruxelles, c'est vivre en communauté, avec différentes cultures*", "*het is een multiculturele stad geworden hè, 100 procent*". Een jonge vrouw gebruikt de metafoer van de "*Rubik's cube*" om het multiculturele karakter van Brussel te omschrijven - "*riche en mélanges divers*". En soms wordt de Brusselse realiteit meer expliciet als 'multicultureel' benoemd, zoals door deze jonge vrouw die in het centrum van de stad woont: "*Ik vind voor mij, als Brusselaar, is multiculturaliteit, dat is een gegeven, dat is geen richting waarin we uitgaan*".

Een aantal deelnemers zet de beschrijving van Brussel als multiculturele en internationale stad kracht bij door expliciet te verwijzen naar de realiteit van hun **dagelijkse leefwereld**. Het multiculturalisme van Brussel wordt bijvoorbeeld door deelnemers van verschillende origines omschreven als "*ons leven*" (gepensioneerde vrouw van Belgische origine) - "*pour nous, la multiculturalité est quelque chose du quotidien*" (man van Chileense origine).

Een andere manier waarop het multiculturele en internationale karakter van Brussel in de verf wordt gezet, is door te vergelijken met **andere steden**. Multiculturaliteit wordt dan benoemd als iets dat specifiek is aan Brussel, eerder dan aan 'de stad' in het algemeen. Het is "*une des particularités de Bruxelles*". In volgend extract zien we hoe een vrouw die reeds 30 jaar in Brussel woont de vergelijking maakt tussen Brussel en Gent:

Cette grande diversité culturelle, on ne la retrouve pas forcément ailleurs, même dans d'autres villes, d'autres villes belges, on est allé à Gand le week-end dernier, on se dit tiens, il y a pas de femmes voilées par exemple dans cette ville-là.

Diversiteit

Vaak, zo suggereren bovenstaande citaten, gaan deelnemers dus verder dan het benoemen van het multiculturele en internationale karakter van Brussel als louter *feit*. Ze hechten dikwijls een bepaalde (positieve of negatieve) *waarde* toe aan Brussel als multiculturele en internationale stad.

De notie **diversiteit** (die dan verwijst naar *etnische* diversiteit) staat vaak centraal in het discours over Brussel als multiculturele stad. Wanneer mensen spreken over

'diversiteit' is dat vaak als onderdeel van een positief discours over Brussel: "[...] j'aime bien Bruxelles parce qu'il y a une diversité dans l'aspect culturel, dans l'aspect de nationalité", "Moi, ce que j'aime à Bruxelles aussi [...] c'est la grande diversité de langues".

De aard van de positieve appreciatie van het multiculturele en internationale karakter van Brussel, hangt in zekere mate samen met wie spreekt. Deelnemers met een Oost-Europese, Afrikaanse of andere migratieachtergrond, halen het multiculturele karakter van Brussel vaak aan als één van de redenen voor waarom ze zich goed of 'thuis' voelen in Brussel - "you never really feel like a stranger". Dit niettegenstaande het feit dat verschillende deelnemers ook racisme ervaren in Brussel. Die ervaringen bespreken we in hoofdstuk 6 van dit rapport.

Horen we Belgen en West-Europeanen spreken, dan wordt het multiculturele en internationale karakter van Brussel vaak omschreven in termen van 'charme' en 'rijkdom': "Et c'est ça qui fait Bruxelles, c'est justement ce mélange de populations, le côté cosmopolite qui fait que Bruxelles a tant de charme". Een deelnemer ziet die multiculturele charme ook als een tegengewicht voor - wat hij beschouwt als - het bourgeois en wat onsympathieke karakter van Brussel:

Mais Bruxelles évidemment a énormément de charme parce que c'est une ville cosmopolite et je dirais que c'est grâce à l'Europe et grâce à l'ensemble des allochtones, je ne sais pas comment il faut dire, qui y vivent. Parce que sinon ce serait un gros village probablement un peu embourgeoisé, pas vraiment sympathique.

In dit citaat zien we ook hoe sommige deelnemers het stedelijke karakter van Brussel expliciet koppelen aan haar multiculturele en internationale karakter. Zonder de Europese instellingen en de aanwezigheid van veel mensen met een migratieachtergrond zou Brussel "un gros village" zijn, en geen echte stad.

Kosmopolitisme

'**Kosmopolitisme**' staat net als 'diversiteit' als concept centraal in het discours van de deelnemers over Brussel als multiculturele en internationale stad. De stad wordt bijvoorbeeld beschreven als "(an) international, cosmopolitan city", "une ville [...] hyper cosmopolite". Kijken we naar hoe deze notie betekenis krijgt binnen het discours van de deelnemers, dan merken we dat niet steeds naar hetzelfde soort kosmopolitisme verwezen wordt. Soms wordt kosmopolitisme in hoofdzaak gelinkt aan de grote aanwezigheid van personen van Noord-Afrikaanse migratieachtergrond. Eén van de deelnemers (zonder migratieachtergrond) gebruikt bijvoorbeeld 'muntthee' als metafoor voor Brussel wanneer hij stelt dat "J'aime bien les quartiers d'origine maghrébine et j'aime bien le thé à la menthe aussi, alors ça reflète bien le côté cosmopolite de cette ville que j'adore". Anderen brengen kosmopolitisme eerder in verband met de aanwezigheid van internationale instellingen en van 'expats', in Brussel. Bijvoorbeeld:

À la limite que Bruxelles soit le siège des grandes institutions, et qui attire par sa position géographique et de par le fait qu'elle est le centre des grandes institutions ... attire des gens du monde entier et je trouve que c'est un enrichissement absolument exceptionnel pour Bruxelles.

Culturele diversiteit als verrijking en bedreiging

Brussel wordt vaak spontaan als multiculturele en internationale stad omschreven, en daarbij mobiliseren de deelnemers vaak een 'verrijkingdiscours'. Zowel deelnemers met als zonder migratieachtergrond spreken over de aanwezigheid van verschillende culturen en nationaliteiten in Brussel als een **verrijking**: "*Cet univers de cultures [...] c'est une richesse pour moi*" (man van Marokkaanse origine), "*donc c'est enrichissant d'avoir [...] plein de choses différentes, des pays différents, d'origines différentes*" (vrouw van Franse origine). Die verrijking ligt in de aanwezigheid van verschil, en in hoe dit toelaat van elkaar en elkaars cultuur te leren: "*I think that's the best part; as you try to meet different people from different cultures, different countries, you learn*" (man Indische gemeenschap), "*je veux dire qu'il y a tellement dans la culture... dans les cultures différentes, dans l'échange de la culture, je trouve que c'est enrichissant*" (Brusselaars zonder migratieachtergrond), "*on doit s'intéresser aux autres religions, aux autres cultures. Et je crois que c'est ça qui fait qu'on s'enrichit de plus en plus*" (Brusselaar met Marokkaanse achtergrond). Vaak hangt dit verrijkingdiscours samen met een discours over hoe 'de grootstad' zich onderscheidt van het dorp of de provinciestad als een plaats van "*difference, cosmopolitanism, and interconnection*" (Bridge & Watson 2002).

Tegelijkertijd is het verrijkingdiscours niet overheersend in alle focusgroepen. We horen ook **andere stemmen over multiculturaliteit**. Ten eerste komen naarmate de focusgroepen vorderen, en diepgaander worden, vaak spanningen en dubbelzinnigheden naar boven. Zo wordt de aanwezigheid van bepaalde culturen en nationaliteiten in Brussel als positiever geëvalueerd dan die van andere; worden de grenzen aan multiculturalisme genegotieerd; en krijgt de notie multiculturalisme een meer complexe betekenis in relatie tot concepten zoals monoculturalisme en interculturalisme. Ten tweede wordt in bepaalde focusgroepen ook 'anti' discoursen geuit, waarbij multiculturaliteit wordt ervaren als een **bedreiging** voor de eigen cultuur, als een oorzaak van het zich niet (meer) thuis voelen in 'de eigen stad', en als een reden voor onveiligheid en criminaliteit. Ten derde worden in bepaalde focusgroepen de samenlevingsmodaliteiten tussen verschillende culturen en nationaliteiten aan de kaak gesteld, waarbij wordt gewezen op discriminatie en racisme. Hoofdstuk 6 behandelt in detail hoe de deelnemers spreken over etnische diversiteit en discriminatie.

3.1.2. Vrijheid en openheid

Een tweede kerneigenschap die deelnemers aan Brussel toeschrijven, is een sfeer van vrijheid en openheid. Zij ervaren Brussel als een plaats van vrijheid, waar mensen open en tolerant in het leven staan.

Vrijheid en anonimiteit

De deelnemers verwijzen naar het gevoel 'te kunnen doen en laten wat men wil'. Brussel is "*altijd wat meer vrijheid dan ergens anders*" merkt een gepensioneerde vrouw op. Het zijn echter vooral jongeren die Brussel in verband brengen met 'vrijheid', al gaat het hier grotendeels over 'de stad' op zich en veel minder specifiek over Brussel. De vrijheid die de stad biedt brengen ze in verband met 'avontuur' en met 'doen wat je wil': "*Pour moi vivre à Bruxelles, c'est une aventure, c'est la liberté*". Ze laat toe om 'te doen wat je wilt': "*En uhm voor mij is Brussel ook een vrije stad, waar je kan doen wat je wilt*". Stedelijkheid krijgt zo een positieve appreciatie in een discours van jonge mensen over spontaneïteit,

zelfontplooiing en over volwassenwording als een proces van bevrijding: “*je peux me sentir moi-même, je peux vivre ma vie comme je le sens, comme je le veux*”, “*Pour moi, vivre à Bruxelles, c’est vivre ma spontanéité*”.

Die ‘vrijheid’ wordt ook soms gekoppeld aan de anonimiteit die de stad toelaat. De stad dus als plaats waar men, in tegenstelling tot op ‘het platteland’ of ‘in de provincie’, kan wegduiken in anonimiteit:

Mais moi, je voulais dire, je crois que c’est la culture urbaine, c’est dans toutes les villes, les milieux urbains mais ça a des aspects positifs aussi, c’est l’anonymat urbain, ça permet de... ce n’est pas la province, excusez-moi entre guillemets, je vous dis, là où on ne voit plus ce que vous faites, il faut se comporter d’une certaine manière, là en ville, on peut être plus anonyme comme on veut.

Anonimiteit wordt gecontrasteerd met het leven in een dorp en met de ‘mentaliteit’ die daar heerst:

En eigenlijk vind ik uh, juist het toffe aan Brussel dat die dorpsmentaliteit er niet is. Uh, dat ge, dat er een stuk vervreemding is, dat er een stuk anonimiteit is, en ik vind dat interessanter dan het dorpsleven waar iedereen mekaar kent en bijna in mekaars privé leven zit te, te euh, rommelen [...] en ik vind dat de stad een veel grotere vrijheid geeft.

Sommigen verwijzen hier naar hun eigen ervaringen met het leven in de stad en buiten de stad: “*ce qui m’a beaucoup plu quand je suis arrivé à Bruxelles, c’est comme je venais d’un petit village, c’est l’anonymat de la ville. Pouvoir être dans un endroit où personne ne vous connaît*».

Merk op dat de anonimiteit van de grootstad niet door iedereen geapprecieerd wordt. Een aantal deelnemers ervaart deze anonimiteit eerder als bron van vervreemding en onverschilligheid. De anonimiteit van de grootstad zou bijvoorbeeld aan de basis liggen van een gebrek aan solidariteit, en zou een niet te onderschatten keerzijde hebben die zich manifesteert in de vorm van eenzaamheid. Deze perceptie situeert zich minder aan het oppervlak van het discours van de deelnemers, en vormt een minder expliciete karakterisering van Brussel. Ze manifesteert zich in meer diepgaande discussies die zich gedurende de focusgroepen ontplooiën. We gaan daarom verder in dit rapport dieper in op deze kwesties van vervreemding, onverschilligheid en (gebrek aan) solidariteit.

Tolerantie en openheid

De notie vrijheid verwijst ook naar de sfeer van **tolerantie en openheid** die in Brussel ervaren wordt. Deelnemers hebben het dan over “*Une certaine souplesse d’esprit*” die “*typisch Brussels*” is en over de “*openheid*” die inwoners van Brussel zou kenmerken. Verschillende deelnemers, vooral mensen die zelf niet in Brussel geboren zijn, zien vrijheid als het gevoel niet beoordeeld of veroordeeld te worden door anderen: “*A city where you can live your own life without feeling intimidated by others*”, “*Er wordt hier geen label op u geplakt*”. Of:

C'est la liberté. Y a une liberté, moi je trouve qu'il y a une liberté, liberté de... de... d'aller où tu veux, quand tu veux, il n'y a personne qui te regarde de travers. La façon de s'habiller aussi. Tu peux t'habiller comme tu veux, il n'y a personne qui te regarde de travers.

Sommige deelnemers beroepen zich hier op een denkbeeld van de stad als plaats van tolerantie en vrijheid, gekenmerkt door "een *laisser-faire*"-houding. Opnieuw wordt dit beeld door sommigen kracht bijgezet door de tegenstelling stad-platteland. In onderstaand citaat legt een deelnemer bijvoorbeeld uit waarom haar ouders naar Brussel verhuisden. De vrouw in kwestie doet hierbij een beroep op het onderscheid in mentaliteit tussen stad en platteland, en associeert de stad - in tegenstelling tot het platteland - met 'openheid':

Et quand nos parents ont décidé de venir vers la capitale, c'était vraiment pour nous connecter à autre chose que notre petit village, notre petite province, notre petit accent, nos petits amis... Ils voulaient vraiment qu'on s'ouvre. Ils ont eu raison.

Soms krijgt de tegenstelling stad-platteland meer concreet vorm in de tegenstelling Brussel-Vlaanderen. Een aantal Nederlandstalige deelnemers verwijst naar 'de Vlaamse attitude', die men als meer gesloten ervaart dan de Brusselse attitude. In een focusgroep met studenten die wonen in Vlaanderen maar studeren in Brussel, stelt een deelnemer bijvoorbeeld: "de Vlaamse attitude is meer conservatief en meer zo, niet zo open, maar terughoudend". In een andere focusgroep met Nederlandstalige Brusselaars maakt een deelnemer de volgende opmerking over Vlamingen die in Brussel werken, maar niet wonen: "Ze willen hier wel komen werken, maar ze kunnen de, de mengeling van al die nationaliteiten, dat kunnen ze niet aan, dat willen ze niet. [...] Brusselaars kunnen dat wel."

In andere focusgroepen fungeert niet Vlaanderen, maar wel Parijs als referentiepunt. Hier worden openheid en tolerantie minder als algemeen kenmerk van 'de stad' gezien, maar als specifiek voor Brussel. Bijvoorbeeld: "*Bruxelles, c'est beaucoup mieux que vivre à Paris, vraiment beaucoup mieux, c'est ouvert, c'est plus divers*"

We horen echter ook een aantal **belangrijke tegenstemmen** die de idee van Brussel als stad van 'openheid en tolerantie' betwisten of ontkrachten. Deelnemers getuigen dat bepaalde vormen van diversiteit, met name diversiteit inzake seksuele geaardheid, niet omarmd worden in Brussel. Onderstaande conversatie illustreert hoe het denkbeeld van de stad als plaats van openheid en tolerantie onderuit gehaald wordt vanuit persoonlijke ervaringen:

A: No, I had a friend who lived in Canal district, near the Canal and like, it was like in June, nice weather but I needed to go, then next day I needed to work early so I left quite early in the evening and we kiss our goodbyes and some mum with her children in the back seat stopped and said like: "you shouldn't do that here on the street in public" and I was like: "This is Belgium, we can do this everywhere we want to." And she was like: "No." and she drove on and I was like: "What the fuck!". To me I have never understood, in the Flanders I have quite something like that, but I thought like in a big city something will be, people will be more liberal, but...

B: Yes, you wish.

A: Apparently, they're not.

Een andere deelnemer verwijst naar de verschillen tussen Brusselse buurten en gemeenten. Hij stelt dat *“si on parle de diversité, d’orientation sexuelle, là c’est un peu, on peut avoir des difficultés, je veux dire, parce que si on voit une transgenre qui se promène dans des rues de Molenbeek ou de Schaarbeek elle peut facilement se faire agresser. Donc si c’est une commune comme quartier Louise ou Centre-Ville, pas de soucis”*.

3.1.3. Stad van levenskwaliteit

‘Stad van levenskwaliteit’ is een derde label dat wordt geassocieerd met Brussel. Het concept levenskwaliteit neemt een belangrijke plaats in binnen het discours van de deelnemers over Brussel als stad. Brussel wordt bijvoorbeeld omschreven als een stad waar het ‘goed leven’ is: *“Bruxelles, c’est une ville de bonheur”, “une ville [...] dans laquelle il fait bon vivre”*. Maar wat maakt dat het volgens de deelnemers goed leven is in Brussel? En, meer algemeen, wat maakt een stad een ‘goede stad’?

Een terugkerend argument waarom het volgens de deelnemers goed leven is in Brussel is de combinatie van **grootstedelijkheid en kleinschaligheid**. Volgens verschillende deelnemers is Brussel een relatief kleine stad, waar men alle faciliteiten op wandelafstand terugvindt. Brussel bezit de dynamiek van een grootstad en laat zich kenmerken door diversiteit en kosmopolitisme, maar wordt tegelijkertijd vaak als rustig en groen ervaren. Tegelijk hebben de deelnemers het ook over aspecten van Brussel die hun levenskwaliteit negatief beïnvloeden: een gebrek aan netheid, teveel verkeer en/of een problematische verkeersdoorstroming, regelmatig gekoppeld aan een meer algemeen gevoel van chaos, wanorde, gebrek aan burgerzin en onvoldoende efficiënt beheer.

Hieronder gaan we in op wat voor de deelnemers een **‘leefbare’ stad** is, en op welke manier Brussel daar al dan niet aan voldoet. We leggen in hun discours een aantal **spanningsvelden** aangaande de eigenschappen van die ‘leefbare stad’ bloot. Een leefbare stad is kosmopolitisch, werelds en divers, laat zich kenmerken door een dynamische culturele scène en door de nabijheid van allerlei faciliteiten. De stad differentieert zich dus duidelijk van het platteland. Maar tegelijkertijd is de leefbare stad kleinschalig, net, rustig en groen; en laat ze zich kenmerken door een ‘dorpsgevoel’, waar de inwoners – binnen een breder kosmopolitisch kader – kunnen terugplooiën op kleinere gemeenschappen.

Tot slot: hoe de levenskwaliteit in Brussel wordt ervaren, hangt dikwijls samen met het profiel van de deelnemers. We merken dat in focusgroepen waar het socio-economische profiel van de deelnemers hoger ligt, de levenskwaliteit in Brussel vaker in positievere zin ter sprake komt dan in focusgroepen waar het socio-economische profiel lager ligt. De vraag ‘levenskwaliteit voor wie?’ vormt daarom een rode draad doorheen onderstaande analyse.

Kleinschalige, kalme, en groene stad

Het referentiekader van de deelnemers speelt een belangrijke rol in de vraag of Brussel al dan niet als een kleinschalige stad wordt ervaren. Sommige deelnemers ervaren Brussel als ‘de grootstad’. Vooral deelnemers die vanuit een kleinere gemeente of vanuit het platteland naar de stad verhuisden, beleven Brussel als een grote stad – *“de enige echte*

grootstad van België". Door deelnemers die al hun hele leven in Brussel wonen wordt het al dan niet kleinschalige karakter van Brussel dan weer amper gethematiseerd. Wonen in Brussel is voor deze deelnemers 'normaal' of 'een evidentie'. Het zijn vooral deelnemers die in een grote buitenlandse stad gewoond hebben, die Brussel vaak als een kleinschalige, en daarbij ook als een 'menselijke' stad, ervaren. Zo vertelt een man die vanuit Parijs naar Brussel verhuisde het volgende:

Euh je suis Parisien, je suis né... J'ai toujours vécu à Paris, et je ne pensais jamais déménager de Paris, puisque Paris est le centre du monde d'après moi, avant d'avoir déménagé à Bruxelles il y a cinq ans, ce qui a été un grand choc. Mais un choc très bénéfique, parce que pour moi, Bruxelles, je dirais il y a l'humanité, au sens, c'est une ville à l'échelle humaine. [...] Mais avec cette notion de... de taille humaine qui est extraordinairement agréable de nos jours, dans nos sociétés qui sont euh très actives, très déshumanisées.

De combinatie van kleinschaligheid en multiculturele karakter maakt Brussel volgens heel wat deelnemers uniek. Brussel wordt bijvoorbeeld omschreven als "une ville cosmopolite et multiculturelle où les distances ne sont pas longues", of als "une ville à taille humaine, une capitale à taille humaine avec tous ses avantages, sa diversité, sa richesse" en een stad die beschikt over "tous les avantages d'une capitale et pareil à taille humaine".

Het voordeel van de kleinschaligheid van Brussel betreft in de eerste plaats ruimtelijke kleinschaligheid. Hierbij wordt bijvoorbeeld het gemak zich met het openbaar vervoer snel en efficiënt doorheen de stad te bewegen, beklemtoond: "it's easy to get around". "Même si c'est une capitale, même si c'est une ville d'une certaine importance, ça reste assez petit entre guillemets au niveau en tout cas géographique et finalement c'est assez facile de sortir", stelt een jonge Brusselaar. Een andere jonge Brusselaar stelt: "si j'ai envie de retrouver des gens, je prends mon sac, je monte dans le 95 et je suis à Flagey. Donc, j'aime bien cette proximité aussi qu'offre Bruxelles, pour moi, les distances, à Bruxelles, je ne les sens pas".

Ook het kalme karakter van Brussel komt ter sprake in deze context. Opnieuw merken we op dat vooral deelnemers die vroeger in Parijs woonden deze eigenschap aan Brussel toeschrijven. Volgens hen is Brussel rustig, en heerst er een 'non-stress' sfeer: "c'est vrai que c'est quand même beaucoup moins stressant, que bon, une grande ville comme Paris ou Londres, New York". Daartegenover staat de visie van bijvoorbeeld een aantal inwoners van Schaarbeek en Molenbeek die leven in Brussel omschrijven als "stressant" en "bruyant". Zowel vergelijking met een eerdere woonomgeving en de plaats waar men woont in Brussel hebben dus een impact op hoe rustig of onrustig de stad ervaren wordt.

Soms wordt geografische kleinschaligheid (te overbruggen afstanden) ook impliciet of expliciet in verband gebracht met het gemak waarmee men bekenden kan ontmoeten, of het eerder vermelde 'dorpsgevoel', die als atypisch voor 'de grootstad' worden gepercipieerd. We komen hier verder in dit hoofdstuk en in hoofdstuk 4 op terug.

Van het kleinschalige en kalme karakter van Brussel is het een kleine stap naar het groene karakter van de stad. De aanwezigheid van groene zones in Brussel wordt over het algemeen ervaren als een factor die bijdraagt tot de levenskwaliteit in de stad: "Il y a beaucoup plus d'espaces verts [qu'à Paris], et donc il y a une qualité de vie, avec les espaces verts,

qui est indéniable”, “*C’est une ville très agréable, c’est une ville verte*”. De deelnemers verwijzen vooral naar de aanwezigheid van parken in de stad. Het is bijvoorbeeld voor één van hen een reden waarom ze altijd graag terugkeert naar Brussel: “*on aime bien revenir. A nos parcs ; au bois de la Cambre, parc de Tervuren, il y en a beaucoup*”. Merk ook op hoe het park van Tervuren, dat buiten Brussel ligt, hier wordt beschouwd als iets dat bij Brussel hoort. Hetzelfde geldt voor het Zoniënwoud waarvan grote delen niet tot het Brussels Gewest behoren. De parken dragen volgens veel deelnemers sterk bij tot de leefbaarheid van de stad, en geven de indruk “*d’être quelque part un peu à la campagne*”. In het Ter Kameren Bos, zo merkt een deelnemer op, “*je n’ai pas l’impression d’être à Bruxelles*”. Voor verschillende deelnemers is de aanwezigheid van parken en bossen niet vanzelfsprekend voor een (hoofd)stad, die men doorgaans associeert met ‘drukte’ en ‘lawaaï’. Het park – door een deelnemer omschreven als “*le poumon vert dans Bruxelles*” – maakt het mogelijk om te ontsnappen aan de dagelijkse stress. Het maakt van Brussel een stad waar men ‘kan ademen’. Zoals een deelnemer opmerkt, wanneer zij Brussel vergelijkt met Parijs: “*ici, on respire. C’est vert. C’est calme*”.

Stad van culturele activiteit en dynamiek

Een tweede factor die volgens heel wat deelnemers bijdraagt tot de levenskwaliteit in Brussel, is het culturele aanbod in de stad. Wordt het kleinschalige, kalme en groene karakter van de stad zeer gewaardeerd, dan hechten deelnemers tegelijk veel belang aan hoe de stad zich differentieert van het platteland in het arsenaal aan culturele activiteiten dat ze aanbiedt:

On a quand même de la chance de vivre dans une ville [...] tu as le choix, tu ne peux pas dire que tu n’as pas de choix dans la culture, dans les musées, dans les visites, dans les pièces de théâtre, dans les concerts.

Een deelnemer maakt op gelijkaardige manier de vergelijking tussen de stad en het platteland: “*Moi, j’ai toujours vécu à Bruxelles, forcément, c’est vrai que parfois quand on va dans les villages, là, on s’adapte pas au monde du village, on s’ennuie. Alors qu’à Bruxelles, allez, plein d’activités, plein des cinémas*”.

Over de verschillende focusgroepen heen vernoemen deelnemers het culturele aanbod in Brussel als een belangrijke factor waarom zij er graag leven. Brussel wordt bijvoorbeeld omschreven als “*cultuurstad*”, of als “*a city with the most amazing cultural scene*”. Voor één van de deelnemers is Brussel “*d’abord et avant tout les possibilités culturelles*”. Deze omschrijvingen van Brussel zijn afkomstig van deelnemers die deel uitmaken van een culturele vereniging of zelf zeer actief deelnemen aan het culturele leven. Maar ook in focusgroepen met niet-culturele verenigingen, komt het culturele aanbod in Brussel vaak spontaan ter sprake. Zowel deelnemers met een hoger socio-economisch profiel als met een lager socio-economisch profiel noemen het culturele aanbod in Brussel als een belangrijke factor van levenskwaliteit. Ze vermelden de “*buitengewone variëteit*” die Brussel op vlak van cultuur te bieden heeft. Bijvoorbeeld:

Et moi je trouve aussi qu’on a accès à tout donc... notamment à plein d’activités culturelles. Une offre de possibilités, voilà, c’est une ville où on peut mener une vie riche sur le plan culturel, voilà c’est une ville qui offre énormément à ses habitants, pour peu qu’on veuille s’y intéresser.

De deelnemers hebben het vaak over theater, cinema, musea, en literatuur. Maar ze verwijzen ook naar culturele activiteiten in een meer brede zin. Ze hebben het dan bijvoorbeeld over dans-en muziekfeesten, straat-en buurtfeesten, en evenementen zoals Bal National en Zinnekeparade. Dergelijke culturele activiteiten worden vaak erg gewaardeerd omdat ze mensen samenbrengen (zie ook hoofdstuk 4):

On rencontre des amis qui disent vous allez là, vous allez là et puis après ah! vous allez là... tellement il y a des activités dont beaucoup sont gratuites aussi donc, le festival de rues, des... Il y a beaucoup, beaucoup d'activités.

Wanneer deelnemers het naar hun ervaring rijke culturele aanbod in Brussel benadrukken, mobiliseren ze daarbij vaak een denkbeeld van de stad als **levendig en opwindend**, plaats van cultuur en artistieke creativiteit. Vanuit dit denkkader legt een deelnemer haar keuze voor Brussel als woonplaats als volgt uit: *“Alors je suis venue vivre à Bruxelles, c'est un choix. Aussi pour toutes ces raisons, la liberté aussi d'une ville, l'opportunité de voir des spectacles tous les soirs si on veut, des expositions importantes. Bref, tout ce qui est culturel”*. Vanuit dit meer algemene denkbeeld over de stad als culturele ‘place to be’, ervaren deelnemers Brussel als een erg dynamische stad. Een van hen legt uit dat Brussel voor haar *“een geluk”* is omdat het er *“levendig”* is en ze zich er *“nooit opgesloten”* voelt. Anderen omschrijven Brussel als een *“dynamische stad”* vol van activiteit, of een stad die *“heel levendig”* is en *“die beweegt”*.

Het spreken over Brussel als een dynamische en culturele plek gaat regelmatig gepaard met reflecties over jong en oud. Soms wordt de stad als plaats van activiteit en dynamiek geassocieerd met de levenswijze van jongeren. De stad als plaats waar jongeren zich thuis voelen, maar waar ouderen uit wegtrekken. Deze 18-jarige stelt :

Moi j'ai l'impression que les vieux ils... ils sortent de Bruxelles. J'ai l'impression que Bruxelles c'est beaucoup plus jeune dans la tranche d'âge de 40 ans ou comme ça, parce que la plupart du temps Bruxelles c'est une ville animée donc il y a toujours du bruit... nous on aime bien ça nous les jeunes, on n'aime pas rester là dans le silence et cetera, donc je pense que les vieux petit à petit ils commencent à partir de Bruxelles et à s'installer dans la campagne.

Maar er zijn ook getuigenissen van jonge deelnemers die expliciet hun voorkeur voor de kalmte van het platteland boven de drukte van de stad uitdrukken. Zoals deze jonge vrouw uit Molenbeek die sinds drie jaar in Brussel woont en die uitlegt wat leven in Brussel voor haar betekent:

Voilà j'aime pas [...] Je ne suis pas habituée à vivre dans une grande ville parce que moi je viens des montagnes [...] je suis pas habituée à vivre dans une grande ville comme Bruxelles...J'étais habituée un peu... tu vois pour sortir et tout ça ça va, parce que j'aime pas, j'aime, j'aime habiter dans l'air.

Andersom drukken oudere deelnemers soms expliciet hun voorkeur voor de stad boven het platteland uit. Volgens een gepensioneerde vrouw is Brussel *“la vie quoi”, “le monde”*, terwijl het platteland een plaats is om tot rust te komen – *“c'est vrai de temps en temps j'ai envie d'aller respirer à la campagne”*.

Stad van faciliteiten

Het culturele aanbod in Brussel maakt deel uit van een breder aanbod aan faciliteiten en voorzieningen. De nabijheid van openbaar vervoer, gezondheidsvoorzieningen, winkels, en vrijetijdsvoorzieningen wordt gezien als iets dat de levenskwaliteit in Brussel verhoogt: *“vivre à Bruxelles, c’est vivre près de tout”*. Dichtbij voorzieningen leven is volgens de deelnemers ‘een kans’ of ‘een gemak’: *“C’est une chance. Tout est...tout est près, on a les trams, on a les bus, on a les hopitaux”*. Een deelnemer stelt: *“Et pour moi, vivre à Bruxelles c’est...J’ai envie de dire aussi, c’est une facilité. La proximité de tout ce qui est utile pour le moment pour moi”*, *“L’accessibilité à plein de choses, pouvoir se déplacer à vélo, enfin c’est vraiment oui, le mot qui me vient le plus, c’est facilité”*. Voor een andere participant is het niet steeds de auto moeten nemen een belangrijke factor: *“ce qui est important dans mon lieu de vie [...] c’est de pouvoir aller à pied faire mes courses, pas prendre ma voiture pour aller chez le pharmacien”*.

Brussel is volgens verschillende deelnemers uniek omdat ze de hierboven besproken ‘menselijke schaal’ combineert met een dichtheid aan faciliteiten die eigen is aan de grootstad: *“une ville à taille humaine et avec toutes les facilités des transports en commun, des cinémas, des théâtres, des opéras”*. En nemen we ook onderstaand citaat als voorbeeld, waar een deelnemer de ‘aangename levensomstandigheden’ van Brussel koppelt aan kleinschaligheid en de aanwezigheid van culturele faciliteiten en gezondheidsvoorzieningen: *“Yes, because it is not too big, it has a lot to offer, culturally. It offers comfortable living conditions. We don’t seem to have all the problems here that everybody else has. Doctors are accessible”*.

Soms wordt de nabijheid van faciliteiten aangeduid als reden waarom men ervoor kiest in een bepaalde Brusselse gemeente te wonen. Een deelnemer omschrijft Jette bijvoorbeeld als een klein dorp met alle nodige voorzieningen: *“tous les magasins [...] on a des salles de sport. On a des...plein de transports en commun différents”*. Eenzelfde soort argumentatie vinden we terug over Elsene *“Il y a de tout. Il y a tout à proximité en fait, même là où j’habite il y a un Carrefour, ...Et il y a des transports”* en *“Il y a les commerçants, avec les écoles, les universités, les parcs”*.

De nabijheid van faciliteiten in de stad wordt impliciet en ook vaak expliciet vergeleken met het leven op het platteland. Bijvoorbeeld: *“Mais je ne sais pas si ça me plairait non plus de vivre en rase campagne... Je crois que ce serait gai ça cinq minutes et puis... la proximité de tout me manquerait...”*. Eenzelfde differentiatie tussen stad en platteland komt vaak sterk aan de oppervlakte in het discours van jongeren, die de nabijheid van socio-culturele faciliteiten en uitgaansmogelijkheden aanduiden als één van de redenen waarom zij het leven in Brussel als aangenaam ervaren:

And then, to me, living in Brussels is just many, many opportunities. It think living in such a big city allows me to do like pretty much everything I want. Like I know people who live in not such urban areas, sometimes they wanna do something and they don’t...like it’s not offered to them.

J’aurais du mal à partir [vers la campagne] parce que j’ai cette facilité à Bruxelles; voilà on a besoin d’aller voir un film, on veut aller voir une pièce de théâtre, on veut manger quelque chose à n’importe quelle heure, c’est tout possible.

Voor sommige jongeren ligt de balans echter anders. Een jonge deelnemer waardeert de nabijheid van faciliteiten die een stad kenmerkt – “on a accès à tout” – maar verkiest evenzeer het platteland boven de stad “pour une question de tranquillité et de calme”. Volgens deze deelnemer weegt de nabijheid van faciliteiten in Brussel niet op tegen de nadelen van leven in een stad die hij ervaart: lawaai, vervuiling, en onveiligheid. Een andere deelnemer aan dezelfde focusgroep pikt hierop in en stelt: “si tu veux t’amuser, ouais, c’est bien [à Bruxelles], y a tout, mais si tu veux de la tranquillité, va pas dans Bruxelles”.

Het netheidsprobleem, de verkeerscongestie en de Brusselse chaos

Een eerste vaak voorkomende kritiek op Brussel is het netheidsprobleem. Terwijl heel wat deelnemers Brussel dus als een groene stad met veel parken beschouwen, komt in nagenoeg alle focusgroepen het netheidsprobleem waar de stad mee kampt nadrukkelijk aan bod. Eén van de deelnemers benoemt deze combinatie van groen en vuil expliciet:

Moi ce qui m'exaspère, c'est la saleté... Les gens qui crachent par terre, les mégots, tout ça c'est vraiment... le côté désagréable. Bon c'est une ville verte, c'est-à-dire mais... si devant vos pieds on crachait tout juste [...] Ça c'est quelque chose que je reproche beaucoup.

De aanwezigheid van vuil op straat is voor velen een grote bron van ergernis: “ce qui me chagrine un peu à Bruxelles, c’est la propreté. Ça, je trouve que c’est une ville sale”, “ik erger me aan de smerigheid”. Deelnemers noemen het probleem van vuil op straat “choquant” en één van de redenen waarom “je perds un petit peu de cet amour pour Bruxelles”. De vuilheid van Brussel wordt bovendien vaak gezien als eigen aan Brussel, eerder dan als een meer algemene stedelijke problematiek. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk wanneer deelnemers de vergelijking maken met andere steden:

Brussel is echt smerig. Antwerpen, Namen zijn echt net. Waarom gaat dat niet in Brussel? Er is een fundamenteel probleem inzake het beheer van netheid. Er wordt niets aan gedaan.

De deelnemers reiken verschillende verklaringen aan voor de netheidsproblematiek in Brussel. In een eerste verklaringsmodel, zoals uit bovenstaande quote blijkt, wordt de oorzaak van het de netheidsproblematiek gelegd bij het (politiek) beheer van Brussel. Of zoals een deelnemer het stelt:

On voit qu’il y a vraiment un problème politique ici à Bruxelles. [...] J’ai été dans des villes comme Francfort. Francfort, c’est beaucoup d’habitants, et j’ai trouvé [...] Donc c’est... c’est propre, c’est beau, même Paris. Paris, j’ai été quelques fois, je trouve toujours Paris propre.

Een tweede verklaring die deelnemers aanreiken is een gebrek aan ‘burgerzin’. Vuil in de straat wordt veroorzaakt door “de mentaliteit van on s’en fout” en ligt bij “un problème d’éducation”. Netheid in Brussel wordt hier dan een kwestie van individuele verantwoordelijkheid. Een goed beheer inzake netheid is nodig, maar “un effort du citoyen” evenzeer: “Il faut encore que le public suive”.

Een aantal deelnemers legt de oorzaak van het netheidsprobleem in Brussel expliciet bij “andere culturen” of “buitenlanders” die minder belang zouden hechten aan netheid. “Dans notre culture” zo argumenteert een deelnemer, “on aime les choses qui sont claires, qui sont belles, qui sont propres”. In een andere focusgroep ervaart én betreurt een jonge moslima deze associatie:

Je trouve ça dommage parce que les gens...en fait, j'entends les...les commentaires des gens, et les gens en fait finissent par associer ces crasses à des... à des origines en fait [...] enfin c'est triste quoi.

In hoofdstuk 5 analyseren we verder hoe de deelnemers het netheidsprobleem in de publieke ruimte zien en dit soms associëren aan bepaalde situaties of bepaalde culturen.

Een ander probleem dat herhaaldelijk terugkomt in de focusgroepen is de verkeerssituatie. Deelnemers beklagen zich over negatieve gevolgen van het drukke autoverkeer op hun levenskwaliteit door lawaai, gevaar en drukte. Door sommigen wordt de nadruk gelegd op de moeilijkheden die ze als autobestuurder of als handelaar ondervinden door het verkeer:

Tous les jours, tous les jours, tous les jours, 50 % de ma clientèle se plaint que c'est un bordel pour arriver jusque chez moi, je suis rue Royale donc assez bien dans le centre.

De drukte speelt hier een cruciale rol, maar er wordt ook verwezen naar chaos en naar wegenwerken.

Aujourd'hui je viens de Woluwe-Saint-Lambert, c'était le bordel, c'est chaotique, j'étais à 300 mètres d'ici, j'ai dû faire demi-tour, enfin bon heureusement je connais bien la ville et les strotjes.

Soms worden problemen met netheid en verkeer in één adem genoemd, als onderdeel van een en dezelfde ‘chaos’:

C'est aussi un défi pour moi de vouloir rester dans cette ville parce que comme tu dis, c'est le chaos. Il fait sale, il y a des travaux partout.

Die chaos gaat ook verder dan netheid en verkeer, en wordt door sommigen gezien als karakteristiek voor Brussel in het algemeen. Zo stelt een expat dat:

There's too much of everything, that's chaos for me and it's- it lacks a bit of structure. So, it's nice that you have a bit of everything but then you have no logic behind it, almost.

Sommige deelnemers koppelen deze chaos expliciet aan het politieke beheer van Brussel. Ze hebben het over un “manque de vision”, “d’ambition”, “de gestion”. Sommigen noemen de politieke en administratieve structuur met 19 gemeenten, 19 “baronieën”, als een verklaring voor die problemen.

Tegelijkertijd kijken sommigen ook positief naar die 'typisch Brusselse' chaos, "bordel", "bazar". Brussel is "een toffe bazar", volgens een deelnemer, en voor een ander is "vivre à Bruxelles, c'est, je dirais, une sorte de cacophonie joyeuse de... de gris et de couleurs à la fois. Euh, c'est une ville, je pense, très chaotique, et en même temps, très charmante".

3.2 MENTALE KAARTEN VAN BRUSSEL

In het vorige deel bespraken we de eigenschappen die de deelnemers toeschrijven aan Brussel als geheel. In dit deel kijken we op een andere manier naar hoe de deelnemers betekenis geven aan Brussel als stad. Hier focussen we op de ruimtelijke dimensie, en stellen ons de vraag wat volgens de deelnemers de belangrijkste geografische lijnen zijn die Brussel voor hen zinvol opdelen of 'verdelen'. We zijn met andere woorden geïnteresseerd in de 'mentale kaarten' waarmee de deelnemers Brussel interpreteren op basis van ervaringen en standpunten.

De wijk en de gemeente zijn ruimtelijke categorieën die centraal staan in hoe de deelnemers Brussel als stad beleven. Verschillende deelnemers ervaren Brussel niet noodzakelijk als één stad, maar wel als een verzameling aan wijken en gemeenten. De metafoor van de **stedelijke mozaïek**, courant gebruikt in de stedelijke sociologie (zie bijvoorbeeld Park 2004), is hier gepast. Brussel wordt vaak ervaren als een mozaïek van verschillende wijken en gemeenten die niet enkel fysieke entiteiten, maar ook sociale entiteiten vormen: de stad als mozaïek van sociale werelden (zie hoofdstuk 6). Verschillende deelnemers omschrijven Brussel als een agglomeratie van verschillende dorpen, wijken en straten: "On vit dans des bulles séparées". Anderen spreken over "several cities in the city", merken op dat "Bruxelles n'est rien d'autre que l'agglomération d'un certain nombre de villages". De verschillende gemeenten en buurten hebben volgens de participanten elk hun specifieke dynamiek en sfeer: "Il y a du charme un peu partout dans les dix-neuf communes. Il y a toujours...dans chaque commune, je trouve un endroit qui me plaît, un resto, un parc, un centre culturel...", "ces villages ont leur ambiance".

Veel deelnemers ervaren deze stedelijke mozaïek als positief, en suggereren een zeker 'dorpsgevoel': "ik vind Brussel wel fijn zo. 't Is vanalles en nog wat. 't Is gefragmenteerd [...] en ja, eigenlijk dorpjes allemaal". Vaak getuigen de verhalen van een hoge mate van verbondenheid met de gemeente waar ze wonen (zie ook hoofdstuk 8). Inwoners van Sint-Gillis stellen bijvoorbeeld dat "pour moi, Saint-Gilles, c'est un peu comme un village [...] je suis tellement ancrée ici" en "on fréquente des commerces, des magasins, des salles de sport, c'est tout ça. On rencontre souvent les gens, souvent les copains de l'école par-ci, par-là... ça fait vraiment village" [...] Et c'est ça que je cherche. Op eenzelfde manier spreken een aantal deelnemers over Jette - "c'est un petit village en fait", "Ici à Jette, c'est comme une petite famille" -, over Elsene - "c'est comme un petit village quoi" - en over Sint-Agatha-Berchem - "j'adore Berchem parce que c'est un peu un village".

Maar lang niet alle deelnemers kijken zo positief naar dat 'gefragmenteerde' karakter van Brussel. Sommigen betrouwen expliciet het gefragmenteerde karakter van Brussel: "Moi je trouve le plus triste c'est [...] chacun est son petit quant-à-soi [...] il n'y a pas d'unité".

De specificiteit van gemeenten en wijken wordt gezien als typerend voor Brussel. Tegelijk maakt dit van 'Brussel' een complexe notie. Een deelnemer merkt bijvoorbeeld op hoe moeilijk hij het vindt te antwoorden op de vraag wat leven in *Brussel* voor hem betekent, net omdat hij de verschillen tussen de gemeenten en wijken als zeer groot ervaart:

Mais donc ça dépend, c'est quoi vivre à Bruxelles ? Je pense que le Bruxellois ne s'identifie pas avec la ville de Bruxelles mais plutôt avec son quartier, j'habite Uccle, j'habite Forest, j'habite Boitsfort, j'habite Rhode,

Het feit dat deze deelnemer spreekt over Sint-Genesius-Rode, dat niet tot het Brussels Gewest behoort, als een onderdeel van Brussel is ook een illustratie van hoe de mentale kaarten die mensen hebben over Brussel zeker niet altijd samenvallen met administratieve grenzen. Dit is zo voor de grenzen van het Gewest, maar ook voor de grenzen tussen gemeenten. En ook de mentale kaarten die mensen hebben over hoe verschillende Brusselse gemeenten zich tot elkaar verhouden komen vaak niet overeen met de geografische realiteit.

Inderdaad, hoewel de deelnemers de Brusselse gemeenten en wijken vaak als entiteiten op zich zien, groeperen zij bepaalde gemeenten en wijken ook op basis van gedeelde eigenschappen én onderscheiden zij die van andere groepen van wijken en gemeenten. Hieronder bespreken we de twee belangrijkste ruimtelijke categorieën aan de hand waarvan de deelnemers Brusselse buurten en gemeenten groeperen: 'het stadscentrum versus de gemeenten' en 'het noorden versus het zuiden'. Dit zijn dus ruimtelijke categorieën die de gebruikt worden om de verschillen binnen Brussel te duiden, en deze categorieën stemmen vaak niet overeen met de geografische realiteit.

3.2.1 'Het stadscentrum' versus 'De gemeenten'

Het feit dat Brussel de naam is van één van de 19 gemeenten van het Brussels Gewest maakt het spreken over 'Brussel' niet gemakkelijk. In het discours van de deelnemers is het onderscheid tussen het stadscentrum - 1000 Brussel - en 'de gemeenten' van groot belang. Met 'de gemeenten' verwijzen zij dan vooral naar de 'periferiegemeenten' die zich het verste weg bevinden van het centrum van Brussel en grenzen aan Vlaanderen (en veel minder voor gemeenten zoals Elsene of Molenbeek). Het gaat dan met name over Ganshoren, Koekelberg, Oudergem, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Ukkel, Vorst, en Watermaal-Bosvoorde.

Vaak associëren deelnemers 'Brussel' met 1000 Brussel, eerder dan met bovengenoemde gemeenten. Deze associatie blijft dikwijls impliciet, wanneer bijvoorbeeld wordt opgemerkt dat bepaalde gemeenten in feite niet aanvoelen als 'Brussel'. Sint-Agatha-Berchem, zo stelt één van de participanten, is "*un petit peu en dehors de Bruxelles*". Soms maken de deelnemers meer expliciet duidelijk dat zij 'Brussel' associëren met het centrum van de stad - "*Bruxelles, donc le centre de Bruxelles [...]*". Of zoals deze deelnemer, een inwoner van Oudergem, zich bedenkt: "*Ja, ik vind het vreemd, maar als ik aan Brussel denk, dan denk ik aan Brussel-Hoofdstad, en dan denk ik niet aan Oudergem*". Een deelnemer verwoordt dit onderscheid tussen Brussel stad en 'de gemeenten' iets explicieter, wanneer hij opmerkt dat het leven in Brussel centrum duidelijk verschilt van het leven in een gemeente zoals Sint-Agatha-Berchem:

Berchem pour moi c'est une alcôve un petit peu dans Bruxelles, je ne suis pas sûr que je vivrais la même façon les choses dans le centre-ville, mais en tout cas à Berchem c'est reposant parce qu'il y a un environnement, il y a une proximité de ce côté village qui est très reposant.

In de stadskern, in tegenstelling tot in de periferiegemeenten, is het “heel levendig, dus ge hebt veel drukte, veel winkels, veel mensen op straat”. Een deelnemer die uitlegt waarom hij van het stadscentrum naar Sint-Agatha-Berchem verhuisde, verwoordt duidelijk het ervaren onderscheid tussen het levendige en dynamische stadscentrum enerzijds en de rustige gemeenten anderzijds:

Puis on a habité, avec ma femme, au centre-ville et là on avait tout à proximité [...] tout ce qu'on voulait. Et on a cherché autre chose parce qu'on voulait plus de verdure.

In bepaalde focusgroepen uiten deelnemers expliciet hun voorkeur voor het stadscentrum of de periferiegemeenten. Deze voorkeuren kunnen we grofweg linken aan **verschillende denkkaders** over het stadscentrum als enerzijds (1) levendig en dynamisch en anderzijds (2) als een plaats van angst en chaos.

Het levendige en dynamische stadscentrum

In een eerste denkkader wordt het stadscentrum gezien, zoals Bridge en Watson (2000: 8) het stellen, als “a space where the play of senses and bodily pleasure can be celebrated and explored”. Het stadscentrum is opwindend en wordt gekenmerkt door een **levendige en drukke dynamiek**: “J'adore ça, moi j'adore le bruit, la ville, la poussière, les klaxons, donc quelque part je sais le centre comme ça d'une ville... J'adore”. Dit houdt sterk verband met een positieve appreciatie van het stadscentrum als een plaats van kosmopolitisme en diversiteit (zie 3.1.1); het is er “tout mélangé”. En het is een plaats waar de culturele scene zich concentreert (zie 3.2.3), waar men uitgaat, plezier maakt, en, zoals deze deelnemer het verwoordt, waar “il faut vivre”. Het stadscentrum is volgens verschillende deelnemers ook een site om te ‘flaneren’, te ‘verdwalen in de straten’, en steeds nieuwe dingen te ontdekken: “En voor mij vivre à Bruxelles is flaneren, dat ge u kunt verdwalen, dat ge kunt, ja kan gewoon rondwandelen, en zien wat er op uw pad komt”.

Deelnemers die dit denkkader mobiliseren, differentiëren het stadscentrum ook weer duidelijk van Brusselse gemeenten die zich op het grensgebied met Vlaanderen bevinden. Gemeenten zoals Ukkel, Sint-Pieters-Woluwe en Oudergem worden bijvoorbeeld omschreven als “doods” of als “witte” gemeenten met weinig culturele diversiteit. Een jongere deelnemer stelt bijvoorbeeld: “si on prend la commune Koekelberg, Evere et tout ça, ça c'est des communes où on trouve que des Belges”. Dit stemt niet overeen met de demografische realiteit van Koekelberg en Evere, maar geeft aan hoe heel wat deelnemers het stadscentrum zien als een plek van culturele diversiteit en de gemeenten daarbuiten als veel ‘witter’ en ‘Belgischer’.

Het stadscentrum als plaats van angst en chaos

Heel wat deelnemers mobiliseren een veel negatiever denkkader over het stadscentrum. Zij brengen de door anderen als positief ervaren levendigheid en diversiteit in verband met **angst, onveiligheid, chaos en vervuiling**. In de woorden van Bridge en Watson

(2000: 10): het stadscentrum als “a space of anxiety and fear” en “as the site of the uncanny”. Met name inwoners van de periferiegemeenten identificeren zich met dit beeld. Zo legt een gepensioneerde inwoner van Oudergem uit dat ze niet graag in het centrum van Brussel vertoeft, omdat ze het er “vies” vindt en ze het er vindt “stinken”. Een andere deelnemer stelt dat “plus on va vers le centre, plus on sent le danger, la saleté”. Dit is een mooie illustratie van hoe vuil en gevaar in de ervaring van mensen vaak dichtbij elkaar liggen. Het ‘onaangename’ van het centrum wordt ook in verband gebracht met esthetische elementen als ‘somberheid’: *Le centre-ville, je ne le trouve pas agréable à vivre. [...] Parce que c’est sombre, c’est oppressant, c’est mal agencé, ce n’est pas agréable*”.

Sommige deelnemers spreken over de vuiligheid en het gevaar van het centrum als groeiende problemen. Zo merkt een jonge deelnemer op dat de stad “almaar vuiler wordt”, en gekenmerkt wordt door een “toenemende onveiligheid” en halen andere deelnemers een volgens hen groeiende onveiligheid aan als reden om steeds minder naar het centrum van Brussel te gaan:

A : *J’y vais par obligation professionnelle, mais pour mes loisirs, je n’y vais plus, je ne vais plus à Bruxelles [centre].*

B: *On ne se sent plus...*

C: *Plus en sécurité.*

A: *Je ne m’y sens plus, je dirais, à l’aise, alors pourquoi ? Problème d’insécurité, problème de sécurité, et pas plus tard qu’il y a un an, mon fils qui était dans un restaurant dans le centre-ville près de la Grand-Place, s’est fait agresser de façon assez sérieuse [...]*

In contrast met het stadscentrum wordt de periferie van het Brussels Gewest binnen dit denkkader dan weer gezien als een plaats waar het kalm en groen is, en waar men zich veilig voelt. Een inwoner van Vorst (wonend op de grens met Ukkel) omschrijft zijn ervaring met leven in de periferie van Brussel bijvoorbeeld als volgt: “c’est calme, il n’y a pas de bruit, j’ai une petite maison, j’ai un petit jardin à l’arrière, j’entends les oiseaux, c’est calme”. Op gelijkaardige manier vertelt een inwoner van Ganshoren: *j’aime bien ici Ganshoren parce que y a beaucoup de verdure*”. Een aantal deelnemers spreekt over wonen in deze meer perifere gemeenten als leven in een “cocon” of in een “bubbel” relatief los van de rest van Brussel.

De twee verschillende denkkaders worden deels gemobiliseerd door verschillende deelnemers. Maar deelnemers combineren de hierboven besproken denkkaders ook soms. Zo merkt een aantal deelnemers bijvoorbeeld op dat ze gelukkig zijn in een kalme periferiegemeente te leven, maar wel graag naar het levendige stadscentrum afzakken: “quand j’habitais à 1000 Bruxelles, il y avait trop de monde, moi j’aime bien y passer, mais pas y vivre”. Of er zijn deelnemers die zowel voor-als nadelen zien van het wonen in een periferiegemeente: “L’inconvénient c’est qu’il y a pas de magasin autour, mais sinon c’est calme, c’est tranquille”.

3.2.2. ‘Het noorden versus het zuiden’

Een tweede categorie die deelnemers vaak gebruiken om Brussel ruimtelijk op te delen, is de ‘noord-zuid’ as. Ze gebruiken het meest frequent een noord-zuid verdeling, maar

hebben het ook regelmatig over een 'oost-west' verdeling. Vooral inwoners van de rijkere gemeenten in het oosten en zuiden van het Gewest gebruiken deze verdeling tussen 'oost' en 'west'. Regelmatig hebben mensen het ook over het kanaal als scheidingslijn tussen twee verschillende stukken Brussel. De categorie '**de andere kant van het kanaal**' wordt met name gebruikt om naar Anderlecht en Molenbeek te verwijzen. Het kanaal fungeert hier dus niet enkel als een fysieke as die doorheen Brussel loopt, maar wordt het ook ervaren als een symbolische grens die twee stadsdelen scheidt. Het kanaal, dat in realiteit ruwweg van zuidwest naar noordoost loopt, wordt voornamelijk gekoppeld aan 'oost' versus 'west' maar soms ook met met 'noord-zuid'.

Pour moi, Bruxelles, enfin mon Bruxelles, je vais parler pour moi donc pas pour tout le monde, ben, je le divise au canal quoi. Y'a ce qui se passe au sud du canal et au nord du canal [...] j'ai aucun ami qui habite au nord du canal.

If you look at this map, I would take a line down to here and say west of that line (where I don't go) (...) it's like Schaarbeek, not further and then the city and then down to Waterloo.. but Anderlecht, And all that stuff over there, I never go there.

In een klein aantal gevallen verwijzen de deelnemers ook naar '**laag-Brussel en hoog-Brussel**' - "*les communes plus élevées*". De mentale verdeling van Brussel in noord-zuid, oost-west, kanten van het kanaal, en laag-hoog zijn verschillende manieren om zeer gelijkaardige socio-economische en culturele verschillen binnen het Gewest te duiden.

Geen enkel van deze geografische manieren om verschillende delen van Brussel te benoemen stemt echt helemaal overeen met de geografische realiteit van Brussel. Zo wordt bijvoorbeeld Sint-Lambrechts-Woluwe, dat zich geografisch duidelijk in het oosten van Brussel bevindt (en ongeveer op dezelfde hoogte als Molenbeek), door sommige deelnemers onder de noemer 'het zuiden van Brussel' geplaatst. En Anderlecht, dat zuidelijker ligt dan grote delen van Sint-Lambrechts-Woluwe wordt dan weer soms als deel van het noorden gezien. Ons interesseert hier niet zozeer of, en in welke mate, de mentale kaart die deelnemers van Brussel hebben, overeenstemt met de geografische realiteit. Onze interesse ligt bij hoe de deelnemers verschillen binnen het Brussels Gewest ervaren en benoemen en daarbij gebruikmaken van geografische categorieën. Vooral de categorieën het 'noorden' versus het 'zuiden' vervullen hierbij een cruciale rol. Deze categorieën vervullen soms een bijna metaforische functie als noemers voor verschillende socio-economische, culturele en demografische realiteiten. In wat volgt gebruiken we aanhalingstekens rond deze termen 'noord' en 'zuid' om duidelijk te maken dat het over die mentale categorieën gaat en niet over werkelijke geografische categorieën.

Het 'noorden' en het 'zuiden' (en het grotendeels mentaal samenvallende 'westen' en 'oosten') van Brussel worden op sterk verschillende manieren ervaren. Deelnemers spreken bijvoorbeeld over gemeenten zoals Woluwe, Oudergem en Watermaal-Bosvoorde in termen van "*de rijke kant*", "*de mooie gemeenten*" of "*les quartiers plus verts, plus agréables*", terwijl over gemeenten zoals Schaarbeek en Molenbeek wordt gesproken als heel 'geconcentreerde' gemeenten, gemeenten met een hoge graad van "*mixité*" - "*des quartiers*" waar "*ce n'est pas comme dans le sud*".

Maar wat betekent het nu voor de deelnemers om in de 'noordelijke' of de 'zuidelijke' gemeenten van Brussel te wonen? Hoe wordt het leven daar ervaren? En ook: hoe percipiëren inwoners van het 'noorden' van de stad het 'zuiden' van de stad, en vice versa? Onderstaande tabel geeft weer hoe inwoners van het 'noorden' het 'noorden' en het 'zuiden' zien; en hoe inwoners van het 'zuiden' het 'noorden' en het 'zuiden' zien.

	Het 'noorden'		Het 'zuiden'	
Algemeen gedeelde visies op	Dichtbevolkt; armer; hoge concentratie Magrebijnse gemeenschap		Rustig en groen; rijker	
Visie van mensen die zich identificeren als inwoners van het 'noorden' op	+ Samenhangendheid en solidariteit	- Drukke, lawaai, grootstedelijke problematieken	+ (Expliciet positief discours quasi afwezig. Impliciet wel: groener en rustiger dan het 'noorden')	- Verheven, moeilijk toegankelijk, weinig diversiteit
Visie van mensen die zich identificeren als inwoners van het 'zuiden' op	+ Exotisch, 'reizen' zonder stad te verlaten, authentiek	- Getto, 'buitenland', onveilig	+ Kalm, residentieel, veilig(er)	- (Nauwelijks expliciet negatief discours hierover. Voorzieningen minder dichtbij dan in het 'noorden')

Laat ons deze percepties in wat meer detail bekijken.

Hoe inwoners van het 'noorden' leven in het 'noorden' en het 'zuiden' zien

Er is eensgezindheid onder de deelnemers uit het 'noorden' over het feit dat 'noordelijk' gelegen gemeenten zoals Schaarbeek, Sint-Joost, en Molenbeek (dat eigenlijk in het westen ligt) worden gekenmerkt door een hoge concentratie aan inwoners van Magrebijnse migratieachtergrond en een hoge bevolkingsdichtheid. We merken echter wel belangrijke verschillen op in *de manier waarop* het leven in deze gemeenten ervaren wordt. Zowel positieve als negatieve appreciaties van het 'noorden' kunnen geuit worden door verschillende personen, maar ook door één en dezelfde deelnemer.

- Verloren buurten versus solidariteit en samenhangendheid

Sommige deelnemers uit het 'noorden' ervaren leven in gemeenten zoals Schaarbeek, Sint-Joost en Molenbeek eerder negatief. Zo wijzen twee inwoners van Molenbeek en Schaarbeek op de onrust en de geluidsoverlast die zij ervaren in hun woonplaats:

A: *Parce que quand on habite à Molenbeek, y a le bruit, c'est énorme, c'est énorme.*

Facilitateur : *Le bruit ?*

B: *C'est toujours ça en fait, c'est ça qui est énervant. C'est vraiment le bruit qui, le bruit il part jamais.*

Tijdens diezelfde focusgroep omschrijft een andere deelnemster Molenbeek en Schaarbeek als "*les endroits perdus*".

Op andere momenten en door andere deelnemers wordt het leven in de noordelijk gelegen gemeenten op een positieve manier ervaren. Deelnemers bemerken bijvoorbeeld dat “*tout le monde ici, on vit ensemble*”, of beschrijven het gevoel van samenhang onder de bewoners – “*on s’entraide entre voisins*”. Een deelnemer omschrijft zijn gemeente, Schaarbeek, als een gemeente met een grote bevolkingsdichtheid, maar evenzeer als gekenmerkt door een ‘warm menselijk contact’. Daarbij maakt hij expliciet het onderscheid tussen het noorden en het zuiden van Brussel:

Bien sûr, moi je suis Schaerbeekois de naissance, euh, on vit... On a toujours vécu dans des quartiers très concentrés au plan humain. Euh ce n’est pas comme dans le sud [...] il faut aimer, ou alors... On aime ou on la quitte, enfin c’est un peu ça [...] Ben en tout cas, à Bruxelles, voilà, les gens, en tout cas dans notre quartier, sont plus proches, sont... Y’a une chaleur humaine. Il faut aimer le contact

- Aparte werelden

Inwoners van de ‘noordelijk’ gelegen gemeenten van Brussel spreken regelmatig over het ‘noorden’ en het ‘zuiden’ als *verschillende werelden* die weinig met elkaar te maken hebben. In één van de focusgroepen met inwoners van Molenbeek en Schaarbeek doen de deelnemers een beroep op het concept van de ‘sociale mix’ (dat ook in onderzoek rond stedelijke sociologie en stadsbeleid wordt gehanteerd) om het bestaan van die ‘twee werelden’ te duiden. “*La véritable question*”, merkt één van de deelnemers op, “*c’est la question de la mixité sociale*”. Zonder de aanwezigheid van mensen van verschillende socio-economische en culturele achtergronden op dezelfde plaats ontstaan aparte werelden die met elkaar weinig of geen contact hebben. Zo zijn, volgens deze deelnemer, het noorden en het zuiden van Brussel ‘totaal verschillende werelden’:

Donc aujourd’hui, vous pouvez vivre à Molenbeek, et... Ben si vous allez vous balader à Ribaucourt, vous allez... par exemple, vous vous baladez avenue Molière à Ixelles, on est dans deux mondes, mais complètement différents.

Ook in een andere focusgroep ervaren de deelnemers een sociale scheidingslijn tussen ‘noord’ en ‘zuid’. Zonder expliciet te verwijzen naar de notie van ‘sociale mix’, doet één van de deelnemers van deze focusgroep een beroep op zijn persoonlijke ervaringen om de sociale scheiding tussen beide stadsdelen kracht bij te zetten, getuige daarvan het onderscheid dat deze deelnemer maakt tussen ‘zij’, de mensen die wonen in gemeenten zoals Woluwe, en ‘wij’, inwoners van het noorden van Brussel:

Les communes aussi comme Woluwé et tout ça que sont un peu plus aisées, enfin, on ne connaît pas le nom des personnes venant de... de ces endroits-là puisque... les enfants de ces personnes sont dans des écoles encore difficiles d’accès pour nous.

Inwoners van het ‘noorden’ over (de blik van) het rijke ‘zuiden’

Dergelijke getuigenissen leren ons ook iets over de manier waarop inwoners van ‘noordelijk’ gelegen gemeenten de ‘zuidelijk’ gelegen gemeenten percipiëren. Het ‘zuiden’ wordt vaak als groen en kalm gezien, maar vaak ervaren inwoners van het ‘noorden’ het ‘zuiden’ ook als rijk en als voor hen moeilijk toegankelijk. Een deelnemer uit Anderlecht bijvoorbeeld ziet Ukkel als ‘het andere Brussel’ waar ‘wij uit het noorden’

niks te zoeken hebben: *"Il n'y a rien pour nous là-bas. Je ne me sens pas à l'aise là-bas. [...] Là-bas les gens sont différents"*.

In focusgroepen met Nederlandstalige inwoners van Brussel wordt het 'zuiden' ook als sterk Franstalig gezien. En dit wordt in verband gebracht met de rijkdom in het 'zuiden'. Een Nederlandstalige deelneemster omschrijft bijvoorbeeld het 'zuiden' van Brussel als *"die rijke Franse kant"* waar ze nooit komt. Wanneer de facilitator peilt naar de reden waarom ze 'daar' nooit naar toe gaat, antwoordt ze: *"geen interesse misschien ook wel, ik heb niet het gevoel dat ik daar moet zijn"*. Een andere deelnemer pikt hierop in en stelt dat hij zich *"geen voorstelling kan maken van hoe het leven is Sint-Pieters-Woluwe is"*.

Soms getuigen inwoners van het 'noorden' van Brussel over 'de blik' van inwoners uit het 'zuiden' van Brussel die zij ervaren wanneer zij zich in een gemeente in het 'zuiden' bevinden. Dergelijke verhalen brengen een zeker gevoel 'buitenstaander' te zijn in een bepaald deel van de stad aan de oppervlakte, en zetten de hierboven beschreven ervaringen van het 'noorden' en het 'zuiden' als gescheiden werelden, kracht bij. Zo omschrijft een deelnemer van Magrebijmse migratieachtergrond een gevoel van angst voor hoe hij door inwoners van Ukkel en door politiemensen zal worden bekeken en beoordeeld:

Quand je vais à Uccle, j'aurais peur qu'on me regarde, qu'on me juge, qu'on me... qu'on essaie de me mettre sur le dos tout le... j'aurai peur du regard de la police parce que ils me demanderaient : "Qu'est-ce que tu fais ici ? Tu n'es pas chez toi".

Andere deelnemers getuigen over hoe zij het aanvoelen om zich als persoon met een donkere huidskleur of als moslim in een 'zuidelijke' gemeente te begeven. In de *"communes plus riches, un peu comme Woluwe-Saint-Pierre et Uccle"*, zo getuigt een deelnemer, *"là si tu es un peu d'origine musulmane ou tu es un peu barbu là c'est un peu qu'ils te regardent différemment"*.

Hoe inwoners van het 'zuiden' het 'zuiden' en het 'noorden' zien

Inwoners van het 'zuiden' van Brussel - *"Woluwe, Auderghem, Boitsfort, les belles communes"* - zijn unaniem positief over hun woonplaats. Deelnemers benoemen de rust en het groen in deze gemeenten als een belangrijk voordeel. Bijvoorbeeld:

Moi, je pense que je me sens très bien ici à Ixelles. Nous, on habite côté de la place Brugmann, et c'est juste incroyable. Je veux dire, on a découvert qu'il y avait des fleurs là, dans les bas des arbres, hier, et puis, y a des plantes en bas de nos arbres dans la rue, qui sont en fleurs actuellement. C'est magnifique.

Bovendien ervaren zij het zuiden van Brussel vaak als plaatsen die minder onderhevig aan 'grootstedelijke problematieken' zoals criminaliteit en onrust.

Er bestaat minder eensgezindheid onder de inwoners van het zuiden van de stad wanneer het gaat over het 'noorden' van Brussel. Vast staat wel dat zij, net als inwoners van de 'noordelijk' gelegen gemeenten, vaak op de één of de andere manier het onderscheid maken tussen 'noord' en 'zuid'. De 'noord-zuid' verdeling is dus ook in het discours van inwoners van 'zuidelijk' gelegen Brusselse gemeenten van groot belang. We

merken ook op dat wanneer deelnemers het hebben over 'het noorden van Brussel', zij vaak naar *bepaalde* gemeenten en zelfs wijken verwijzen. Het gaat met name vooral over bepaalde wijken in Molenbeek en Schaarbeek, en minder over gemeenten als Jette, Koekelberg en Sint-Agatha-Berchem (hoewel deze op de geografische kaart noordelijker gelegen zijn dan bijvoorbeeld Molenbeek).

Grof gesteld onderscheiden we twee manieren waarop inwoners van 'zuidelijke' Brusselse gemeenten het 'noorden' van Brussel percipiëren.

- Het getto

Een eerste soort van discours over het 'noorden' draait rond noties zoals 'buitenland' en 'getto' en is grotendeels negatief (zie ook hoofdstuk 6). Verschillende deelnemers merken op dat ze bepaalde wijken in het 'noorden' van Brussel, met name in Schaarbeek en Molenbeek, ervaren als *het buitenland* – niet 'hun land': plaatsen waar men, bijvoorbeeld, de enige 'blanke' is, of de enige is die Frans spreekt. Andere deelnemers gebruiken het concept van 'het getto' om hun perceptie van 'bepaalde wijken' in Molenbeek en Schaarbeek te omschrijven. 'Het getto' wordt dan gezien als een wijk die hoofdzakelijk bewoond wordt door Magrebijs-Arabische gemeenschappen en die men ervaart als een plaats waar eigen regels gelden, 'afgesloten' van de rest van de stad. Hierdoor komt een sterke tegenstelling tussen het 'wij' en de 'zij' tot stand. Zoals we bijvoorbeeld zien in het vertoog van deze deelnemer:

Avec toutes ces sociétés maghrébines qui viennent dans notre pays, c'est qu'ils font des ghettos. Et je dis... et je pèse mes mots, c'est des ghettos. C'est vraiment le Varsovie que l'on fait. Ils ne veulent plus en sortir. Ils sont bien là. Ils ont leur langue, ils ont leurs magasins [...].

Een deelnemer maakt hier een parallel met het getto van Warschau, ingesteld door Nazi-Duitsland in 1940, maar heeft het vooral over hoe de Magrebijs-Arabische gemeenschap zich volgens haar zelf terugtrekt in bepaalde buurten.

Vanuit een negatieve appreciatie van de hoge concentratie aan mensen met een migratieachtergrond spreken heel wat deelnemers over hoe zij deze wijken in het 'noorden' van Brussel vermijden, omdat men er zich niet thuis voelt. Soms worden deze wijken ook vermeden omdat ze als onveilig ervaren worden: "*de wijken aan de noordkant en de westkant van de stad*" [...] *waar ik niet zou durven binnen komen. Of niet alleen*".

De 'andere kant van het kanaal' wordt door verschillende inwoners van de meer gegoede zuidelijke Brusselse gemeenten ervaren als 'het andere Brussel', een plaats die niet of weinig gekend is en die vaak vermeden wordt; een plaats waar men zich in een 'ander' Brussel voelt:

Facilitateur: Et où est-ce que vous n'irez pas?

A: Ben ce qu'on ne connaît pas. Ce qu'on ne connaît pas. De l'autre côté du canal. [...]

B: au-delà du canal [...] parce que je crois que c'est ...c'est devenu quand même une région assez particulière [...] Pour moi, c'est un autre Bruxelles".

- Het exotische noorden

In focusgroepen met inwoners van het 'zuiden' horen we niet louter negatieve visies op het 'noorden'. Sommige deelnemers kennen aan het 'andere Brussel' ook een aantal positieve eigenschappen toe. In Molenbeek, zo stelt bijvoorbeeld een deelnemer uit het 'zuiden' (in dit geval eigenlijk het oosten), "y'a des endroits magnifiques [...] Il y a des endroits à Molenbeek que j'adore. Et moi, je ne trouve pas ça à Auderghem ou à Woluwe-Saint-Lambert". Noordelijk gelegen wijken worden dan gezien als plaatsen om 'te ontdekken'. Soms is dit expliciet 'ondanks' het feit dat "y'a énormément d'Arabes", soms net omwille van deze aanwezigheid waardoor dergelijke wijken voor een aantal deelnemers aandoen als 'exotische' plaatsen met andere tradities en gewoonten:

Maintenant je fais toutes mes courses à Molenbeek, au marché de Molenbeek. Et c'était une découverte incroyable [...] c'est être dehors, parler avec les gens qui sont gentils, des prix incroyables, on peut toucher, on peut goûter, on peut parler avec les gens....

Een aantal deelnemers verwijst vooral naar de mentaliteit van de inwoners van wijken in het 'noorden' van Brussel. Volgens deze deelnemers zijn zij vriendelijker, en is er meer samenhang en solidariteit. Bijvoorbeeld:

[...] je pense que la convivialité, elle se retrouve dans des quartiers que nous ne fréquentons plus, ça je pense qu'il faut le dire. Je pense que si on va à Molenbeek, il y a plus de convivialité qu'il y en a à Woluwe-Saint-Pierre ou Woluwe-Saint-Lambert, ou Watermael-Boitsfort, parce que les familles sont plus dehors que nous.

De positieve perceptie van het 'noorden' bevestigt dus, net als de prominere negatieve perceptie, het bestaan van een 'hier' (het 'zuiden') en een 'daar' – bijvoorbeeld wanneer een deelnemer stelt dat "les gens sont tellement chaleureux là-bas".

We zagen in dit hoofdstuk hoe Brussel door de deelnemers wordt gepercipieerd; welke mentale beelden ze van Brussel hebben, en welke bredere denkkaders ze daarbij mobiliseren. Deze beeldvorming vormt een cruciale achtergrond om een beter inzicht te krijgen in de manier waarop de vijf dimensies van 'samenleven in Brussel' die in de volgende hoofdstukken worden behandeld, beleefd en ervaren worden.

Hoofdstuk 4. Sociale netwerken in Brussel

Dit hoofdstuk focust op hoe de deelnemers betekenis geven aan hun sociale netwerken in Brussel. We hebben het dan in de eerste plaats over het samenleven en interpersoonlijke relaties tussen *bekenden* in de context van werkrelaties, burenelaties, relaties binnen het verenigingsleven, enzoverder. Zoals in hoofdstuk 1 werd uitgelegd, gaat het dan over sociale relaties binnen het domein van (lokale) *gemeenschappen*. Relaties tussen onbekenden, die raken aan het reguleren van ‘co-aanwezigheid’ binnen de publieke ruimte, behandelen we in hoofdstuk 5. Toch is de publieke dimensie niet volledig afwezig in dit hoofdstuk. Het publieke domein en het domein van gemeenschapsrelaties kruisen elkaar immers op verschillende manieren, waardoor de grens tussen relaties tussen bekenden en relaties tussen onbekenden vaak eerder vaag wordt. Zo zijn er ‘*places of everyday kindness*’; veelal publieke plaatsen die door de deelnemers als zeer belangrijk worden ervaren in het vormen van – weliswaar vaak tijdelijke – sociale netwerken. Daarnaast situeert het verenigingsleven zich ook op het kruispunt tussen het publieke domein en het domein van gemeenschapsrelaties; het verenigingsleven als plaats waar ‘publieke’ relaties tussen onbekenden kunnen evolueren naar kennisrelaties en zelfs vriendschapsrelaties.

De wetenschappelijke literatuur over de stad benadrukt het belang van sociale netwerken en gemeenschappen (zie bijvoorbeeld Savage & Blockland 2016). Sociale netwerken worden in concreet onderzoek vaak in verband gebracht met sociale cohesie in de stad (bijvoorbeeld in het SWING project (2011): Social Capital & well-being in neighbourhoods in Ghent). Concreet kijkt dit soort onderzoek vooral naar hoe een sterk sociaal netwerk – gemeten aan de hand van een aantal indicatoren (bijvoorbeeld de frequentie van sociale contacten, vrijwilligerswerk, participatie in het verenigingsleven etc.) – algemeen welbevinden, sociale inclusie, de verbondenheid en het vertrouwen tussen burgers onderling en tussen burgers en de overheid, vergroot. Onze ambitie in dit hoofdstuk is anders. We willen niet zozeer nagaan hoe deelnemers scoren op indicatoren die de sterkte van hun sociaal netwerk meten, noch het verband tussen sociale netwerken en sociale cohesie meten. Eerder focussen we in dit hoofdstuk op hoe de deelnemers aan de focusgroepen hun sociaal netwerk in de stad, en het belang ervan, zelf ervaren en begrijpen.

We focussen eerst op een aantal meer algemene thema’s in relatie tot sociale netwerken in Brussel: hoe brengen de deelnemers hun sociale netwerken, en ook het eventuele gebrek daaraan, in verband met levenskwaliteit in Brussel? Welke zijn voor hen de plaatsen en gelegenheden waar ze sociale netwerken opbouwen en onderhouden? Wat voor type sociale netwerken verkiezen ze, en welke rol spelen interne homogeniteit of heterogeniteit van netwerken daarin? Daarna verdiepen we ons in burenelaties. Binnen een stedelijke context, en onze analyse bevestigt hier bestaand sociologisch onderzoek (Jacobs 1961; Forrest & Kearns 2001, zie hoofdstuk 1), vormen burenelaties een belangrijk element in sociale netwerken van mensen. Burenelaties spelen ook vaak een rol in het gevoel van welbevinden in de stad. We staan daarbij stil bij wat de deelnemers beschouwen als een ‘goede’ of ‘wenselijke’ burenelatie.

4.1. SOCIALE NETWERKEN, LEVENSKWALITEIT, EENZAAMHEID

Volgens sociale wetenschappers (zie o.a. de Brabander & Peters, 2009; Cuthill, 2010) bestaat er een link tussen sterke en bevredigende sociale netwerken enerzijds en **levenskwiteit** anderzijds. Solide sociale netwerken worden geacht bij te dragen aan levenskwiteit en welbevinden.

De deelnemers hechten inderdaad veel belang aan een bevredigend sociaal leven dat zich laat kenmerken door voldoende sociale contacten en interacties. Verschillende deelnemers brengen hun sociale leven, zowel expliciet als impliciet, in verband met levenskwiteit. Het beschikken over sociale netwerken wordt, door Brusselaars die niet in Brussel geboren werden, soms ervaren als de hoofdreden waarom men zich thuis voelt in Brussel. Een antwoord op de vraag “What gives you the impression to feel at home?” luidt bijvoorbeeld: “*All my friends are here. My sister is here. I love my work; my colleagues*”. Soms vormen sociale netwerken zelfs de basis om zich als Brusselaar te identificeren: “*Ici j’ai tous mes amis [...] je me sens à l’aise, je suis bruxellois*”.

Over de verschillende gesprekken heen hoorden we vooral getuigenissen van Brusselaars met (relatief) sterke sociale netwerken. Deels kunnen we dit verklaren aan de hand van het design van het BruVoices project, waar deelnemers werden gerekruteerd via organisaties en verenigingen. Door deze methodologische keuze kregen we vooral toegang tot Brusselaars die via het verenigingsleven al over minstens één type van sociaal netwerken beschikken. Tegelijkertijd werden verenigingen en organisaties van zeer diverse aard geselecteerd. In een aantal gevallen verenigen de leden zich niet vanuit de motivatie een sociaal netwerk op te bouwen of zich sociaal en maatschappelijk te engageren, maar maken zij bijvoorbeeld gebruik van een bepaalde dienst en/of ruimte. Dit is bijvoorbeeld het geval bij medische huizen en daklozencentra. Het is onder andere via deze gesprekken dat we ook toegang kregen tot Brusselaars met minder (en minder sterke) sociale netwerken. Maar ook in focusgroepen met andere organisaties, bijvoorbeeld organisaties die zich richten tot bepaalde nationale en etnische gemeenschappen en ouderenverenigingen, horen we deelnemers getuigen over een gebrek aan sociale relaties dat zij in een al dan niet ver verleden ervoerden. We kregen dus, zij het in beperktere mate, ook toegang tot getuigenissen over het ontbreken van sociale netwerken. Hieruit bleek duidelijk dat voor de deelnemers een gebrek aan sociale netwerken een negatieve impact heeft op levenskwiteit en het gevoel van welbevinden in de stad.

Zo horen we een aantal verhalen over **eenzaamheid**, wat beschouwd kan worden als een extreme vorm van een tekort aan sociale interacties en sociale netwerken. Deze verhalen getuigen van hoe een gebrek aan sociale relaties in verband staat tot een gevoel van individueel onbehagen en van maatschappelijke en sociale exclusie. Deze vrouw getuigt bijvoorbeeld over hoe zij zich voelde toen zij in 2009 in Brussel arriveerde:

C’est déprimant, moi j’ai vu ça, j’ai vécu ça pendant quelques, enfin au début je connaissais personne mais c’était déprimant, je voulais sortir mais je n’avais personne avec qui je sors [...]. Oui voilà, de parler avec quelqu’un, ou d’aller

prendre un café avec quelqu'un, des bêtes trucs, ou manger une glace ensemble mais pas toute seule, alors je ne sortais pas, je restais à la maison.

Ook in een focusgroep met gepensioneerden komt eenzaamheid – zij het op eerder latente wijze – aan bod. Het wegvallen van professionele activiteiten en van de levenspartner worden hier benoemd als oorzaken van eenzaamheid. We horen echter ook getuigenissen over hoe een gevoel van eenzaamheid ook op zekere manier productief kan zijn. In deze concrete voorbeelden zette een gevoel van eenzaamheid aan tot het frequenteren van ‘Babelmet’ in Schaarbeek, een coöperatief buurtcafé dat gericht is op het stimuleren van sociale contacten. Onderstaande getuigenissen suggereren het belang van dergelijke initiatieven in Brussel:

A : Mais moi j'ai envie de parler d'une petite initiative qui s'est faite à Schaerbeek, euh ça s'appelle le Babelmet et c'est un couple qui a ouvert un café où entre guillemets les gens ont le droit de se parler et où eux-mêmes parlent avec les clients [...] pour moi c'est un lieu important parce que c'est un lieu où les contacts sont possibles parce que quand-même on a arrêté de travailler et étant engagée dans plusieurs trucs, je me sens quand même un peu seule parfois dans ma maison quoi hein.

B : Ah moi je fréquente aussi le Babelmet, c'est un peu loin de chez moi mais là c'est vrai que... je veux dire que c'est un concept que je trouve vraiment intéressant, je ressens ça aussi, j'aimerais bien qu'il y ait ça tout près de chez moi un endroit où on peut manger, prendre un pot, avoir des activités, se parler quoi. Ça c'est quelque chose effectivement [...] ce sont les jours où je n'ai pas d'activité où bon là alors effectivement je me sens un peu seule.

Andere oudere deelnemers verwijzen naar vrijwilligerswerk als een belangrijke bron van sociale interactie waarmee eenzaamheid bestreden wordt. Zij leggen hun motivatie om vrijwilligerswerk op te nemen als volgt uit: “C'est bon pour le moral, parce que moi c'est pour combattre la solitude, je n'ai pas trente-six amis qui viennent chez moi et c'est vraiment pour combattre la solitude”, “ça me sort de chez moi déjà, je vois d'autres personnes”.

De ervaring van eenzaamheid blijkt soms verbonden met de levensfase waarin men zich bevindt. Zoals hierboven gesuggereerd, zijn ouderen kwetsbaarder voor eenzaamheid. Maar er zijn ook levensfasen waar mensen minder kwetsbaar – hoewel uiteraard niet immuun – lijken te zijn voor eenzaamheid. Verschillende deelnemers getuigen over hoe hun sociale leven een boost kreeg wanneer zij een gezin stichtten: “Moi avant d'avoir mes enfants, ben je connaissais personne [...]. Maintenant quand j'ai eu mes enfants donc déjà ... je venais ici à la récré ... donc c'est là où j'ai commencé à rencontrer d'autres parents et là ma meilleure amie”. De school speelt ook die rol van ontmoetingsplek voor sommigen: “Forcément on apprend à connaître du monde, et puis parce que maintenant, je me suis... enfin je suis engagé à l'école”, “En ook als je kinderen hebt, dan hoor je ook tot een bepaalde clan, die dat je dan ook weer allemaal tegenkomt”.

4.2. OPBOUWEN EN ONDERHOUDEN VAN SOCIALE NETWERKEN

In dit deel focussen we op de vraag wat volgens de deelnemers de voornaamste plaatsen en gelegenheden zijn waar zij in Brussel hun sociale netwerken opbouwen en onderhouden. We onderscheiden plaatsen van (1) (vaak) oppervlakkige en tijdelijke sociale contacten – plaatsen van ‘*alledaagse vriendelijkheid*’ – en (2) plaatsen en gelegenheden waar diepere en langdurige sociale relaties worden opgebouwd.

4.2.1. Plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’

In een stedelijke context nemen eerder oppervlakkige sociale contacten, die vaak op publieke plaatsen plaatsvinden, een niet te onderschatten plaats in. Julia Unwin van het Institute of Human Cities (UK, 2016) spreekt over (bepaalde) publieke plaatsen als potentiële plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ die een belangrijke dimensie van sociale netwerken in de stad vormen. De interacties die plaatsvinden op deze ‘plaatsen van alledaagse vriendelijkheid’ zijn in eerste instantie interacties tussen ‘vreemden’ die elkaar kruisen. Slechts in enkele gevallen wordt op deze plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ de basis gelegd voor langdurigere contacten die uitmonden in kennis-of vriendschapsrelaties. Plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ kunnen, zo wijst ook onze analyse uit, wel bekeken worden als plaatsen die een belangrijke sociale rol vervullen; ze faciliteren het vormen van tijdelijke en fluïde ‘gemeenschappen’ en gemeenschapsrelaties.

We merken meteen op dat publieke plaatsen lang niet altijd en door iedereen worden ervaren als ‘plaats van alledaagse vriendelijkheid’. Zoals hoofdstuk 5 zal aantonen, vormen publieke plaatsen en de interacties die daarbinnen plaatsvinden ook vaak een bron van negatieve ervaringen, zelfs van angst en onveiligheid. Met name *bepaalde* publieke plaatsen worden vaak expliciet niet als plaats van ‘alledaagse vriendelijkheid’ ervaren. Het meest sprekende voorbeeld van een publieke ruimte die veeleer als plaats van ‘*everyday unkindness*’ wordt ervaren, is het openbaar vervoer. Plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ – van een alledaagse “*convivialité*” – zijn dus specifiek dan de publieke ruimte an sich. Deelnemers verwijzen inderdaad naar *welbepaalde* plaatsen en gelegenheden: markten, parken, cafés en publieke evenementen. We bespreken deze plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ hieronder in wat meer detail. We raken daarbij ook aan de vragen welke eigenschappen van Brussel en van ‘de stad’ in het algemeen mensen zien als facilitator van sociaal contact, en – niet onbelangrijk – vanaf wanneer er volgens de deelnemers dan wel sprake is van sociaal *contact*.

Een aantal deelnemers beklemtoont het belang van **publieke evenementen** als plaatsen van alledaagse vriendelijkheid waar sociale contacten plaatsvinden en zich tijdelijke ‘gemeenschappen’ vormen (zie ook hoofdstuk 7). Een studente verwijst naar Couleur Café (FG22) als een gelegenheid om sociale interacties aan te gaan, terwijl een aantal gepensioneerden het op een gelijkaardige manier heeft over Autoloze zondag als een evenement dat sociale interacties faciliteert: A: “*Les gens qui sont seuls dans leur bagnole, enfin le nombre de gens qui sont seuls dans leur voiture*”. B: “*C’est pour ça que les journées sans voiture sont tellement sympas, et puis tout le monde se parle beaucoup plus*”. Zoals

deze interactie illustreert, wordt het sociale karakter van Autoloze zondag expliciet gecontrasteerd met de normale dagen waarop veel mensen alleen in hun auto zitten en de publieke ruimte dus *niet* bijdraagt aan sociaal contact (zie hoofdstuk 5).

Ook **cafés en culturele centra** zijn volgens meerdere deelnemers belangrijke plaatsen van sociale interactie. Ook hier gaat het om plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’: plaatsen waar men “*elkaar kan ontmoeten en een glas drinken*”. Getuigenissen van spontane ontmoetingen in bars en cafés horen we vooral bij jongeren en studenten – “*en soirée, on peut rencontrer des gens*”. Het uitgaansleven, zo stelt een student, is een gelegenheid waar men “*vrienden van vrienden*” ontmoet. Het is een “*occasion de rencontrer*”.

Een andere belangrijke plaats van ‘alledaagse vriendelijkheid’ is **het park** (zie hoofdstuk 3). Meerdere deelnemers ervaren het park als een belangrijke plaats van spontane en vriendelijke ontmoetingen. Deze parken bieden niet enkel rust en ontspanning, maar vervullen ook een belangrijke *sociale* rol. Het park fungeert bijvoorbeeld als ideale ontmoetingsplaats voor jonge ouders: een plaats waar “*je peux faire connaissance avec tous les parents*”. Een student getuigt over hoe sport in het park vaak spontane en tijdelijke ontmoetingen met zich meebrengt. Een voorbeeld van hoe mensen eenzelfde ruimte delen, en hoe deze ruimte kortstondige sociale relaties bevordert:

I find that at the park...like many times people come to you if you have like a soccer ball or like a frisbee [...]. It brings people together, and so I mean, people will come at you all the time [...] and it's nice like to meet people and like you can spend time with them, but then like ... it's not like I stay in touch with them after, it's not like: "hey, can I have your number so we can hang out again." It's like: "nice meeting you, bye", and we go our separate ways.

In een andere focusgroep omschrijft een jonge vrouw het park als een bijna idyllische plaats van spontane ontmoeting waar solidariteit ervaren wordt:

Tout le monde est dans un parc et là tout le monde est souriant, tout le monde se rencontre, juste le fait qu'un petit enfant joue enfin avec une balle ou quoi, donc ça entraîne d'autres enfants et là on sent de nouveau la solidarité.

Een voorbeeld van een zeer concrete potentiële plaats van ‘alledaagse vriendelijkheid’ is de **zitbank in de openbare ruimte**. Een deelnemer spreekt hierbij niet zozeer vanuit een individuele ervaring, maar wel vanuit een sociaal-politieke overtuiging in haar pleidooi over het belang van de publieke zitbank als facilitator van sociaal contact:

Voilà. Par exemple, pour les bancs publics moi je me suis battu comme un malade pour mettre des bancs publics partout. Et on me disait 'X' vous êtes un doux-rêveur, les bancs publics qu'est-ce qu'on s'en fout !... Mais attendez, le vivre-ensemble, la convivialité, c'est le banc public. Et le banc public de préférence un en face de l'autre et pas l'un dos à dos, c'est un truc aberrant. Donc voilà.

Een andere deelnemer pikt hier verder op in, en legt uit hoe publieke banken volgens

hem moeten opgesteld worden op een manier die sociale interactie bevordert:

[...] sur les bancs dos à dos là il faut déjà se retourner... C'est compliqué et j'ai trouvé ça dommage et ça c'est par exemple quelque chose encore aujourd'hui, moi j'ai dit un banc public ici, c'est un truc tout bête, et je crois qu'en général on ne développe pas assez cette notion de banc public.

Deze deelnemers brengen ruimtelijke ordening expliciet in relatie tot sociale cohesie, en wijzen daarbij op de politieke verantwoordelijkheid van de betrokken overheid.

In een andere focusgroep vinden we een gelijkaardig discours terug, waarbij een deelnemer expliciet de link legt tussen het faciliteren van sociale interacties tussen mensen en een bredere maatschappelijke sociale cohesie. Volgens hem vormen fysieke plaatsen van (publieke) ontmoeting een belangrijke randvoorwaarde voor het creëren van sociale interacties tussen mensen.

Donc ça veut dire qu'il faut créer des endroits. J'ai l'impression aussi que les endroits manquent, euh les endroits de cohésion, les endroits de rencontre, les gens ont peur d'aller euh, vers les autres. Et alors je pense qu'il faut créer le prétexte pour que les gens puissent se rencontrer, parce que sinon c'est... c'est trop compliqué.

Hefbomen van 'alledaagse vriendelijkheid'

Deelnemers verwijzen soms naar de **eigenschappen van Brussel en Brusselaars** die volgens hen sociale contacten en sociale interactie op plaatsen van 'alledaagse vriendelijkheid' faciliteren, of net bemoeilijken.

Zo wordt er verwezen naar de **openheid van de Brusselaars** die volgens verschillende participanten sociale interacties in bars en cafés faciliteert: *“et même le soir dans des bars, les gens sont ouverts et là c'est pas compliqué de se sentir bien à Bruxelles”*. Hieronder zijn ex-inwoners van Parijs aan het woord over hoe de openheid van de Brusselaars voor hen sociale interacties ondersteunt en vergemakkelijkt:

A: Ben on rejoint le côté accueillant des Bruxellois... enfin, cet exemple bruxellois, où quand ils vous disent : « Ah ben viens boire un coup... », on va effectivement boire un coup, et c'est assez facile de... de nouer une relation avec eux, je trouve.
B: Parce qu'il n'y a pas trop de chichis.

Daarnaast wordt de **kleinschaligheid van Brussel** vernoemd als een hefboom van sociaal contact tussen mensen op plaatsen van 'alledaagse vriendelijkheid'. Het kleinschalige karakter, ofte de 'menselijke schaal', van Brussel zorgt ervoor dat men regelmatig bekenden tegenkomt, maar eveneens gemakkelijk nieuwe mensen ontmoet:

À taille humaine et ce que j'aime bien [...] comme on se déplace souvent en ville souvent on croise des gens par hasard comme ça, qu'on connaît. Ça je trouve c'est... On a nous, on a l'impression que la ville, pas qu'elle nous appartient mais, qu'on fait partie d'une ville entière ce qui est chouette [...] “Ça fait vraiment village. Ça n'existe pas ça, hors de Bruxelles [...] Et c'est ça que je cherche. J'avais ça avant au parvis de Saint-Gilles. Se mettre à une terrasse de café, on finissait à

quinze en fin de soirée (Rires). Il y a des gens qui passent, on connaît tout le monde, on voit, on rencontre et tout ça.

Hier wordt concreter wat mensen bedoelen met het ‘dorpsgevoel’ dat ze in Brussel (of eerder: op bepaalde plaatsen in Brussel) ervaren (zie hoofdstuk 3). Het dorpsgevoel wordt dus gezien als iets dat een positieve impact heeft op hoe sociale interacties in de stad beleefd worden.

Sociaal contact?

Bovenstaande discussie over plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ raakt impliciet aan een interessante vraag: is er op plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ sprake van effectief sociaal contact – en dus ook: vanaf wanneer is er – volgens de deelnemers – dan wel sprake van sociaal contact?

We ontwaren in het discours van de deelnemers twee verschillende logica’s. In een eerste logica manifesteert sociaal contact zich niet noodzakelijk in de vorm van effectieve interactie, maar wel in de vorm van ‘samen-zijn’ of ‘co-aanwezigheid’. Binnen deze logica geldt ‘samen-zijn zonder interactie’ dus als een vorm van sociaal contact. Bekijken we bijvoorbeeld volgende getuigenis van een gepensioneerde vrouw, die de wekelijkse markt niet zodanig als een commercieel evenement, maar wel als een sociaal evenement ervaart:

Les marchés par exemple. Ah, oui, j’habite Jette près du marché du miroir du dimanche matin. Je n’y vais pas tous les dimanches matin m’enfin, s’il fait beau hein...même si je n’achète rien, c’est pour le plaisir d’être au milieu des gens. Et puis ce sont des gens simples sympathiques.

Maar er bestaan uiteraard andere interpretaties van wat sociaal contact inhoudt, waarbij effectieve interactie tussen mensen wél een voorwaarde is. Binnen deze logica wordt stedelijkheid net gezien als een factor die sociale contacten tussen mensen bemoeilijkt:

C’est comme dans toute ville, ce n’est pas facile d’échanger, enfin, on peut pas aller dans un café et se mettre à parler tout le monde, il n’y a pas cette culture-là [...] C’est une petite ville en soi, c’est vrai que les gens se croisent, mais ce n’est pas évident de se parler.

Brussel is dan wel een kleinschalige stad waar mensen elkaar makkelijk kruisen, stelt deze deelnemer, maar échte interactie – praten met elkaar – blijft uit. Een andere deelnemer mobiliseert een gelijkaardig denkbeeld over stedelijkheid waarbij hij de vergelijking maakt tussen het aangaan van sociale relaties in de stad en op het platteland: “à Bruxelles, en fait, il faut un lien [...] à la campagne, les gens se côtoient un peu plus facilement, entre voisins, sans vraiment, avec le lien local en fait”.

4.2.2. Diepgaande en langdurige netwerken en relaties

Worden parken, cafés en culturele evenementen vaak gezien als plaatsen van ‘alledaagse vriendelijkheid’ waar men eerder oppervlakkige sociale relaties van voorbijgaande aard heeft, dan worden langdurige en diepgaande sociale relaties vooral in verband gebracht met verenigingen en organisaties (die dikwijls ok verbonden zijn aan plaatsen).

Het **verenigingsleven** is hier prominent aanwezig in het discours van heel wat deelnemers (zie ook hoofdstuk 7) Het verenigingsleven fungeert als ‘transitieplaats’ waar contacten tussen ‘vreemden’ potentieel evolueren naar kennis-of vriendschapsrelaties. Volgens een aantal deelnemers is participatie binnen het verenigingsleven de beste manier om kennis te maken met andere mensen en vriendschappen op te bouwen – *“C’est surtout dans les activités, c’est surtout dans les activités qu’on se fait des amis”, “c’est le moyen de rencontrer de nouvelles personnes, de se faire des amis”*.

Het zijn vooral het soort verenigingen waarbij de leden zich organiseren rond een gemeenschappelijke interesse, hobby of cultuur die gezien worden als belangrijke plaatsen waar sociale relaties gevormd worden. Dit zijn het soort verenigingen waarbij ontmoeting en ontspanning de voornaamste motivaties van de geassocieerde leden zijn: *“Voilà de se relâcher et tout et puis après on fait des connaissances”, “on s’entend toutes bien donc c’est chouette de venir et de toutes de parler et de danser avec les autres”, “c’est comme ça qu’on se voit, qu’on connaît les autres personnes”*.

In het bijzonder **sportverenigingen** worden als zeer belangrijk ervaren in het opbouwen van vriendschappen. Een groep jongeren vertelt bijvoorbeeld over de vriendschapsrelatie die tussen hen tot stand kwam in de basketbalclub: *“on a commencé à huit ans ensemble [...] Et je veux dire, c’est comme ça qu’on construit des vraies relations avec les gens, parce qu’on s’est suivi toutes ces années, et ça crée des relations plus fortes”*. Sport brengt mensen samen, stellen ze: het is *“un moyen de réunir les gens”*.

Ook **het professionele leven** komt regelmatig ter sprake. Enerzijds speelt het professionele leven een belangrijke rol in het aangaan van dagelijkse sociale interacties, anderzijds kan het professionele leven ook een facilitator zijn voor het opbouwen van meer verregaande sociale relaties. Zoals deze deelnemer opmerkt: *“Dans le milieu professionnel aussi je dirais, le fait que beaucoup de mes collègues soient bruxellois, ça crée un groupe qu’on voit en dehors du travail aussi”*. Voor jongeren vervult **de school** een soortgelijke functie. Het is een plaats waar jongeren een sociale band met elkaar aangaan *“même sans le vouloir”*.

Een andere plaats die door jongere deelnemers wordt vermeld is **het jeugdhuis**; een plaats waar *“on crée des liens”* en die jongeren van eenzelfde buurt toelaat zich op een concrete plaats te groeperen. Het jeugdhuis is een ontmoetingsplaats waar jongeren samenleven: *“on mangeait nos collations là-bas, puis on faisait nos devoirs et après ça on faisait des activités”*.

4.3. AARD VAN HET SOCIALE NETWERK: HOMOGENITEIT EN HETEROGENITEIT

De deelnemers hebben het niet enkel over waar en hoe ze sociale netwerken opbouwen, maar ook over wie tot hun sociale netwerk behoort. We zijn hier minder geïnteresseerd in de concrete individuen waar mensen hun sociale leven mee delen, maar stellen ons vooral de vraag naar de homogeniteit/heterogeniteit van het sociale

netwerk van de deelnemers. Zijn ze vooral op zoek naar sociale netwerken die gekenmerkt worden door verschil of door gelijkheid, en op welk niveau zoeken zij dat verschil of die gelijkheid dan wel? Een analyse van het discours van de deelnemers identificeert twee clusterdimensies waarop de homogeniteit/heterogeniteit van het sociale netwerk zich situeert, en waarbinnen de deelnemers uitspraken doen over de aard van hun sociale netwerk en de wenselijkheid ervan: (1) 'origine en etniciteit' en (2) 'socio-economische achtergrond'.

4.3.1. Origine en etniciteit

Het zijn vooral jongeren die praten over hoe hun sociale netwerken eruitzien qua origine en etniciteit. We horen zowel getuigenissen over sociale netwerken die zich laten kenmerken door een hoge mate van homogeniteit op vlak van origine, migratieachtergrond en etniciteit, als getuigenissen over sociale netwerken die zich op dit vlak vooral door verschil en diversiteit laten kenmerken. Binnen de eerste categorie merkt een deelnemer bijvoorbeeld op "je reste avec des Noirs". Iemand anders omschrijft zijn sociale netwerk eveneens als homogeen, en argumenteert zich beter "à l'aise" te voelen bij "des gens comme moi". Binnen de tweede categorie vinden we getuigenissen van deelnemers die beklemtonen dat hun kennissen-en vriendenkring zich laat kenmerken door diversiteit qua origine en etniciteit: "Non. En fait je veux dire dans mon groupe d'amis il y a vraiment tout, des Polonais, des Belges, des Dominicains, Chiliens aussi", "Moi j'ai tous mes amis, je n'ai pas que des amis juifs, j'ai des amis marocains, j'ai des amis de Mongolie, originaires de Mongolie, j'ai de tout".

In een aantal focusgroepen getuigen deelnemers over de diverse aard van hun sociaal netwerk vanuit een **discours pro integratie en diversiteit**. Zo stelt een deelnemer dat "on a des réseaux un peu partout, si on ne vit que centré sur les Latinos, ça ne va pas, on n'est pas intégré". Een jonge moslim gaat verder in de reflectie over integratie en diversiteit. Na zijn vriendenkring te hebben beschreven als "mes amis j'ai vraiment, j'ai un peu de tout parce que je suis quelqu'un de très ouvert vis-à-vis de ça", vervolgt hij met een vertoog voor diversiteit in scholen (zie hoofdstuk 6):

Moi je pense que les écoles ou la Communauté française elle devrait faire attention vis-à-vis de ça, de faire vraiment une différence, c'est assez bizarre ce que je vais dire, mais de faire une différence ça veut dire d'établir un quota de diversifier les gens. Ça veut dire qu'il y a vraiment oui, il y a autant de Belges, autant d'Arabes, autant de Noirs, de faire plus de mélange.

Verschillende deelnemers reflecteren over plaatsen en gelegenheden die sociale contacten over origine, cultuur en religie heen faciliteren. Studentenkringen worden aangehaald als **plaatsen van** wat we **inter-diversiteit** kunnen noemen, waarbij relatief homogene kringen op basis van origine en etniciteit samen activiteiten ondernemen en organiseren. Verenigingen, en sportverenigingen meer specifiek, worden vernoemd als **plaatsen van intra-diversiteit** - "dans ce groupe, y'a vraiment, euh, différentes nationalités, euh origines, et voilà". Opnieuw horen we het argument dat de sportvereniging mensen over hun verschillen heen verbindt, en zowel symbolisch als fysiek samenbrengt:

Et c'est vrai que quand je vois le groupe, il est vraiment très mixte [...] Y'a personne qui se pose la question de quelle origine on est, ou de quelle culture, ou de

quelle religion, on s'en fout quelque part. Voilà, y'a un sport qui nous unit, une passion qui nous unit, et puis c'est tout quoi.

Toch kan de sportvereniging ook een plaats zijn van **interculturele spanningen**. We lezen hieronder de getuigenis van een Marokkaanse vrouw over hoe zij het als zeer moeilijk ervaart om als moslimvrouw met hoofddoek aansluiting te vinden bij Belgische mannen na afloop van de voetbalmatch van de kinderen. Ze richt zich daarbij rechtstreeks tot deze mannen. Haar getuigenis is er één over interculturele spanningen, maar raakt daarbij ook sterk aan een genderdimensie:

Ik kan toch niet met mijn hoofddoek tussen vier of vijf mannen of zes mannen daar die pintjes [lacht] [...] Ik kan toch niet elke match bij jullie komen zitten? En dan nog met mijn hoofddoek daar tussen die mannen? Dat - allé, dat was iets da- dat ik niet zo fijn - moest er een vrouw bij zitten, dat ze een pintje drinkt of thee, dat kan me niks meer schelen.

4.3.2 Socio-economische achtergrond

Een tweede dimensie betreft de socio-economische diversiteit van het sociale netwerk. Hier vinden we vooral getuigenissen terug die de (relatieve) **homogeniteit** op vlak van socio-economische achtergrond onderstrepen. Er lijkt een - bewuste of onbewuste - voorkeur te zijn voor het opbouwen van vriendschapsrelaties met personen met een gelijkaardig(e) socio-economische achtergrond. We kunnen dit illustreren met getuigenissen van deelnemers met zeer uiteenlopende socio-economische profielen. Een lid van een ouderraad met een hoger socio-economisch profiel toont zich bijvoorbeeld zeer bewust van het feit dat “on appartient à un groupe social, socio-culturel et on va aller plus spontanément vers des parents du même groupe”. In een andere focusgroep getuigt een dakloze man op soortgelijke manier dat zijn sociaal netwerk vooral bestaat uit “des gens qui fréquentent la rue”. Nog in een andere focusgroep getuigen verschillende leerlingen van een internationale school in Brussel over hoe hun vriendenkring voornamelijk bestaat uit jongeren die zich in dezelfde “international bubble” bevinden (zie ook hoofdstuk 6).

Soms wordt de **homogeniteit** van sociale netwerken echter **doorbroken**. Opnieuw speelt het verenigingsleven hier een rol. Het laat toe mensen met een andere socio-economische achtergrond te ontmoeten. Zoals een vrouw van Portugese origine die voor de Europese Unie werkt, getuigt: “ça permet de découvrir les gens qui sont pas dans mon cas, et ton cas, on est dans cette bulle ‘expatriés/institutions européennes’, si on ne fait pas un effort, on ne sort pas de là” (FG18). Ook de school kan een dergelijke rol vervullen. Een jongeman getuigt over hoe hij door van school te veranderen in contact kwam met jongeren waarvan de socio-economische achtergrond sterk verschilt van de zijne. Hij kwam terecht in wat hij zelf omschrijft als “une école poubelle” en kwam in aanraking met jongeren in precaire sociale en economische omstandigheden. Hij omschrijft zijn ervaring als leerrijk maar choquerend:

Et là, je suis resté là un an, mais j'ai vu des choses... pendant un an, j'ai appris énormément de choses quoi. C'est la folie, j'ai découvert des gens qui étaient dans une misère sociale incroyable [...], des cas, voilà... Des gens qui sont morts, des déchirements familiaux, enfin des trucs... C'est beaucoup de négatif effectivement mais bon, on découvre des choses. Ça prend, on apprend, on prend du recul, on voit une certaine réalité que d'autres n'ont pas vécue.

4.4 RELATIES MET BUREN IN DE STAD

4.4.1. Het belang van burenrelaties

Naast bepaalde publieke plaatsen, evenementen en het verenigingsleven, die hierboven al werden besproken, nemen sociale contacten met buren een prominente plaats in binnen de verhalen van de deelnemers over hun sociale leven in Brussel.

Heel wat deelnemers benadrukken het belang van goede burenrelaties. Dit blijkt ten eerste uit getuigenissen van Brusselaars die weinig contact hebben met hun buren – “à peine on se dit bonjour”, en hier hun spijt over uitspreken. Een vrouw getuigt bijvoorbeeld over onsuccesvolle pogingen een relatie op te bouwen met haar buren: “*Le contact ne s’est jamais fait. Pourtant, on a essayé. Vraiment. En les invitant, en discutant avec eux. Le contact ne... ça ne passe pas*”. In een andere focusgroep horen we een deelnemer vertellen over het zeer beperkte contact tussen zichzelf en de medebewoners van haar appartementsgebouw:

Non, ça fait un an que j’habite sur Woluwe-Saint-Lambert, ben, pour vous dire, je ne connais même pas la voisine qui habite juste à côté de moi, en un an je l’ai vu deux fois. Je connais même pas les habitants, parfois je vois des gens, je sais pas s’ils habitent là ou pas [...] J’aimerais bien, comme disait ‘X’ quand il y a aura une occasion pour faire connaissance, pour voir, pour savoir qui habite ici.

In een aantal gevallen worden bredere verklaringsmodellen aangereikt over het waarom van het ontbreken van goede burenrelaties. Met name oudere deelnemers hebben het over **veranderende tradities en gewoonten** die aanleiding zouden geven tot minder cohesieve burenrelaties. Een zekere nostalgie naar ‘het Brussel van toen’ ligt aan de basis van een aantal getuigenissen; “*c’est fini ce temps-là*”. Een gepensioneerde Brusselaar heeft het over het verdwijnen van buurtwinkels, en daarbij van de sociale rol die zij volgens haar vervulden. Buurtwinkels, “*de beenhouwer, de bakker, de groentewinkel*” [...] “*hingen aan elkaar*” en waren volgens haar belangrijke plaatsen van sociaal contact tussen buurtbewoners. Een andere deelnemer pikt hierop in met de opmerking “*dat is er nu niet meer, het is de GB nu*”. Impliciet wordt hier verwezen naar het verdwijnen van kleinschaligheid, die in verband wordt gebracht met het verminderen van sociaal contact tussen buurtbewoners. In een andere focusgroep horen we een soortgelijke getuigenis. Hier wordt niet verwezen naar de kleinschaligheid van buurtwinkels, maar naar veranderende patronen inzake tijd die door mensen binnenshuis en buitenshuis, op straat, wordt doorgebracht. Deze veranderende patronen worden dan gelinkt aan het verdwijnen van “*convivialité*” onder buurtbewoners.

De wenselijkheid en de meerwaarde van een goed burencontact blijkt ook uit getuigenissen van deelnemers die *wel* een dergelijk contact ervaren. Ervaringen van goede burenrelaties horen we van deelnemers die zich in **verschillende woonsituaties** bevinden. In een focusgroep met leden van een wijkcomité uit Neder-Over-Heembeek horen we bijvoorbeeld een deelnemer praten over wat hij ervaart als de atypische Brusselse woonomgeving waarin hij leeft. Hij beleeft deze woonsituatie, die zich laat kenmerken door een rustige en kleinschalige omgeving waar buren zeer amicaal met elkaar omgaan, als “*très atypique*”, en heeft het daarbij over:

Une ambiance entre nous, ceux qui sont ici du quartier, qui est quand-même plutôt petit village que ville [...] qu'on retrouve certainement pas, euh, dans toute la ville.

De eigenheid van deze rustige leefomgeving wordt vervolgens in verband gebracht met een gevoel van veiligheid, én met goede burenelaties. De rust in de straat brengt een gevoel van veiligheid met zich mee, waardoor kinderen makkelijker buiten spelen en vriendschappen opbouwen, en waardoor ook de ouders met elkaar gaan praten en vertrouwensrelaties opbouwen:

A : Oui, c'est l'avantage de cette rue, c'est que depuis très tôt, dans la venelle, les enfants ont commencé à jouer ensemble, hein.

B: Et ça, c'est très important parce que les parents se parlent, les enfants vont l'un chez l'autre et c'est tout à fait différent...

Hier wordt haast een romantisch beeld van een '**gemeinschaft**' (Tönnies, 1887) van buurtbewoners gemobiliseerd, waar mensen op basis van cohesieve relaties met elkaar samenleven. Soms wordt het type huisvesting gekoppeld aan de mogelijkheid van een dergelijke 'gemeinschaft'. Wonen in een rustige straat met huizen eerder dan in een drukke straat met appartementsgebouwen, wordt dan als een hefboom gezien. Hier wordt bijvoorbeeld impliciet een beroep gedaan op een denkbeeld van 'de vredige buitenwijk':

A: Mon expérience, c'est que j'habite dans un quartier, tranquille, il y a... dans un endroit qu'il n'y a pas de bâtiment [...]. Nous faisons ensemble la journée des voisinages, on fait un barbecue tous ensemble. Donc j'ai trouvé une ambiance euh exceptionnelle. Je suis très contente. Peut-être que ça, c'est pour la différence entre vivre dans un bâtiment [...]

B: Moi aussi, on habite dans une petite rue où c'est tous des petites maisons, où les enfants jouent à l'extérieur.

Door andere deelnemers wordt dan weer een gedeeltelijk tegengesteld denkbeeld gemobiliseerd over de betere kwaliteit van burenelaties in buurten met een hogere densiteit aan inwoners. Een oudere vrouw herinnert zich bijvoorbeeld de goede burenelaties uit haar kindertijd toen ze in een appartementsgebouw in Sint-Gillis woonde, en maakt daarbij een bedenking over de '**grootstedelijke**' **manier van wonen** en leven, die zij als positief en charmant ervaart: "j'adore ces quartiers ou il y a justement plein de gens dans une maison qui est découpée en tous petits appartements".

Ook mensen die in een appartementsgebouw wonen, benadrukken het belang van goede burenelaties. In de eerste plaats omwille van de goede sfeer in het gebouw. Een goed burenelcontact "crée des liens et ça vous met de bonne humeur". En ook hier wordt het veiligheidsgevoel benoemd als een belangrijke meerwaarde van goede burenelaties:

Où je trouve que c'est important, c'est ça qui crée la confiance...alors tu te sens plus en sécurité parce que tu connais déjà. Si tu connais pas tu es sur ta méfiance, tu es toujours sur les gardes: qui est cette personne?

4.4.2. Goed nabuurschap

Door verschillende deelnemers wordt een goed burenccontact beschreven als “bon voisinage” (goed nabuurschap). Maar wat betekent dit nu precies volgens hen?

Over de verschillende focusgroepen heen karakteriseren de deelnemers ‘goed nabuurschap’ door vriendelijkheid, hulpvaardigheid, en solidariteit. In hoofdstuk 7 gaan we dieper in op de relatie tussen goed nabuurschap en solidariteit. Hieronder willen we vooral het belang benadrukken dat de deelnemers hechten aan een ‘goed nabuurschap’ binnen hun sociale netwerk in de stad.

Voor verschillende deelnemers is goed nabuurschap inderdaad een cruciale dimensie van samenleven in de stad - “c’est de vivre ensemble”. Goed nabuurschap betekent ten eerste in een relatie van vriendelijkheid met elkaar samenleven, waarmee ze vooral verwijzen naar de ‘alledaagse vriendelijkheid’ van het elkaar **vriendelijk begroeten** in de gangen of op straat:

Les gens [...] sortent de leurs maisons, nous disent « bonjour ça va, vous allez bien, vous êtes la nouvelle voisine ». [...] Moi je me dis, ah c’est chouette, les gens me disent bonjour, « comment vous allez ». Pour Noël j’ai reçu une petite carte dans ma boîte aux lettres « Bienvenue dans notre rue, les nouveaux voisins.

Soms gaan goede burenrelaties verder dan elkaar begroeten - bijvoorbeeld: “Ma voisine elle est ostéopathe, elle m’a pas fait payer ma première séance”. Of een jonge man getuigt over hoe de relatie met zijn buren evolueerde van elkaar begroeten naar een meer intieme relatie van **vertrouwen en hulpvaardigheid**:

Mais en tout cas, maintenant on se parle beaucoup plus facilement, avant on se disait juste bonjour, maintenant on dit, ah ça va, un tel, on se connaît plus, comment dire, plus intime on va dire, on se connaît, on connaît les prénoms de l’un et de l’autre, on connaît les enfants, voilà. Je trouve que c’est mieux, si maintenant quelqu’un a besoin de quelque chose il vient sonner chez nous.

In de verschillende focusgroepen geven Brusselaars voorbeelden van ‘kleine acties’ van hulpvaardigheid die vaak eerder praktisch van aard zijn. Zoals: “Bon si on a oublié un citron, on peut peut-être sonner chez le voisin ‘Vous n’avez pas un citron à me prêter?’”. Andere deelnemers verwijzen naar vormen van steun en ondersteuning - “y’a de l’entraide par exemple, si tu vois quelqu’un qui a un problème, les gens se soutiennent en fait” - die het puur praktische overstijgen: “enfin bon ça va très loin, je sais que je peux compter sur eux, les autres sur moi”. Burenrelaties kunnen dus als erg sterk worden ervaren en nemen soms een cruciale plaats binnen het sociale netwerk in: “tu trouves ton voisin avant ta famille qui vient t’aider [...] voilà, le voisin, il est là, il est là pour toi”. ‘Beter een goede buur dan een verre vriend’ is hier het onderliggend gedachtegoed.

Soms krijgt de notie van goed nabuurschap een meer expliciet maatschappelijk geëngageerd karakter, bijvoorbeeld in getuigenissen over **intergenerationele solidariteit** tussen buren:

Ce que je fais maintenant c'est aider différentes personnes pour les démarches administratives, poussez sur le un, poussez sur le deux, poussez sur le trois... Parce qu'elles sont âgées, elles sont noyées avec ça. Tous les problèmes informatiques, ils sont noyés avec ça. Donc, je leur viens en aide à ce niveau-là. Et on se rend compte quand je vais chez quelqu'un mais, ils ont un coup de téléphone d'une autre personne qui demande vous n'avez pas besoin de courses ou qu'est-ce que chose comme ça.

In andere gevallen wordt de **interculturele dimensie** van burenerelaties onderstreept:

De toute façon dans la maison où je vis, [...] il y a des Marocains, il y a des Tunisiens, Turcs, c'est un mélange [...] Il faut vivre ensemble, alors mon principe c'est de dire bonjour aux gens, je trouve que quand moi, quelqu'un me dit bonjour, que ce soit un étranger ou un belge, eh bien je suis contente, ça me fait du bien.

Gelijkaardige verwijzingen naar deze interculturele dimensie komen dus ook terug in getuigenissen over burenerelaties die verder gaan dan 'vriendelijkheid'. Soms gaat het dan om relaties waarbij interculturele relaties worden opgebouwd: *"on va prendre le café, surtout les Marocains qui sont chez mon [...] et il y une Africaine qui vient chez moi prendre le thé et je vais chez elle, des choses comme ça"*.

In de context van goed nabuurschap verwijzen heel wat deelnemers naar het belang van **het buurtfeest**. Vaak wordt het buurtfeest ervaren als een gelegenheid die burenerelaties, over verschillende culturen en nationaliteiten en over verschillende generaties heen, samenbrengt. Het buurtfeest heeft volgens de deelnemende Brusselaars op verschillende niveaus een rol te spelen in het bewerkstelligen van een gevoel van sociale cohesie onder de buurtbewoners.

Vooreerst maakt het buurtfeest de culturele diversiteit van de buurt zichtbaar: *"là, on a toutes les cuisines mélangées"*, en *"on voit toutes les couleurs de peau, on entend toutes les langues"*. Daarnaast fungeert het buurtfeest als hefboom voor sociaal contact tussen buurtbewoners:

Et c'est extraordinaire parce que c'est le déclenchement la communication entre les gens et donc on a l'impression d'avoir créé un outil que tout le monde utilise plus facilement, avec lequel tout le monde parle facilement de son voisin.

In een andere focusgroep legt een deelnemer uit hoe het jaarlijkse straatfeest in de buurt contact tussen oude en nieuwe bewoners ondersteunt:

Pour mieux se connaître et eux pour se présenter, voilà, pour dire : « Nous sommes les nouveaux ici, vous êtes les anciens » et avoir des contacts et je trouve que c'est bien, c'est important.

Tot slot faciliteert het buurtfeest volgens de deelnemers niet enkel contact, maar ook solidariteit tussen buurtbewoners:

C'est un morceau de rue, et là vraiment c'est incroyable parce que toutes les maisons sont fermées, on ne voit pas... « ah, mais c'est vous, vous habitez là et là » et c'est incroyable, on retrouve... « et si vous voulez... ah mais monsieur ne sait pas bien marcher, mais si vous voulez, je vais faire vos courses ». C'était extraordinaire et moi j'ai participé à ça quatre fois !

We horen echter ook een aantal kritische tegenstemmen over de sociale functie van het buurtfeest. Een eerste stem argumenteert dat buurtfeesten vaak in een bepaalde microkosmos plaatsvinden, en dat “on n'arrive pas à mixer”. In een tweede kritische stem horen we een gelijkaardig argument. Volgens deze deelnemer is een buurtfeest een gelegenheid waar een wijk zich afzondert van de rest van de stad: “tu te retrouves avec ton quartier, t'es quand-même cloisonné”.

We focusten in dit hoofdstuk op hoe de deelnemers hun sociale netwerken in Brussel ervaren en begrijpen; welk belang ze eraan hechten; welke ontmoetingsplaatsen ze identificeren; en of ze de voorkeur geven aan homogene of heterogene netwerken. Het verenigingsleven en burenerelaties kwamen in dit hoofdstuk aan bod als de meest belangrijke domeinen waar sociale netwerken opgebouwd worden. Doorheen het hoofdstuk werd duidelijk dat de (semi-)publieke ruimte niet afwezig is als (faciliterende) factor voor het ontwikkelen van sociale netwerken. In het volgende hoofdstuk gaan we dieper in op de specifieke dynamiek die de publieke ruimte in de stad kenmerkt, en op ‘publieke relaties’ tussen vreemden die binnen het publieke domein plaatsvinden.

Hoofdstuk 5.

Samenleven in de publieke ruimte: stedelijkheid, burgerzin, veiligheid

Dit hoofdstuk behandelt de denkbeelden en uitspraken over de Brusselse stedelijke ruimte als een publieke ruimte. Het gaat om een **plaats waar onbekenden samen aanwezig zijn en met elkaar omgaan** (zie hoofdstuk 1), en waar bewoners gebruik maken van elementaire ‘burgerlijke vaardigheden’. Indien deze vaardigheden ontbreken, leidt dit tot onrust, ergernis en zelfs onveiligheid. Beleven de ontmoete Brusselaars de publieke ruimte als een ‘wereld van vreemden’ (Lofland, 1973)? Hoe koppelen ze hun beleving van de publieke ruimte aan de manier waarop ze kijken naar burgerzin en veiligheid?

Op basis van een analyse van de gesprekken met de deelnemers, delen we **de verschillende ervaringen van Brusselaars op publieke plekken** op in zeven rubrieken. Vervolgens buigen we ons meer specifiek over de oorzaken van het onveiligheidsgevoel.

In de gesprekken van de deelnemers werd slechts weinig expliciet verwezen naar de ‘publieke ruimte’. Rubriek 1 gaat dieper in op de publieke ruimte als decor van de stedelijke ervaring; als een bijhorende en ‘tussenruimte’. Daarnaast staat rubriek 2 stil bij de onverschilligheid die relaties tussen onbekenden kenmerkt, en die de ‘basis’ vormt van het leven in de stad. Rubriek 3 wijst erop dat de publieke ruimte grotendeels gezien wordt als een plek met veel verkeer, wat leidt tot spanningen tussen Brusselaars, maar ook tot kansen op sociaal contact. Rubriek 4 schetst de kenmerken van stedelijkheid die opduiken bij belangrijke gebeurtenissen in Brussel. Rubriek 5 bekijkt de verschillende uitdagingen waarmee de deelnemers in de Brusselse stedelijke ruimte worden geconfronteerd en onderzoekt ook de invloed van gender op de betrekkingen tussen onbekenden in stedelijke publieke ruimtes. Rubrieken 6 en 7 tot slot behandelen respectievelijk het verband tussen gebrek aan burgerzin en onveiligheid (waar begint het ene en eindigt het andere, en omgekeerd), en de ongelijke perceptie van stedelijke onveiligheid.

5.1. DE PUBLIEKE RUIMTE ALS BIJKOMSTIGE RUIMTE EN ‘TUSSENRUIMTE’

De publieke ruimte is een van de vijf ervaringsdomeinen van sociale cohesie, volgens de definitie van Ade Kearns & Ray Forrest (zie hoofdstuk 1). Het onderzoek wou getuigenissen van de deelnemers verzamelen over hoe ze Brussel dagelijks ervaren. De deelnemers aan de focusgroepen hadden zelf echter vaak de neiging om af te wijken van dit thema en om te vertellen over gebeurtenissen die zij belangrijker vonden. Een groot deel van de deelnemers hield zich niet aan een beschrijving van hun routines maar vermeldde opvallende en merkwaardige aspecten van het dagelijkse leven; memorabele (erg positieve, of erg negatieve) momenten, die ze erg belangrijk vinden in hun relatie tot de stad. **Het gebeurt erg zelden dat over de publieke ruimte wordt gesproken als een thema op zich**, en deze wordt niet voorgesteld als een ‘waarde’ of een ‘goed’ waaraan de ontmoete Brusselaars bijzonder gehecht zouden zijn en die ze ten koste van alles zouden willen bewaren.

Bij vragen over ‘hun Brussel’ getuigen de deelnemers in de eerste plaats over **privé-, communautaire of nabije ruimtes**.

De buurt waar de Brusselaars gewend zijn te wonen speelt vaak een centrale rol in hun relatie met de stad (zie ook hoofdstuk 3). Een 25-jarige deelnemster die voor de Europese Unie werkt, erkent dat er weinig redenen zijn om de Europese wijk te verlaten: “*Well, I live right in Schuman. I live 50 meters from the European Commission, so I’m pretty much only in the expat bubble, I would say. I don’t get out very much*”. Voor velen is de wijk de plek waar allerhande, interessante relaties kunnen ontstaan en groeien: “*Ce sont des maisons, et la relation entre le voisinage qui sont Belges, il y a quelques-uns qui sont Italiens. Bon y a... mais la plupart sont Belges, c’est excellent*”. Een andere deelnemer is vol lof over het “miracle” van de goede verstandhouding tussen twintig gezinnen en elf verschillende nationaliteiten die allemaal in dezelfde doodlopende straat wonen in Sint-Lamberts-Woluwe, met als hoogtepunt het jaarlijkse “*souper de la rue, imaginé il y a trente ans*” (zie hoofdstuk 4).

Door routines te ontwikkelen in de verschillende gefrequenteerde ruimtes waar de stedeling toevallig bekenden kan ontmoeten, ontstaan geleidelijk de contouren van een ‘**persoonlijke stad**’. In hun relaas over hun relatie tot Brussel spreken de deelnemers vaak over deze plekken die hen vertrouwd zijn of lijken, ofwel omdat ze behoren tot hun dagelijks leven, ofwel omdat ze er, zonder er zelf te komen, een beeld van hebben via naasten of de media.

Aan de ene kant is er dus **de nabije, vertrouwde ruimte** die de stedeling rechtstreeks, dagelijks en continu ervaart; ze ontvouwt zich rond de verblijfplaats, de werkplek, de ruimte voor vrijetijdsbesteding. Aan de andere kant zijn er verder verwijderde ruimtes die eveneens vertrouwd zijn, omdat ze geassocieerd worden met ervaren gebeurtenissen, goed gekende beelden, of geregeld aan bod komen in de media. Deze referentiepunten kunnen een positieve waarde krijgen (zoals de Grote Markt) of een negatieve (zoals de Aarschotstraat); het gaat om plekken waar men graag naartoe gaat of die men vermijdt.

We merken op dat de **locaties die in de gesprekken negatief worden voorgesteld vaak ook een vertrouwd karakter hebben**, voor de mensen die erover praten. Ook al gaat men er niet heen, men ‘kent’ ze omdat er vaak over gepraat wordt; dat is bijvoorbeeld het geval bij de gemeente Molenbeek, waar “*sommige straten in Molenbeek*” door veel deelnemers worden vermeld zonder verdere details. In de verhalen van de deelnemers wordt het leven in deze of gene buurt vaak met details beschreven, maar in de bespreking achteraf blijkt dan dat men er zelden of zelfs nooit geweest is: “*Tout le monde dit que Molenbeek c’est pas la meilleure commune*”; “*in de Aarschotstraat rond middernacht zou ik mij toch niet zo veilig voelen*”.

In het algemeen, praten de deelnemers, als ze het hebben over ‘hun Brussel’, over erg vertrouwde plekken. De publieke ruimte vertegenwoordigt dus, in tegenstelling tot deze goed gekende plekken, een **bijkomstige ruimte, een ‘tussenruimte**’. De publieke ruimte wordt bijna alleen maar omschreven als een ruimte voor mobiliteit, transit en verkeer.

5.2. DE PUBLIEKE RUIMTE ALS KADER VAN DE STEDELIJKE ERVARING

Voor de meeste ontmoete Brusselaars is de publieke ruimte van een stad zoals Brussel geen thema op zich en ze spreken er dan ook nauwelijks over. Dat betekent dat het voor hen geen ruimte is waaraan ze zich hechten (zoals private of gemeenschapsruimtes), en ook geen bijzonder problematische ruimte waarover ze zich zorgen zouden moeten maken. Ze is 'daar' gewoon, als een evidentie, een **vanzelfsprekende omgeving**.

De aandacht voor andere stadsbewoners die gebruik maken van de publieke ruimte, wisselt naargelang van de situatie. **Deze menselijke omgeving van onbekenden** kan opduiken in de gesprekken van de deelnemers als er iets gebeurt. Ze kan bijvoorbeeld plots een mogelijke hulpbron worden die men nodig heeft, als men het slachtoffer wordt van een ongeval of een aanranding. Zo vertelt een deelnemer dat zijn

[...] compagne s'est fait taxer son téléphone en rue. Et là, y a 4-5 types qu'elle connaissait ni d'Eve ni d'Adam qui sont intervenus, qui ont couru après le gars qui a taxé son téléphone et ils l'ont rattrapé, ils l'ont chopé et ils lui ont donné le téléphone de ma compagne et le téléphone [du voleur].

Deze menselijke omgeving kan gevaarlijk zijn als ze te groot is (een mensenmassa) en, omgekeerd, als er te weinig volk is, vooral 's nachts, zoals deze gepensioneerde man van rond 60 jaar uitlegt:

Par contre, à partir de 8 h, 9 h, je me sens pas à l'aise. [...] Parce que le métro est vide, souvent les rames, il y a quelques gars comme ça, bon... voilà, et je sens par exemple, il y a des dames qui montent dans le métro, elles viennent près de moi. [...] Des dames âgées ou autres, viennent se mettre près de nous, ou près de moi, voilà, c'est qu'il y a quand même, il y a quelque chose.

Soms roept ze ook **tegengestelde gevoelens en emoties** op. Als iemand door de galerie Matongé, de Slachthuissite of de Brabantstraat wandelt, kan hij of zij zich verrukt, geïrriteerd of verontwaardigd voelen al naargelang deze persoon al dan niet bereid is om ondergedompeld te worden in een uitgesproken etnisch-culturele omgeving.

Il y a plein de cultures, des hommes qui se baladent en boubous africains, des rastas, des... des femmes voilées. Enfin voilà, donc y a... y a cette culture euh... enfin cette diversité qui apporte la couleur, les marchés, les habits. Donc ça, c'est super-vivant. Dans le tram aussi. Puis la... la couleur, pour moi, c'est aussi la... la diversité. Quand je m'assieds dans le tram dans certains quartiers, euh c'est l'impression de voyager, et ça, j'adore. C'est un aspect que j'adore de Bruxelles. [...] C'est l'occasion de rencontrer des personnes qu'on rencontre pas ailleurs, dans les transports en commun, à priori [...] d'autres communautés justement, enfin des gens d'autres origines, etc. Donc ça, c'est chouette, c'est plutôt... Moi j'aime bien ça encore, entendre les langues autour de moi, les visages tellement différents... Enfin voilà, ça, c'est... c'est très chouette, ça, dans les transports en commun.

Meer structureel hangt een relatie tot de publieke ruimte gebaseerd op vertrouwen en onverschilligheid af van de ‘burgerlijke vrede’ die in de betrokken stad heerst. In Brussel denkt men dan onmiddellijk aan ‘de aanslagen’, die steeds impliciet aanwezig zijn in de gesprekken van de deelnemers aan het onderzoek.

De deelnemers aan de focusgroepen lijken te kunnen leven met het risico op nieuwe aanslagen. Sommigen verklaren dat ze hun levensstijl of hun omgang met anderen sterk hebben aangepast. Anderen leggen uit dat ze zich willen verzetten tegen deze tendens om te leven vanuit wantrouwen en angst. Een 20-jarige deelneemster aan de enquête legt bijvoorbeeld uit dat ze zich sinds de aanslagen anders gedraagt op het openbaar vervoer: “*quand il y a du monde je change de wagon, je pars de l'autre côté*”. Een andere deelnemer sluit zich daarbij aan: “*Mais en question d'attentat franchement j'essaye toujours d'éviter. Par exemple, si je monte dans le métro c'est toujours soit tout à la fin ou soit début*”. Dit soort gesprekken keert vaak terug bij de deelnemers. Enkele deelnemers geven zelfs toe dat ze het openbaar vervoer gewoon niet meer nemen. Zo verklaart een deelnemer met de Indische nationaliteit dat hij sinds de aanslagen aarzelt om het openbaar vervoer te nemen: “*before, I was not afraid to travel in the buses, or maybe take a tram. Now I hesitate because of all the problems that are going on in the city*”.

Maar er zijn nog andere elementen, naast deze negatieve gebeurtenissen, die de dagelijkse beleving van sommige Brusselaars aantasten. Bijvoorbeeld de verslechtering van de natuurlijke omgeving en de bebouwde omgeving, de geleidelijk toenemende vervuiling, een “*crasse*”, de economische en commerciële crisissfeer in sommige wijken; al deze elementen veranderen de **algemene sfeer van de achtergrond** waarin het sociale leven zich afspeelt in Brussel. De ‘neutrale’ achtergrond is voor sommige deelnemers in sommige delen van Brussel ‘**grijs**’ of ‘**zwart**’ geworden. Brussel wordt dan een continue, permanente uitdaging (zie rubriek 5.5.). Vooral bij deelnemers die ouder zijn of een beperking hebben en daardoor minder mobiel zijn, kan het doorkruisen van externe publieke ruimtes een voortdurende belastende inspanning vergen, getuigt deze deelneemster, die zich verzet tegen de voetgangerszone in het centrum van de stad:

J'ai une voiture, j'ai un scooter électrique et j'ai une chaise roulante comme celle-ci mais moi je ne sais pas l'actionner, j'ai besoin de quelqu'un pour me pousser parce que j'ai autant mal aux épaules, aux poignets qu'aux jambes donc... Euh... Mon scooter électrique il fait quelque kilomètre mais je ne sais pas aller dans le centre-ville avec... Circuler dans le centre-ville et revenir, sans tomber en panne de batterie [Rires]...Et euh... Mettre le scooter dans la voiture et trouver une double-place pour me parquer et sortir mon scooter c'est impossible, or pour moi le centre-ville c'est vraiment quelque chose de très important.

Anderen daarentegen staan bijzonder positief tegenover de stadsomgeving en **bekijken de stad ‘door een roze bril’**: in het algemeen betekent dit dat de stad een bron is van emoties, positieve verrassingen, verwondering. Kleine kinderen kijken bijvoorbeeld vol verwondering naar een bouwwerf in de straat of het passeren van een politiewagen of ziekenwagen met loeiende sirenes. Ze kunnen ook gemakkelijker contacten leggen, met minder vrees dan volwassenen, waardoor de ouders andere Brusselaars kunnen ontmoeten in publieke ruimtes zoals parken of pleinen zoals een

deelnemster onderstreept: “ *je trouve que c’est chouette, les enfants ils jouent, ils ne sont pas encore formatés*”. Sommige volwassenen zien de stad ook in een positiever daglicht dan anderen, dankzij een meer verwonderde blik. Dat is het geval bij een jonge deelnemster die uitlegt dat “ *à chaque fois que je suis dans le tram, j’ai la banane comme ça quoi. Trop contente quoi, j’adore*”, en dat geldt ook voor een deelnemer die nieuw is in Brussel, die enthousiast vertelt over de vele mogelijke interacties met de mensen in de stad: “ *En ce qui concerne la vie à Bruxelles, tout est facile. Tu peux communiquer avec tout le monde, et tu peux toujours trouver quelqu’un pour t’aider*”.

5.3. DE PUBLIEKE RUIMTE ALS VERKEERSRUIMTE

De publieke ruimte laat de Brusselaars, zoals blijkt uit hun gesprekken, meestal koud. Behalve als het gaat om **perikelen rond de stedelijke mobiliteit**. Hier wordt ze zelfs een obstakel, een bron van stress en frustraties. De huidige situatie rond een grote Brusselse voetgangerszone (tijdelijk ingericht zoals bij werken) is veelzeggend op dit punt: het openstellen van een grote Brusselse voetgangerszone betekent voor een groot aantal gebruikers (in het bijzonder automobilisten), niets anders dan een grote belemmering die moeilijk kan worden omzeild. Deze deelnemster onderstreept dat krachtig:

J’utilise beaucoup la voiture pour mes trajets professionnels [...] Euh et donc je suis beaucoup dans ma voiture. Pour moi ma voiture c’est vraiment ma liberté [...] les piétonniers, dans certaines villes en France notamment, il y a [...] des petites navettes électriques pour transporter les gens qui le souhaitent peuvent aller à pied, à vélo, enfin je veux dire c’est prévu pour... voilà... Pour faire ça. On peut un peu marcher mais quand vous avez tout un chariot de courses, là je ne sais plus...

Er moet op gewezen worden dat de ervaring met de Brusselse publieke ruimte zich bij een groot deel van de gebruikers van de stad grotendeels beperkt **tot verplaatsingen met de auto**. Hun relatie met de publieke ruimte en de andere Brusselaars wordt dus herleid tot wat ze zien vanuit hun ‘bubbel’, met name vanuit het interieur van hun auto, in een context van een individuele concurrentie om mobiliteit. Aldus blijven ze niet alleen onverschillig tegenover de publieke ruimte, maar kunnen ze haar ook op afstand houden en neutraliseren: het is immers perfect mogelijk om te vertrekken uit een privéruimte (de garage thuis) om naar een andere privéruimte te gaan (de garage van de werkplek) zonder het privé-interieur van de wagen te verlaten. Elke directe relatie met de publieke ruimte wordt op die manier vermeden.

De deelnemers aan de focusgroepen ervaren de Brusselse publieke stadsruimte dus erg vaak via het verkeer. Dat geldt voor automobilisten, maar ook voor voetgangers, fietsers en andere gebruikers die de massale aanwezigheid van de auto ondergaan. De publieke ruimte is ook voor de andere gebruikers vaak beperkt tot de **mobilitaatsinfrastructuur**, en meer bepaald de planning en markering van de wegen, wat een rechtstreeks negatief of positief effect heeft op hoe ze Brussel ervaren. Als ze niet voldoen, kan het leiden tot conflicten tussen gebruikers, voldoen ze wel kunnen ze de

verkeersveiligheid verhogen (net zoals de verlichting 's avonds het veiligheidsgevoel kan verhogen, of als ze ontbreekt, kan verminderen). Hun beleving van de stad hangt ook af van het openbaar vervoer: stations, metro, tram en bus. Voor sommigen zijn dat plekken voor gezellige ervaringen of mooie ontmoetingen, zoals voor deze deelnemer: “soms kun je heel vertederende conversaties voeren met iemand die je nog nooit gezien hebt”. De mobiliteitsinfrastructuur kan dus een rol spelen als een ruimte voor “everyday kindness”, net zoals markten, parken, cafés en publieke events (festivals, culturele manifestaties) die Brusselaars verenigen los van hun verschillen. De houding en het verlangen van mensen om contacten te leggen, spelen in dit verband een grote rol. Dat kan de andere Brusselaars ertoe brengen een andere, meer open en gastvrije houding aan te nemen, zoals deze deelnemer uitlegt:

Moi je trouve que ça va quand je monte dans le bus etc., en fait ce que j'aime bien à Bruxelles c'est que je ressens pas vraiment ce qu'il ressent parce que quand, je vais dire une personne âgée, sans même discuter ou parler moi la première chose que je fais c'est de lancer un sourire et généralement c'est contagieux et donc on me renvoie le sourire, et ça fait plusieurs fois en tout cas du fait que je souris avec les gens et qu'ils me renvoient le sourire. Et surtout avec les vieilles aussi de temps en temps elles me répondent avec le sourire, de temps en temps elles sont même étonnées.

Op andere momenten of bij andere deelnemers wekt het openbaar vervoer echter ook onverschilligheid en zelfs irritatie op. Voor gebruikers van het openbaar vervoer is de verleiding groot om **de publieke ruimte rondom hen te negeren**, om ze sterk te neutraliseren, door bezig te zijn met hun mobiele telefoon of hun hoofdtelefoon, als belangrijkste blikveld en voornaamste geluidsbron. Sommige deelnemers wijzen voor dit teruggetrokken gedrag naar jongeren, zoals deze deelnemster van 24 jaar: “[The young people] are too busy on their phones”; anderen denken dat het meer te maken heeft met de open of gesloten gemoedsgesteldheid van de metrogebruiker tegenover de wereld rond hem.

On y est tendu parce qu'on doit aller bosser, et je pense qu'il y a ça aussi qui fait que dans le métro c'est peut-être une ambiance un peu plus particulière. [...] on utilise le métro pour aller quelque part, on a peut-être pas forcément envie d'y aller. [...] j'ai déjà pris des bus ou des métros avec des étudiants qui reviennent de soirée ou qui y vont, eux ils sont super-contentes, c'est clair quoi, donc je pense que c'est juste heu... l'état d'esprit dans lequel on est.

Ook deze deelnemster van zo'n 50 jaar, die in Ukkel woont, denkt er zo over:

Je lis, je reconnais que je mets ma musique parce que je ne supporte plus les gens qui parlent très fort dans le tram, enfin tout ça c'est vrai que c'est désagréable, ça. Donc moi je mets ma musique ou j'écoute des poèmes ou je fais des choses comme ça, c'est vrai je reconnais je suis dans ma bulle, je parle pas aux gens et j'ai pas envie de parler aux gens, je suis très bien dans mon coin [rire], toute seule, le tram il est là pour ça.

We merken echter ook dat sommige deelnemers deze onverschilligheid van de stedelingen tegenover de activiteiten van anderen erg positief vinden. Zo is het voor de Roma uit Bulgarije een bewijs van verdraagzaamheid tegenover verschillen, met name als het gaat om het gebruik van vreemde talen in de metro:

Et pour ça que quand je suis venu ici par exemple dans le métro, je rentre dans le métro, j'ai entendu beaucoup de langues, mais il n'y a personne qui fait des remarques. En même temps, j'étais dans les capitales en Bulgarie avec une amie, on est rentré dans le métro, on a commencé de parler en Romanaise notre langue maternelle donc il y a des gens qui commençait de nous regarder un peu bizarrement et de dire ici c'est Bulgarie on doit parler bulgare. Ici à Bruxelles on ne le sent pas, on peut utiliser notre langue maternelle.

5.4. STEDELIJKHEID ALS EVENEMENT

Globaal gezien stellen de focusgroepen dat 'stedelijkheid', gezien als het geheel van kwaliteiten dat vereist is om samen te leven in de stad, zich ontwikkelt volgens contrasterende tijdslijnen (tegelijk continu en tijdelijk n.a.v. gebeurtenissen). Tot dusver bespraken we continue tijdslijnen: stedelijkheid slaat dan op de dagelijkse, routineuze verhouding met de publieke ruimte en met de vreemden die er verblijven. Deze verhouding die uitgaat van 'kosmopolitische verdraagzaamheid' en van 'vriendelijke onverschilligheid', gaat soms ook gepaard met onaangename prikkels die men op zich moet nemen met een afgewende blik, en die bijdragen tot de vorming van een 'blasé-houding' die deel uitmaakt van de stedelijke ervaring (Simmel, 1904).

De relaties in het openbaar en de manier waarop de deelnemers ze beleven, leveren echter ook sterke momenten op, **via evenementen**. Bij de gesprekken over hoe ze Brussel ervaren kunnen we dus een onderscheid maken tussen 'ceremoniële evenementen' en 'disruptieve gebeurtenissen' (Gonzalez & Kaufmann, 2017).

Ceremoniële evenementen worden gepland en georganiseerd (of in elk geval vooraf bedacht) **om het samenleven en het samenzijn te vieren**: van een buurtfeest tot de nationale feestdag, tot een overwinning van de Rode Duivels of een autoloze dag die de deelnemers in hun gesprekken duidelijk waarderen (zie ook hoofdstuk 4). Een deelnemer is bijvoorbeeld van mening dat een buurtfeest mensen bij elkaar brengt: "on voit toutes les couleurs de peau, on entend toutes les langues et là peut-être, voilà, on est tous concernés." Deze deelnemster met een Spaanse migratieachtergrond deelt dit enthousiasme:

Nous faisons ensemble la journée des voisinages, on fait un barbecue tous ensemble. Donc j'ai trouvé une ambiance euh exceptionnelle. Je suis très contente. Peut-être que ça, c'est pour la différence entre vivre dans un bâtiment, et avec une... Mais je suis très contente, j'ai été bien accueillie pour tout le... le... tous les voisins qui sont la plupart euh Français. Qui est venue, je me présente « tatatata », y avait une magnifique euh accueil... euh accueil pour moi.

Voor een deelneemster uit Bosvoorde, heeft het Brussels Summer Festival “[un] aspect bon enfant, bonne franquette [...] on était tous là, souriants, avec une petite bière, tous gentils, vraiment... enfin, bonne ambiance”.

Disruptieve gebeurtenissen daarentegen zijn niet gepland maar vinden onaangekondigd plaats. Het zijn **incidenten** die het gewone kader van het stedelijk leven, namelijk de onverschillige aanwezigheid, doorbreken.

J'utilise le vélo pour me déplacer en ville et [...] on se retrouve tous les vélos aux feux rouges et, en général, on se fait un petit coucou : « ça va, oui, galère aujourd'hui ? Oui », « J'ai failli me faire écraser là-bas », « Ouh, c'est la drache, courage ! ». C'est vrai qu'il y a forcément une plus grande convivialité que dans une BMW avec une personne dedans, aux feux rouges les uns derrière les autres, c'est certain. Donc il y a de la place pour la vie alternative, une convivialité qui s'ensuit.

Deze gebeurtenissen kunnen te maken hebben met een specifieke perceptie van een stedeling, die plots ontroerd kan worden door de positieve sfeer tijdens een zonnige zomerdag op het Flageyplein: groepen van kinderen met alle kleuren en achtergronden die lachend in de fonteinen spelen, jongeren die in een kring zitten, of groepen van erg diverse volwassenen op de banken rond het plein, die rustig praten. Deze positieve sociale emoties voeden het plezier om samen met anderen in de stad te wonen.

Alors moi, c'est une fois à la foire, on était là, j'étais avec une amie, on se baladait [tranquillement] à la foire avec mon ami et puis, il y a deux femmes qui étaient là avec leurs enfants, enfin, deux femmes âgées un peu et elles chantaient, elles chantaient mais je sais pas s'il y avait de la musique ou quoi, elles commençaient à danser mais c'était trop marrant, elles nous ont pris, on a commencé à danser avec eux, mais c'était juste trop marrant !

Dergelijke positieve samenlevingsmomenten in een stad kunnen ook een collectief gebeuren zijn: de mensen die daar aanwezig zijn, zijn meer beschikbaar dan gewoonlijk en praten onderling met een gezicht dat meer open is en meer lacht dan gewoonlijk, over het plezier dat ze voelen door samen te zijn of over de sterke betekenis die deze situatie voor hen heeft.

Deze gebeurtenissen, die de mooiste aspecten van de stedelijkheid onthullen, laten ook de stedelijke samenleving zien als 'gemeenschap' en dit zowel in situaties die grote groepen Brusselaars verenigen, als bij micro-interacties, bij **onverwachte, verrassende ontmoetingen tussen twee personen die vreemden zijn voor elkaar**. Zo gaat het eraan toe in vele situaties die de deelnemers aan de focusgroepen beschreven: een moment van wederzijdse hulp en solidariteit tussen passanten, een aangenaam gesprek met een taxichauffeur tijdens een rit, een geïmproviseerd partijtje minivoetbal tussen jongeren met een erg uiteenlopende sociale en culturele achtergrond. De getuigenis van een jonge Brusselse leerkracht vormt een perfecte illustratie van dit soort ontmoetingen:

Je suis tombée dans les pommes dans le tram. Et effectivement avec le recul je me suis dit il aurait pu m'arriver plein de choses, enfin voilà et non il y a quelqu'un qui m'a dit, vous devez aller où ? Il est descendu du tram avec moi, il m'a dit

maintenant vous allez boire un café, vous continuez pas votre chemin – parce que moi je dois prendre le train, je dois prendre le train –, il m’a dit non, vous allez pas prendre le train, vous allez boire un café, il a pris mon sac, mais pas pour le prendre, enfin, voilà, pour m’aider, pas pour heu... Pas pour se barrer avec [rires] et donc effectivement ben voilà y a comme ça un contraste entre on va tous se faire agresser un jour et en fait heu il y a des gens sympas partout quoi enfin.

Deze grote en kleine ervaringen van mooie ontmoetingen tussen meerdere Brusselaars die elkaar nooit eerder zagen en elkaar door een toeval leren kennen, kunnen langetermijneffecten hebben op de bewoners die ze meemaken. Het kan zijn dat die ervaringen hun kijk op Brussel bijsturen of veranderen, en dat de herinnering eraan hun ervaring met de stad een duurzame positieve dimensie geeft, zoals werd beklemtoond door meerdere deelnemers.

5.5. SAMENLEVEN IN DE PUBLIEKE RUIMTE ALS EEN BEPROEVING

De deelnemers vermeldden veel ‘disruptieve gebeurtenissen’ die breken met de sfeer van onverschilligheid en die de aandacht vestigen op de voorwaarden voor het samenleven in de stad. Het zijn echter niet allemaal aangename of positieve gebeurtenissen, integendeel zelfs. In het dagelijkse leven komen deze ‘verstoringen’ van de stedelijke ervaring vaak voor bij interacties in **vertroebelede, problematische situaties**, die het samenleven soms zwaar op de proef stellen.

Het samenleven in de openbare ruimte kan een beproeving vormen die stedelingen moeten ondergaan, alsook een bron van negatieve ervaringen, die soms op lange termijn een invloed blijven hebben. Op basis van de analyse van de getuigenissen van de deelnemers kan een verscheidenheid aan ervaringen en soorten relaties in Brussel onderscheiden worden. Ze komen aan bod in de volgende drie subrubrieken: ten eerste, alles wat te maken heeft met ergernis en afkeuring; ten tweede, de verbanden tussen risico, bedreiging en geweld; ten derde, de specifieke invloed van gender.

5.5.1. Ongemak en afkeuring

Deelnemers hebben het over bepaalde figuren in de publieke ruimte die, alleen al door hun aanwezigheid, als storend worden ervaren en die vermeden worden. Het kan bijvoorbeeld gaan om mensen die eruitzien als daklozen (zie hoofdstuk 7), mensen die (ogenschijnlijk) problemen hebben met hun geestelijke gezondheid, mensen met een fysieke misvorming, mensen met een sterke geur, of mensen die er door hun uiterlijk of kleren extravagant uitzien.

Je suis plus stressé avec le transport en commun, parce que c’est... c’est vrai qui... comme il a plein de gens, il a des problèmes aussi par rapport... Tu montes dans le bus, parfois les gens... Voilà, il y a des gens qui ont des problèmes, c’est pas... Qui dorment dans la rue. C’est pas que je suis mauvais des gens, mais parfois, ça

sent... ça pue en fait, et en plus, tu vois, c'est comme... Tu t'es levé, tu prends une douche ou... tu passes... tu passes un parfum... Et quand tu arrives dans le travail, tu es déjà sale, tu vois...

De deelnemers vertelden ook over hun ergernis tegenover **groepen** (adolescenten, mannen). Voor deelnemers die een racistische houding erkennen of claimen, kan het ook gaan om individuen en groepen met een andere etnische en culturele overtuiging zoals de Roma; hun aanwezigheid in de stedelijke publieke ruimte veroorzaakt bij die deelnemers een gevoel van aversie.

De beproevingen die ze ondervinden bij deze ontmoetingen in het openbaar situeren zich op het niveau van ergernis. Hierbij komen negatieve gevoelens tot uiting, welke geprovoceerd worden door de perceptie van elementen die de voorwaarden voor een zelfverzekerd samenleven verstoren.

Y'a un hôpital psychiatrique juste en face de ma maison... [...] j'étais à l'arrêt de bus et ils sont venus chez moi pour me demander une pièce de 20 centimes. J'ai dit que j'avais pas et j'ai couru... le truc parce qu'ils me courraient derrière [rires]. Après, j'ai été à l'arrêt juste en face pour demander de l'aide, et c'était aussi un fou [...] alors je suis repartie à la maison parce que c'est juste près de chez moi [rires]. Je comprends pas pourquoi si ils sont comme ça, ils les laissent sortir moi, je comprends pas, franchement....

Het is op basis van elementaire signalen zoals uiterlijk, huidskleur, geur, de blik van iemand, dat Brusselaars de publieke ruimte doorkruisen. De perceptie van 'de andere' is meteen ook een beoordeling en **de stadsbewoners reageren fel** op negatieve beoordelingen en dit veeleer via actie dan enkel in gedachten: ze maken zich ontoegankelijk voor deze of gene persoon, ze ontwijken een andere, ze draaien zich om, ze steken de straat over om een bepaalde groep te vermijden, enz. Deze negatieve beoordelingen **hangen rechtstreeks af van de normaliteit of de 'abnormaliteit' van het voorkomen** van een persoon in een gegeven situatie (Goffman, 1973). Het is de abnormaliteit, het ongemak dat ermee gepaard gaat, veeleer dan echt afkeurenswaardig gedrag, die vormgeeft aan dit eerste type van gevoelens bij ontmoetingen in het openbaar tussen stadsbewoners (Berger, 2015).

Als het gaat om ontmoetingen op publieke plekken met personen met (vermoedelijk) psychotische of schizofrenieproblemen dan blijkt er een duidelijk verschil te zijn: ook al doen ze moreel gezien "geen kwaad", toch kan hun spreken of hun gedrag dat niet begrepen wordt, leiden tot ergernis of overlast. Men kan hierdoor gangbare referenties verliezen en bang worden voor wat er vervolgens kan gebeuren.

Oog in oog staan met grote armoede kan eveneens leiden tot bijzonder onaangename ervaringen die stadsbewoners proberen te vermijden. In deze negatieve ervaringen kunnen gevoelens van medelijden en mededogen zich vermengen met zintuiglijke walgingsreacties, bijvoorbeeld door de hygiëne en de geur van iemand. Iedereen probeert hoe dan ook om te gaan met deze situaties en kan anders reageren op deze uitdaging voor het samenleven. Zo vraagt een deelnemer zich af wat hij kan doen in zo'n situatie: "*parfois discuter, le langage, est impossible pour avoir déjà essayé et, parfois,*

plusieurs fois, ça se passe très bien mais... À part parler, je trouve que... on est un peu démunis face à la détresse de ces gens-là”.

Uiteraard hebben ongemakken die van het samenleven een beproeving maken, ook te maken met het gevoel dat iemand heeft **als hij terecht gekomen is in een immorele omgeving** waar onbekenden de gedragsregels tegenover anderen (burgerzin) of tegenover zichzelf (waardigheid) overtreden, terwijl hij die zelf zoveel mogelijk probeert na te leven.

Je n'ai vraiment aucun problème d'amabilité avec les personnes en direct, par contre, y a un côté noir quand même, c'est les gens qu'on ne voit pas, et qui font régner une crasse, mais vraiment pas possible, mais vraiment pas possible, c'est-à-dire y a une casserole de spaghetti renversée au milieu du trottoir, y a des crottes de chien, euh y a euh dans mes bacs à plantes... c'est plein de... de cannettes vides... [...] ça, c'est vraiment désagréable, mais c'est pas les gens qu'on voit, c'est des choses qui se passent, je ne sais pas quand, la nuit peut-être. Ça, les tags, euh les voitures griffées tout du long. Et donc y a ce mélange euh vraiment étrange de comportements sympathiques, et de ce qu'on appelle maintenant poliment les incivilités, euh, et qui sont très fréquentes hein. Pour moi, c'est au quotidien les saloperies dans les bacs à plantes et les autres désagréments. Donc c'est étrange, parce que, en même temps, y a un côté extrêmement sympathique, et un autre extrêmement mal élevé, on va dire.

We merken op dat deze morele oordelen ongetwijfeld ook meespelen in het verwachten of anticiperen van eerder beschreven situaties van 'onaangename aanwezigheid'. De aanwezigheid van de andere kan immers ergerlijk zijn omdat de stadsbewoner verwacht dat dit soort persoon zich zal 'misdragen' tegenover hem; het voorkomen 'belooft' in zekere zin dat de wellevendheidsregel zal worden overtreden. Hoofdstuk 7 van dit rapport behandelt meer specifiek de relatie tot de dakloze als figuur in de stedelijke ruimte, zoals ze wordt gepercipieerd door veel deelnemers aan deze enquête.

Hier willen we de aandacht vestigen op wat het gebrek aan 'burgerzin' inhoudt. Deelnemers hebben het onder meer over afval dat gedumpt wordt, vuilniszakken of grofvuil die worden achtergelaten buiten de ophalingsmomenten en -plaatsen, hondenpoep, lawaaihinder, spuwsel, urine en uitwerpselen, opzettelijke beschadiging, We bekijken ook welke effecten die vormen van gebrek aan burgerzin hebben op Brusselaars en hoe ze daarop reageren.

Sommige handelingen of gebeurtenissen hebben directe effecten, lokken een gevoel van ongemak of angst uit en maken om allerlei redenen (zoals een bijzonder walgelijk of schandelijk gedrag) indruk op de deelnemers. Dat is bijvoorbeeld het geval bij “*these girls you know, drunk and all that [they] will get into the tram and it makes you scared*” of deze oude dame, die op een dag, voor de ogen van een geïnterviewde deelnemster, “*prend un pigeon [vivant] et [...] le met dans son sac*”.

Andere ervaringen met een gebrek aan burgerzin vloeien voort uit een opeenstapeling van onwettelijke handelingen die een straat, een wijk of een stad op termijn

grondig kunnen veranderen en het onveiligheidsgevoel versterken. De deelnemers hebben het dan onder meer over ‘vuiligheid’, ‘verontreiniging’ en ‘verkrotting’, die vorm geven aan de ‘verschillende effecten’ van een gebrek aan burgerzin.

I think also it's connected with this question of dirtiness, you know? Because just when you walk and it's dirty, you think "Oh no, what kind of people are living here?" And then you are afraid a bit. If you come to a nice clean street, beautiful houses which are well-maintained, then that's already something else, so you think "Okay, it's a nice and safe neighborhood".

De som van deze ervaringen creëert een algemene negatieve sfeer en vormt een negatieve achtergrond die de indruk geeft dat het stadsleven onlosmakelijk verbonden is met vormen van onbehagen en immoraliteit, zoals blijkt uit de volgende fragmenten:

Je rejoins Carine c'est que parfois j'étouffe ici, je trouve que c'est très pollué. La ville, je la trouve sale, donc c'est-à-dire, parfois je sors de chez moi je n'ai pas de confort d'être dans la ville.

C'est un truc qu'on vit tous les jours. Tu sors de chez toi, c'est sale ! Normalement quand tu sors de chez toi ça devrait être propre. Normalement ça doit être propre.

Y a aucune infrastructure, y a pas de maison de jeunes, y a pas de... Y'a rien. Alors ils se rassemblent ici sur la place, et quel... Bon... Ils vont commencer à rigoler, jusque 11 heures du soir. T'as les petits vieux qui... Qui dorment... Qui veulent dormir, qui n'arriveront pas à dormir. Et puis au matin, ils vont s'en aller, et y aura des canettes qui vont traîner, des trucs comme ça. C'est pas une insécurité, ça se rapproche plus de la nuisance... .

5.5.2. Risico's, bedreigingen en geweld

Everywhere you go, you have to pay attention. You don't have to be afraid. If you are afraid you won't go out anywhere. But if you pay attention when you go out, it is safer. [...] [an aggression] can happen everywhere.

Alert blijven in de publieke ruimte verbinden sommige deelnemers met een gevoel van wantrouwen tegenover stadsbewoners op basis van hun voorkomen, uiterlijk of manier van doen. Zo vertelt een dertigjarige deelnemster hoe ze, met een leuke band “beneden aan het Zuidstation”, rond “middernacht” belt naar haar vriend die “helemaal in paniek was”. “Ik zag daar een groepje jongens, ik weet niet of het Marokkanen waren, maar het zagen er geen Belgen uit. In het begin was ik bang, maar ze hebben mijn band hersteld”.

Een andere deelnemster, een veertigjarige moslima, vertelt ook hoe een bepaald voorkomen, of uiterlijk, van sommige “jongeren” geregeld maakt dat ze bang is voor agressie of diefstal. Ze merkt op dat de context een belangrijke rol speelt. Andere mensen in haar omgeving met een gelijksoortig voorkomen, zoals familieleden, maken haar dan weer niet ongerust.

[...] quand je vois des groupes aussi, quand je vois un jeune qui vient derrière ma voiture, j'ai peur aussi [...], je me sens plus coupable d'avoir ces comportements-là, parce que je me dis, mais enfin, ça pourrait être mon petit frère, ou mon neveu, etc. Et j'ai peur de... puisque j'entends aussi beaucoup de choses, malheureusement.

Zoals wordt gesteld door een twintigjarige deelnemster, spelen emoties in dergelijke situaties waar alles heel snel lijkt te gaan, een essentiële rol. Ze worden op de proef worden gesteld en tegelijk voeden ze onrust die vaak toeneemt:

[...] en face de l'abattoir, j'allais à un mariage donc j'étais en robe. Mais il y a une camionnette blanche qui s'est arrêtée devant moi et la porte s'est ouverte. Mais j'ai commencé à paranoïer, je me suis dit « on va m'enlever, on va... »

De stedeling kan zich verloren en zelfs verlamd voelen uit angst of hij kan ogenblikkelijk impulsief reageren om zich te beschermen en om het risico dat hij constateert of vermoedt te vermijden (uitwijken voor een groep luidruchtige jongeren, veranderen van trottoir om een man met een bedreigend uiterlijk te vermijden, enz.).

De gepleegde aanslagen beïnvloeden deze percepties, het soort bedreigingen dat gevreesd wordt door stadsbewoners, en dus het soort aanwijzingen dat ze hanteren om te beslissen of er al dan niet een risico is (zie eveneens hoofdstuk 6). Sommige deelnemers verklaren bijvoorbeeld dat “maintenant j'ai peur quand je vois des hommes barbus et tout avec des chapeaux” of dat ze vrezen het slachtoffer te worden van een aanslag: “après ce qui s'est passé, j'ai été au cinéma et j'étais vraiment pas à l'aise, je regardais vraiment les deux sorties : “est-ce qu'il y a quelqu'un [sous-entendu : un terroriste] qui va rentrer ?””. Ten gevolge van deze gebeurtenissen oordelen Brusselaars anders over wat hen bedreigend lijkt en percipiëren ze signalen van een (verondersteld) lidmaatschap van een etnische groep of een religie op een andere manier. Een aantal van hen heeft nu het gevoel bekeken te worden als een potentieel gevaar. Een deelnemer “d'origine maghrébine”, die altijd in Brussel heeft gewoond, legt uit hoe:

[...] après les attentats [...] je sens un regard, il y a une différence, quand je prends le métro par exemple, et je vois les regards, ce n'est pas pareil qu'il y a un an et demi, deux ans [...] les gens mettent tous les Maghrébins dans le même sac, et pensent qu'ils sont tous les mêmes.

Een andere deelnemer, wanneer hij het heeft over racisme, denkt dat sinds deze gebeurtenissen “il y en a encore un peu plus [...]. Par exemple, maintenant quand une personne barbue rentre dans le métro ou dans le tram, tout le monde se fixe sur lui, il y en a qui descendent dans l'arrêt prochain, il y en a qui changent de tram”.

Als een (al dan niet geanticiperde) bedreiging zich daadwerkelijk voordoet en een deelnemer te maken kreeg met een agressie of het slachtoffer werd van geweld, persoonlijk of onrechtstreeks (als bijvoorbeeld een van zijn dierbaren werd getroffen), wordt zijn relatie met en zijn vertrouwen in de stad vaak sterk en voor langere tijd aangetast. Een deelnemster vertelt hoe er, enkele jaren geleden, toen ze in een tram zat, “quelqu'un est rentré et a arraché mon sac, j'étais bien habillée, bien fermée mais il a arraché. [...]

Après ça j'avais toujours peur, quand je rentre mon sac est devant moi". Deze diefstal beïnvloedt dus vandaag nog steeds haar relatie tot de stad, met meer angst dan voorheen.

Gewelddadige agressie beïnvloedt de perceptie van de stad des te meer als er een litteken is, als het lichaam er een herinnering aan overhoudt. Een andere deelnemer, een vrachtwagenchauffeur, "a vécu quand même plusieurs agressions dont une qui a failli être fatale, ils étaient à 20 à me taper dessus avec des barres de fer... [...] C'est quand j'avais 23 ans, heureusement, je sortais d'un club de gym, à l'époque, j'étais costaud, ça m'a sauvé la vie". Bij de beschrijving van zijn kijk op Brussel verwijst hij naar de onveiligheid en vertelt hij over een bijzondere gewelddadigheid, die hij zich twintig jaar later nog steeds goed herinnert.

Als het geweld een dierbare treft, en dus indirect wordt ervaren, kan de onrust en angst even sterk en bepalend zijn als bij een zelf ervaren agressie. en kaderlid met een Joodse geloofsovertuiging legt uit:

[...] il y a un an, mon fils, qui était dans un restaurant dans le centre-ville près de la Grand-Place, s'est fait agresser de façon assez sérieuse, un peu après minuit, en allant chercher sa voiture etc. J'ai reçu un coup de fil de la police pour venir le chercher parce qu'il était en état de choc suite à cette agression, et ce qui a été tout à fait édifiant c'est quand je suis arrivé au commissariat central de Bruxelles, le commissaire qui nous a reçus nous a dit et a dit à mon fils: "un bon conseil mon ami. Ne venez plus à Bruxelles, c'est trop dangereux".

Deze gewelddadige agressie van zijn zoon zet aan tot voorzichtigheid – des te meer omdat een politiemann de ongerustheid vanwege deze gebeurtenis bevestigt of versterkt. Dit 'indirect geweld' lijkt een vergelijkbaar effect te hebben als direct ervaren geweld. Het beïnvloedt de relatie tot de stad, angst voor bepaalde figuren en sociale groepen, en het verhoogt waakzaamheid en onrust op een drastische manier, waardoor men zelfs kan beslissen om Brussel (zoveel mogelijk of definitief) te vermijden.

Als vorm van bruut en blind geweld bij uitstek, reproduceren de aanslagen eenzelfde logica: ze raken de Brusselaars omdat velen van hen een vriend van een dierbare (een familielid) kennen die rechtstreeks getroffen is door deze gebeurtenis, en omdat ze publieke plekken brandmerken, de herinnering aan vernielde plaatsen herdefiniëren, en sporen nalaten ondanks snel uitgevoerde renovaties.

5.5.3. Invloed van gender

Zoals blijkt uit het getuigenis van veel Brusselse mannen en vrouwen draait het bij relaties op publieke plaatsen vaak om gender. Zo klagen deelnemers vaak de intimidatie op straat aan waarvan ze het slachtoffer zijn gewoon omdat ze vrouw zijn. Homoseksuele deelnemers maken zich zorgen wegens hun (veronderstelde) seksuele geaardheid.

Een vrouw op een stedelijke openbare plaats wordt niet alleen geconfronteerd met situaties zoals hieronder beschreven, maar ook met omstandigheden die specifiek te maken hebben met hun geslacht. Een deelnemer beklemtoont dat vrouwen in Brussel jammer genoeg te vaak worden gezien als "een lustobject".

Er zijn veel onaangename interacties, vooral als een vrouw zich te voet of met het openbaar vervoer verplaatst, vervoersmiddelen die minder veilig worden geacht dan de auto “So I don’t take the metro after like 9:30 in the evening. That’s why I use Uber” of de fiets: “Moi depuis que je suis à vélo, mes trajets sont 50 % plus courts, plus rapides et le harcèlement de rue aussi quoi »

Verscheidende soorten interrupties of handelingen dragen bij tot intimidatie op straat. Sommige zijn ernstiger dan andere, het kan gaan van een min of meer elegante opmerking tot verbale en fysieke agressie; van aandringen tot toenemende escalatie. Een jonge vrouw die werkt in de sociaal-culturele sector vertelt dat als:

Je vais me chercher à manger à midi, je me fais siffler : « Madame, t’es bonne ». Mais, genre 3 fois sur le chemin quoi. Et, donc, du coup, c’est pas euh... voilà, je me fais pas agresser physiquement, y a pas... on me traite pas de pute ou salope ou des trucs du genre, n’empêche que voilà. C’est un truc qui revient souvent et qui me fatigue, quoi.

Een andere jonge vrouw die een beroepsopleiding volgt, heeft het over vrij gelijklopende ervaringen:

Parfois aussi, ils sont là en voiture, tu passes ils descendent les vitres. Ils commencent “ah là là, t’es trop sexy”, ça ça m’énerve. [...] le point négatif aussi c’est quand on les rejette, quand on leur dit non, il y a certains qui se mettent à t’insulter après. Mais bon on vit avec en fait. Donc on va pas dire que c’est normal mais....

De relatie met de openbare ruimte kan dus ook genderbepaald zijn: meer dan mannen ontwikkelen vrouwen strategieën om ‘het risico te beperken’ (coping strategies) door potentieel problematische situaties proberen te vermijden. Enerzijds proberen ze de contactduur te beperken (Guy Di Méo, 2012), waarbij sprake is van ‘onzichtbare muren’ en men zich bepaalde verplaatsingen, bepaalde plekken en bepaalde uren van de dag gaat ontzeggen. Anderzijds nemen ze ‘voorzorgen’ met name op het vak van de kledij, die (bijna) evident lijken en, vooral, noodzakelijk en moeilijk te vermijden zijn (Lieber, 2008), ook al kunnen ze glurende blikken, opmerkingen, beledigingen en agressie niet beletten. Het zijn deze min of meer effectieve strategieën waarover meerdere deelnemers vertellen in de focusgroepen:

Ben, j’avoue, genre, au niveau de mon habillement, au début, je faisais attention, je me disais : “Ben, voilà... je vais travailler aujourd’hui, ben, je vais faire attention, etc.” Et, y a un moment où j’en ai ras le bol, quoi. [rires]. [...] Il faut que je cache le plus de peau possible et puis après, en fait, au fur et à mesure, j’avoue que je me suis un petit peu détachée de ça parce que de toute façon, je me rends compte que je pourrais avoir une combi de ski, j’aurais quand même cette réflexion.

[...] aujourd’hui j’ai mis un short, je me suis dit : “Oh putain, quoi, je vais... on va me faire chier [...]”, c’est tout le temps quoi. Moi, franchement, je suis hyper handicapée par ça. [...] depuis que je suis à Bruxelles parce que c’est... et peut-être aussi parce que c’est le printemps, alors ça devient un peu fou fou, quand c’est le printemps, franchement, alors que l’autre jour quand [un homme] m’a coincée

contre le muret, j'étais en jupe jusqu'aux pieds quoi. J'étais même pas... j'étais même pas du tout à poil.

[...] je mets mes écouteurs et je fonce et, en fait, du coup, je suis complètement impassible même parfois, j'en vois un qui me fait un signe ou quoi et je le regarde même pas, j'ai comme ça, ça glisse sur ma carapace mais, du coup, je suis complètement individualiste, à marcher droit devant, ça m'a rendu citadine, dans le cliché... Parce que, parce que j'ai pas envie... mais, d'ailleurs, je me fais jamais emmerder en rue, j'y pense jamais. Sûrement que de loin, y a des gens qui me disent des trucs mais j'espère... [...] En fait, je marche droit devant, déterminée avec mon monde et ma musique sur les oreilles et donc, en fait, je pense que les, les hommes qui font ce genre de trucs voient très bien que... que de toute façon, ça va pas m'atteindre parce que je suis dans ma bulle. Mais, le problème c'est que ça me renforce dans ma bulle. [...] Les seules fois où j'ai pas mon casque et où j'entends des réflexions, je me dis : "J'aurai dû mettre mon casque".

Niet iedereen kan dus op dezelfde manier gebruik maken van de stedelijke publieke ruimte, maar die verschillen “schijnen ‘normaal’ en ‘natuurlijk’ te zijn voor mensen die dat meemaken” (Denèfle, 2004 : 15), ook al betreuren ze dat, omdat “het voortbestaan van een op sekse gebaseerde differentiatie” diep verankerd is in de publieke ruimte (Denèfle, 2008 : 10), zoals blijkt uit de gesprekken met de deelnemers aan de enquête:

Ça dépend, moi et je vais me dire « à quelle heure je vais rentrer ? ». Pour pas être on va dire, à minuit en mini-jupe. Même déjà parce qu'il fait froid. Et aussi, si je suis toute seule ou accompagnée quoi. Si je suis avec d'autres gens, je m'en fous mais si je sais que je vais rentrer toute seule et que je dois prendre le métro ou quoi, je vais pas m'habiller comme si je rentrais à midi quoi.

[...] quand on est une femme, si on a mis des talons, une robe c'est fini quoi. On est une pute quoi [...] ça a un impact sur le fait de se dire, heu par exemple de sortir le soir seule quand on est une femme par exemple, j'ose pas. [...] Ah ben j'évite, heu, je vais préférer prendre, être sûre d'être en voiture avec quelqu'un ou d'être sûre de ne pas aller toute seule, d'être avec mon chéri ou voilà quoi.

Seksuele geaardheid als thema dook zelden op in de gesprekken, maar is wel aanwezig in de getuigenissen waaruit blijkt dat Brusselse homoseksuelen de stedelijke publieke ruimtes met minder vertrouwen ervaren dan de gemiddelde bevolking. Sommige Brusselaars leggen dit verband expliciet, zoals deze homoseksuele deelnemer die het belangrijk vindt te kunnen samenleven zonder dat er vragen worden gesteld over de seksuele geaardheid van eender wie – “that’s the inclusive point”, zegt hij en hij voegt eraan toe: “our work is also to go in the direction of the others and explain them who we are [...] if we don’t make this effort, maybe they will not make this effort on their side”.

Andere deelnemers van dezelfde focusgroep getuigen van een gebrek aan verdraagzaamheid in de stedelijke publieke ruimtes waarbij ze vertellen over concrete ervaringen met discriminatie en fysiek geweld:

I remember walking in the street hand to hand with my boyfriend, that was a long time ago, three years ago, I remember, it was next to Rue Neuve and it was the

night. Some people, just looking and they say: “Guys, stop that” or stuff like that, you know. I didn’t like that and afterwards I never wanted to do it again.

This was I was gonna say, my negative experience was exactly in the centre, one block from the gay street. I was like, we, my husband and a friend, we sometimes, we go out in drag [...] And we were chased by like 5 guys and one of them kicked me in the back.

In een gesprek over Brussel beklemt een andere deelnemer “it’s not a city where I would feel comfortable to kiss my boyfriend or to have his hand just walking in the street”. Een heteroseksuele deelnemer van een andere focusgroep deelt het standpunt van een gebrek aan verdraagzaamheid tegenover een diverse seksuele geaardheid in de stad: “si on parle de diversité, d’orientation sexuelle, c’est un peu, on peut avoir des difficultés”. Deelnemers van andere focusgroepen hoeven overigens niet te worden aangemoedigd om hun openlijke afkeer van Brusselse homoseksuelen te uiten, zoals die man die luid en duidelijk bevestigde “moi je déteste les homosexuels”.

5.6. EEN GEBREK AAN BURGERZIN EN ONVEILIGHEID: WELK VERBAND?

Een groot deel van de mensen die we gehoord hebben in het kader van het onderzoek betreft het gebrek aan burgerzin waarmee iedereen geregeld wordt geconfronteerd, zeker in een dichte stedelijke omgeving. We merken echter op dat de meningen over het verband tussen ‘gebrek aan burgerzin’ en ‘onveiligheid’ uiteenlopen. Zoals reeds werd aangehaald kunnen we uit de gespreksanalyse afleiden dat sommige mensen vinden dat de confrontatie met ongepast gedrag automatisch leidt tot een verhoging van het onveiligheidsgevoel, terwijl anderen in hun reactie geen verband leggen tussen gebrek aan burgerzin en onveiligheid.

Bij het praten over vormen van gebrek aan burgerzin, verwijten sommige deelnemers dat medeburgers “n’ont pas de respect, ils ne font pas attention ; à se respecter eux-mêmes aussi”. Maar allen vragen ze zich af waar dat gebrek aan burgerzin vandaan komt. Voor sommigen, zoals deze dertiger die werkt als zelfstandige, zou de onwellevendheid te maken hebben met armoede en bepaalde bevolkingscategorieën: “je pense que dans les quartiers moins favorisés, moins éduqués, ben, la règle de civilité et de la propreté n’est pas, n’est pas la priorité... ”.

Andere Brusselaars onderstrepen het contrast tussen het feit dat de mensen die ze kennen, of die ze kruisen in de publieke ruimte, doorgaans sympathiek zijn, en het feit dat er tegelijkertijd zoveel zichtbare sporen van gebrek aan burgerzin zijn. Dat is het geval bij deze deelnemster die een onderscheid maakt tussen de “amabilité avec les personnes en direct” en “les gens qu’on ne voit pas, et qui font régner une crasse, mais vraiment pas possible”, of een andere deelnemer, een nieuwe bewoner van het Brussels Gewest, die vaststelt dat “les gens sont gentils, les gens sont sympas entre eux mais par contre, ils balancent toute leur merde partout dans les parcs”.

Een gebrek aan burgerzin is een ‘verstoring’ van de openbare orde. Het is zowel een ‘transgressie’ als een ‘fout’ toegeschreven aan een ‘onruststoker’. Het is ook een situatie die mensen ‘perplex’ doet staan tegenover wat zich afspeelt en tegelijk ‘irritatie en vermoeidheid’ opwekt, met name als die verstoring zich herhaalt (Berger, 2014). Voor sommige burgers bestaat die verstoring uit schaamte en een gevoeligheid voor het menselijke leed. Wanneer een deelnemer vertelt hoe hij zag dat een vrouw meteen psychisch, drugs, of alcohol- probleem, zich in het openbaar uitkleedde, dan beklemtoont hij ook dat:

[...] la misère sociale comme ça, de voir les gens qui dorment dans la rue, je trouve ça d'une tristesse extrême, j'ai envie de leur apporter du bonheur, du réconfort et de leur faire un sourire ou quoi. Mais, dans leurs yeux, c'est vide, c'est... vitrifié et... j'ai aucune idée de ce qu'ils vivent, franchement.

Anderen hebben enkel aandacht voor de hinder die ze veroorzaken, zeker bij een herhaling van de verstoring. De verstoring wordt dan minder gezien als een probleem veroorzaakt door bijvoorbeeld armoede of menselijk leed, maar eerder als een zichtbaar gebrek aan burgerzin en soms als een onveiligheid die eruit kan voortvloeien. Aan officiële instanties wordt dan gevraagd om zo snel mogelijk in te grijpen.

Il y a certaines personnes qui sont un peu dans la détresse et ils envahissent les arrêts de bus, les abribus et ça devient... [...] les gens se sentent mal à l'aise, pour se mettre à l'abri de bus parce qu'il pleut, parce qu'il y a quelqu'un qui a trois sacs de couchage, deux couvertures et il a son chez-soi. De la part de la STIB, la police de la STIB par exemple, ils doivent intervenir là pour mettre un peu d'ordre.

Voor een deel van de Brusselaars is er een dunne grens tussen gebrek aan burgerzin en onveiligheid, en hetzelfde geldt voor de grens tussen asociaal gedrag en agressie. Een werkloze deelnemster, moeder van drie kinderen, heeft het over de blikken en houdingen van mensen, wanneer “on rentre dans un bus, on est agressé, on se sent agressé, c'est ça qui est dommage”. Een andere iets oudere deelnemster met “beaucoup de problèmes de santé”, meent dat “il n'y a plus de savoir-vivre”, dat “il y a un malaise” en dat in het gebouw waar ze woont “on peut vous tuer, on peut vous faire n'importe quoi, personne ne bouge”. Ze legt dus een nauw verband tussen de gebrekkige kwaliteit van de relatie met de burens en een acuut gevaar voor haar fysieke integriteit.

Het verband dat bepaalde personen leggen tussen gebrek aan burgerzin en onveiligheid is zeer uitgesproken en de kritiek op overheidsbesturen, die beschuldigd worden van niet-ingrijpen, wordt er nog krachtiger door. Een deelnemster van zeventig jaar klaagt bijvoorbeeld over de stewards die werken voor de sociale huisvestingsmaatschappij waarvan ze een appartement huurt:

On a des stewards mais les stewards, vous les voyez en été sur un banc [...] quand il y a du soleil, le restant, vous ne les voyez jamais. Quand il y a un incendie, eh bien ils viennent après que les pompiers sont partis alors qu'ils ont un local juste en face. Donc, les stewards je sais pas à quoi ils servent.

Als een andere deelnemer, die eveneens in een sociale woning verblijft haar antwoordt dat “ils ont peur”, antwoordt ze: “ils ont peur, Monsieur, je les comprends, je les comprends, ils sont à deux parfois à trois, contre une vingtaine”. Voor een deel van de Brusselaars lijkt het overal onveilig te zijn en is het gevaar tastbaar. Elke nieuwe aanwijzing of gebeurtenis die een probleem of een negatieve ervaring in de stad veroorzaakt, versterkt dan deze angstige, of zelfs geterroriseerde interpretatie van de publieke ruimte.

Het oordeel over de publieke gezagsdragers en hun ambtenaren lijkt des te harder te worden naarmate de risico's vaag en talrijk zijn. Met maatregelen om het onveiligheidsgevoel te bestrijden, onder meer via de zichtbare aanwezigheid van professionals op het terrein, zoals stewards of wijkagenten, probeert men overigens om dit deel van de bevolking gerust te stellen. Deze mensen moeten onderzoeken hoe ze een bepaald sociaal probleem kunnen bestrijden via hun rondes in de publieke ruimte, en ondertussen proberen te vatten hoe groot het onveiligheidsgevoel is en wat al dan niet een aanwijzing is van een mogelijk risico (Berger, Francou, 2015; Francou, 2018). Sinds de aanslagen past de aanwezigheid van militairen in het straatbeeld in dezelfde dynamiek. Voor sommige Brusselaars stellen ze een deel van de bevolking “gerust”, terwijl anderen vinden dat ze niet op hun plaats zijn in Brussel of, sterker nog, dat hun aanwezigheid meer onrustwekkend dan geruststellend is: “en plus, rien que de voir les militaires, moi ça me stresse”:

Un militaire dans un métro, il est pas à sa place. J'veux... Si y a vraiment, on est en temps de guerre, et que y a une menace envahir Bruxelles, je dis oui. Mais, maintenant, on voit bien que... Et les pauvres, eux aussi, des fois ils... Ils disent “mais qu'est-ce qu'on fait là ?”. Ils sont... Ils sont très sympathiques. Vraiment, ils font... Mais ils... Ils sont pas à leur place.

5.7. EEN ONGELIJKE PERCEPTIE VAN DE STEDELIJKE ONVEILIGHEID

De onveiligheid die de Brusselaars ervaren, hangt deels af van de objectieve kwaliteiten van de stedelijke ruimtes en van de effectieve of mogelijke handelwijze van de bevolkingsgroepen die daar komen. De onveiligheid heeft echter ook een subjectieve kant die afhangt van een gevoeligheid en kwetsbaarheid die niet voor alle Brusselaars gelijk is. Zo schuilt er achter het discours van ‘stedelijke onveiligheid’ een meer algemeen gevoel van kwetsbaarheid dat de negatieve perceptie van de ervaren situaties (inzake ergernis, onwellevendheid, risico's) versterkt. Dat leidt ertoe dat sommige deelnemers aan de focusgroepen de realiteit door een globaal negatief prisma bekijken. Factoren die bijdragen tot deze onveiligheid zijn een oudere leeftijd, onzekere levenssituatie of het zichtbaar behoren tot een minderheid:

Pour des Juifs qui sont pratiquants, ça devient compliqué. Aujourd'hui c'est une soirée normalement la synagogue est fermée, mais si vous venez ici un samedi, vous verrez que voilà, on doit arriver discrètement, il y a des militaires, il y a des

policiers, nous vivons, de plus en plus nous devons vivre un Judaïsme caché, voilà. On devient, on redevient, je vais un peu exagérer mais c'est pour mieux faire comprendre, mais on redevient ce qu'en Espagne on appelait les marranes c'est-à-dire ces juifs qui devaient se cacher pour pratiquer leur religion, voilà, on devient, il faut se cacher, il faut être discret. Le rabbin vous a expliqué qu'il se faisait insulter parce qu'il a des signes apparents, si on veut éviter ce genre de problèmes, il faut être discret, je mets une casquette, on ne voit pas comme ça à première vue etc., mais dès que vous portez des signes visibles, vous êtes exposé, Bruxelles devient une ville où vous ne pouvez pas aller n'importe où, où il faut faire attention etc. Et quand on se projette dans l'avenir puisque c'est votre question. Quand on se projette dans l'avenir, voilà, on n'a pas de raisons de se dire, ça ira mieux demain, non on n'a pas ce sentiment-là, on est dans un sentiment où on se dit, les choses ne vont pas s'arranger et on se pose la question si véritablement il y a encore un avenir pour une communauté juive ici à Bruxelles, en tous les cas c'est un sujet ouvert.

Zoals een zeventigjarige deelnemster opmerkt, wanneer haar groep de oorzaken van het onveiligheidsgevoel bespreekt: “c'est parce qu'on vieillit et qu'on ne court plus aussi vite”. Elders voegt een andere deelnemster van dezelfde leeftijd daar, in een debat over groepjes jongeren als agressors, aan toe “surtout quand on ne sait pas se défendre”. Ze neemt aanzienlijke voorzorgsmaatregelen om het risico zoveel mogelijk te vermijden, maar dat gaat ten koste van haar vrijheid:

Depuis dix-quinze ans, avec mon mari, on ne sortait plus le soir, parce qu'on devait aller chercher la voiture au garage et comme on avait entendu qu'il y avait des problèmes, eh bien on a évité. Oui bon alors on allait à deux, bon, mais je serais jamais sortie seule le soir, mon mari n'aurait pas voulu et moi je ne voulais pas non plus qu'il sorte seul.

Voor deze bewoners van Brussel lijkt het feit dat hun bestaan fundamenteel en structureel in gevaar zou zijn, verward te worden met het probleem van de stedelijke onveiligheid: een deelnemster verklaart: “Ge zijt niet meer zeker, en dat had je niet onder den oorlog, allez, en dat was dan oorlog”, waarop een andere deelnemer antwoordt: “Ja maar, ge moet ook weten, allez, in den oorlog was je 50 jaar jonger eh. En nu ben je, nu ben je 50 jaar ouder en je bent 50 jaar fragieler”. Sinds de aanslagen wordt de existentiële onzekerheid ook verward met de vrees voor terrorisme, zoals een werkloze deelnemer van 60 jaar uitlegt: “finalement au niveau émotionnel ça laisse des traces ça c'est clair”.

Hoofdstuk 6.
De dagelijkse ervaring van
etnisch-culturele diversiteit

In dit hoofdstuk focussen we op de manier waarop de respondenten hun dagelijkse ervaring van stedelijke diversiteit, een andere dimensie van het concept sociale cohesie (zie hoofdstuk 1), beleven, omschrijven en beoordelen. We kijken daarbij zowel naar gewone situaties en ervaringen waarin dat stedelijk karakter tot uiting komt en wordt aangevoeld, als naar de bezorgdheid die ontstaat als de respondenten denken aan wat een ‘goede vorm van samenleven’ zou moeten zijn. In dit kader bekijken we hoe stedelijke diversiteit wordt omschreven vanuit een etnisch-cultureel standpunt, welke verschillen de respondenten in aanmerking nemen, hoe deze verschillen tot uiting komen in de stedelijke ruimte. Ook stellen we vragen over de interpretaties en oordelen die blijken uit de antwoorden van de respondenten.

We merken meteen op dat een groot **belang wordt toegekend aan het multiculturele karakter** van de stad in de verhalen over Brussel die te horen waren in de focusgroepen (zie hoofdstuk 3). Deze dimensie van het samenleven nam heel wat meer plaats in bij de gesprekken dan andere nochtans even belangrijke dimensies van het concept sociale cohesie. In het algemeen werden die andere dimensies weinig aangekaart of geproblematiseerd: sociaaleconomische kwesties, bijvoorbeeld, vermeldden de respondenten vaak enkel als het ging over etnisch-culturele categorieën.

De meeste respondenten spraken over het multiculturele, diverse karakter van de stad, maar dit werd verteld op verschillende manieren, afhankelijk van het soort ervaring dat eraan werd gekoppeld. Hoe Brusselse multiculturaliteit ervaren en benoemd wordt in een gesprek moet bekeken worden binnen de context van specifieke plekken en ruimtes. Ze hangen eveneens, en zelfs vooral, af van de positie van de deelnemers, naargelang ze zichzelf omschreven als ‘vreemdelingen’⁷ of als zodanig werden beoordeeld door hun medebewoners, of naargelang ze de focus legden op de betrekkingen die ze onderhouden met andere groepen in de stad.

In het discours van de deelnemers zitten vanzelfsprekend feitelijke elementen, maar ze bevatten ook normatieve elementen, met een positieve kant over ‘goed samenleven’ en een negatieve kant over de problemen en bedreigingen van de multiculturaliteit, die de deelnemers verontrusten.

6.1. OMSCHRIJVEN VAN VERSCHILLEN

*Une image pour moi, ça serait une ville cosmopolite. [...] Très riche en couleurs.
Riche en couleurs, ça, je crois que c'est important.*

We bekijken eerst hoe de deelnemers etnisch-culturele diversiteit en de verschillen die diverse groepen van elkaar onderscheiden **omschrijven**. We doen daarvoor een beroep op specifieke categorieën. In een stad, waar de bewoners niet kunnen putten uit hun netwerk van kennissen om de andere te omschrijven, wordt deze geïdentificeerd via

⁷ We merken meteen op dat we met het voorbeeld van de vreemdeling niet verwijzen naar een juridisch statuut: dergelijke ‘denkfiguren’ – die steeds worden gebruikt bij een voltallige groep – kunnen verwijzen naar personen die al dan niet de Belgische nationaliteit hebben. Wij zijn geïnteresseerd in het vreemde karakter dat subjectief aan de andere wordt toegekend, maar ook in wat dit etiket van vreemdeling doet met de mensen die aldus worden bekeken.

een **'categoriale' kennis**: we koppelen wat we zien van een individu aan een categorie, en hebben de neiging om hem veeleer te zien als een lid van een ruimere groep dan als een uniek iemand⁸.

In de focusgroepen vermelden de deelnemers etnisch-culturele diversiteit op basis van de categorieën 'cultuur', 'nationaliteit', 'gemeenschap', 'origine', 'taal' (zie eveneens hoofdstuk 3). De term 'origine' komt het meest voor - 'personen van diverse origine', 'van vreemde origine'; origine wordt soms gekoppeld aan de nationaliteit ('van Marokkaanse origine', 'van Belgische origine', 'van Turkse origine', 'van Congolese origine'), of aan een regio of territorium dat verschillende landen omvat ('van Noord-Afrikaanse origine', 'van Afrikaanse origine'). Een groot aantal deelnemers gebruikt ook raciale categorieën om een onderscheid te maken tussen de groepen in de stad - en ook voor het omschrijven van bepaalde ruimtes: Arabieren, Zwarten, Blanken (vaak eufemistisch 'Belgen', 'geboren Belgen', 'echte Belgen'). We beklemtonen meteen dat deze omschrijving een vertekend beeld weergeeft: veel 'Arabieren' en 'Zwarten' hebben namelijk de Belgische nationaliteit.

De omschrijving van de 'andere' die we kruisen in de stad, steunt dan op een **fenotype** - de huidskleur: "*on peut trouver des arabes comme des belges, comme des noirs, en fait il y a de tout*". Deze raciale categorieën worden gebruikt door een grote meerderheid van de deelnemers, tegelijk als onorthodoxe identificatie en als zelfidentificatie; en vaak met een zeker onbehagen, ongeacht het betrokken publiek: "*je m'excuse un peu pour cette maudite expression, de souche blanche on va dire*"; "*c'est pas le bon mot, merde, c'est pas le bon mot mais cette originalité qui est reliée que à la couleur de la peau, blanche*". De deelnemers vinden deze categorieën misschien niet passend, maar ze hebben ze blijkbaar wel nodig om hun relaas te doen over hoe zij Brussel ervaren - zowel in descriptieve als in normatieve vorm.

De omschrijving van de andere kan ook steunen op een **sociaaleconomische categorie**. We zien dat vooral als de deelnemers het onderscheid willen maken tussen twee groepen van vreemdelingen: 'expats' en 'immigranten'. Deze twee groepen worden onderscheiden op basis van een sociaaleconomisch of professioneel criterium (zowel bij diegenen die zich omschrijven als 'expats', als bij diegenen die ingedeeld worden bij de 'immigranten'):

Les "expats", ce ne sont pas des migrants, c'est une autre chose. C'est la personne qui vient travailler à l'Union européenne, à l'OTAN, et qui a un accès économique, socioprofessionnel différent, que la moyenne des Belges.

6.2. LEVEN IN EEN 'BUBBEL'

There are like several cities in the city.

Brussel wordt, zoals wordt uitgelegd in hoofdstuk 3, algemeen ervaren als een **multiculturele stad**: "*c'est très multiculturel. On peut aller aux magasins on trouve toutes les*

⁸ Dat werd al vaak aangetoond door de stadssociologie: de andere wordt bekeken vanuit een typecasting, een categorisering: "we zien niet de individualiteit van een wezen, een evenement of een specifieke actie, maar wel hun link met een categorie: wij beschouwen hen als leden van een categorie" (Quéré & Brezger, 1992 : 92). Lyn H. Lofland (1998) definieerde eveneens de relaties tussen onderling vreemde individuen in een stad als 'categoriale relaties', die kenmerkend zijn voor relaties in het publieke domein.

nationalités. On peut aller dans le métro, on trouve toutes les nationalités. Dans les marchés, on trouve toutes les nationalités.” Veel deelnemers hebben in hun dagelijkse levensruimte te maken met deze stedelijke diversiteit – op een meer of minder positieve manier, meer of minder intens. Dat is specifiek zichtbaar in verschillende ruimtes van de stad, die meer of minder homogeen zijn. De onderlinge contacten tussen groepen verlopen er dan ook anders.

Zo wordt een spanningsveld zichtbaar tussen de visie van een multiculturele ruimte en de indruk dat **iedereen leeft in ‘zijn eigen bubbel’**: *“het is heel multicultureel maar de culturen zitten wel in hun eigen wijken en daardoor wordt dat vaak wel niet gemengd, en dat is het dan.”* Brussel wordt door de deelnemers beschouwd als een stad waar ‘iedereen leeft in zijn bubbel’, in zijn ‘eigen hoekje’, in ‘microkosmosen’, ‘in andere werelden’ of ‘parallele werelden’, waar iedereen ‘vastgekleusterd’ is aan zijn omgeving: *“Bruxelles c’est un conglomérat de petits ghettos où on ne sort pas. Alors on est dans son milieu on est dans son quartier et on ne va pas ailleurs.”* Deze verschillende bubbels maken van de stad een mozaïek (zie ook hoofdstuk 3): *“Bruxelles n’est rien d’autre que l’agglomération d’un certain nombre de villages et donc ces villages ont leur ambiance.”*

Dit ‘leven in een bubbel’ zou niet specifiek zijn voor een bepaalde gemeenschap: het betreft vele groepen en is vrij goed verspreid. Zoals bijvoorbeeld voor de categorie van stedelingen van Noord-Afrikaanse afkomst:

par exemple, aujourd’hui, on peut habiter Molenbeek, on peut par exemple habiter Ribaucourt, et ne jamais quitter son quartier, et vivre dans un quartier où l’épicier est maghrébin, le coiffeur est maghrébin, le poissonnier est maghrébin, l’école que vous fréquentez, elle est fréquentée à nonante pour cent par des jeunes d’origine maghrébine.

De ‘bubbel’ komt ook voor bij ‘expats’, die het meestal hebben over de ‘Europese bubbel’ (*“the European bubble”*): *“even if you want, you can do a Spanish life in Brussels – everything except the weather, so you can go to a Spanish show, to a Spanish restaurant, and speak Spanish all the time”*. Deze Europese bubbel staat los van de andere groepen die in de stad wonen. Niet alleen de stedelingen met een achtergrond van oude of recente migratie leven in een bubbel; ook de ‘Vlaamse gemeenschap’ deelt deze kenmerken – of wordt althans door mensen die zich ertoe rekenen vergeleken met een ‘clan’.

Dit leven ‘in een bubbel’ wordt soms geïnterpreteerd als een **feit**, een normaal gegeven: *“À chaque communauté sa place, s’intègre, mène sa vie, comme on dit”, “c’est un peu normal que différents groupes se mélangent pas automatiquement, je trouve même que ce n’est pas forcément grave”*. Dit discours steunt op een ‘multicultureel’ referentiekader, met verschillende gemeenschappen die naast elkaar bestaan, met eigen morele waarden, praktijken, levenswijze. Deze nevenschikking wordt weerspiegeld in het stadsbeeld: *“chacun des quartiers a sa personnalité, par le type de personnes qui y vivent, je pense”*. Een andere deelnemer beklemtoont eveneens: *“Bruxelles, c’est comme un arc en ciel. Il y a de la diversité dans chaque sens du mot. Ou bien les diversités”*. Deze diversiteit drukt haar stempel op de stedelijke ruimte:

Ik vind gemengdheid en multiculturaliteit kunt ge heel intens gaan beleven, of het kan ook gewoon een aanwezig zijn in het straatbeeld. En voor mij, misschien leg ik mijn lat daar niet hoog genoeg, maar ik vind dat voldoende. Ik vind het voldoende dat ik die theehuizen zie en dat dat er ook is, en dat een soort van parallelle realiteiten ontstaan, zolang die maar op ruimtelijk vlak wel verweven zijn.

Het kenmerk van de stad als een mozaïek wordt soms positief gevalueerd; het draagt bij tot de charme van de stad en wordt gezien als een verrijking (zie hoofdstuk 3); omgekeerd hebben sommigen **kritiek op dit leven in een bubbel**. We zullen proberen na te gaan hoe deze ‘bubbels’ worden gepercipieerd in de stadsruimte, welke ervaringen ze oproepen en op welk soort oordelen, interpretaties en wereldvisies ze steunen. We vestigen de aandacht (1) op de ‘markers’ en indicatoren die ervoor zorgen dat een ruimte wordt gezien als deel van een specifiek milieu (d.w.z. waarin bepaalde gebruiken en gewoontes van dit milieu geïntroduceerd zijn); (2) op de manier waarop de milieus doorkruist kunnen worden of net ontoegankelijk zijn voor wie niet tot het milieu behoort – de doorgang of toegankelijkheid is een voorwaarde voor de gezamenlijke aanwezigheid of de contacten tussen verschillende categorieën van stedelingen; (3) op de interpretaties en oordelen van deze ervaringen.

6.2.1. Ruimtelijke spreiding van de ‘bubbels’: markers, indicatoren

Deze ‘bubbels’ kunnen ingeschreven worden in de ruimte en gepercipieerd worden als ‘territoria’, d.w.z. plaatsen die een specifieke groep zich toe-eigende, op basis van bepaalde **markers**.

Een eerste marker is de bevolkingscategorie die in de ruimte woont en er zichtbaar aanwezig is. Deze wordt vaak geïdentificeerd op basis van het **fenotype**, het uiterlijk of de nationaliteit: *“Parce qu’à Molenbeek quand même, y a énormément d’Arabes”*; *“à Uccle, c’est pas tellement cosmopolite il y a que, j’ai l’impression qu’il y a beaucoup de Belges”*; *“ils sont un peu plus coincés à Woluwe parce que je pense que nous on se diversifie entre nous mais les patriotiques, moi je les appelle, les Belges etc., les Flamands, ils restent quand même entre eux”*. De **taal** die te horen is op straat speelt ook een rol bij de perceptie van de toegeëigende territoria.

Een andere marker van de bevolkingscategorie die in een ruimte woont, is het **sociaaleconomisch inkomen** – er zijn ‘rijke gemeenten’, ‘bourgeoisgemeenten’, ‘arme gemeenten’ en ‘volkswijken’. Tot slot spelen ook de **winkels** een rol in de perceptie van de homogeniteit van ruimtes: *“plus de côtes de porc à Anderlecht non plus”*; *“[À Jette] je vois, y a des cafés arméniens, cafés, commerces, genre c’est comme si j’étais en Arménie”*.

Sommige wijken worden vaak als ‘typisch’ omschreven door de deelnemers aan de enquête. Anderlecht, Molenbeek, Schaarbeek of de Brabantstraat zouden gekenmerkt worden door de aanwezigheid van de ‘moslimgemeenschap’, als plekken *“où il y a énormément d’Arabes”*: *“si on passe le canal, on n’a plus... On n’est plus multiculturel hein. On est vraiment dans une culture, je vais pas dire maghrébine, mais à peu près, et on sent plus le multiculturel”*. Woluwe, Ukkel, Watermaal duiken in de focusgroepen op als gemeenten waarbinnen *“il n’y a pas de mélange”*, en die bevolkt zijn met ‘Belgo-belgen’ of ‘Blanken’.

Omgekeerd worden Sint-Gillis, Flagey, en het stadscentrum gepercipieerd als ‘multiculturele’ ruimtes, wegens de diversiteit van de bevolkingscategorieën die zich er begeven en de vele soorten winkels:

Là-bas il y a tout. Y a des boucheries halal, y a des boucheries non halal, il y a des Carrefours, Il y a des Delhaize, il y a des boulangeries, il y a vraiment tout ! Et il y a des transports, c'est le milieu, il y a autant de noirs, que d'Arabes, que de Blancs que de trucs, il y a vraiment tout en fait à Flagey, enfin à Ixelles.

De Europese bubbel, tot slot, onderscheidt zich in de stadsruimte op basis van een gepercipieerde transformatie van winkels en horecazaken:

Tout ça est occupé par les gens qui sont venus à la Communauté européenne, au marché commun, Parlement européen. Et tous les cafés ont changé en fonction de cette clientèle. Alors c'est plus cher, c'est plus chic, c'est plus... Enfin c'est autre chose qui a changé à... à Bruxelles.

Deze transformatie valt vooral op in Etterbeek en Elsene: “avec la Commission européenne, tout ça, les loyers, ils ont doublé. Tu vas à la place Jourdan, tu regardes les prix des flats, tu dis: “Mais c'est pas possible quoi!””

6.2.2. De ervaring van de ‘bubbels’

Hoe beleven en vertellen de deelnemers over het doorkruisen van en het aanwezig zijn in deze bubbels? In dit deel focussen we op de ervaring van die mensen die zich niet identificeren met de milieus die zich in deze bubbels begeven. Zo bekijken we de manier waarop individuen en milieus die elkaar niet kennen samen aanwezig zijn. Het is immers bij dit samen aanwezig zijn dat *vreemdheid* wordt gepercipieerd en dat de verhouding tussen verschillende werelden en milieus zich ontvouwt. De toegankelijkheid van deze ruimtes is dan een voorwaarde voor het samen aanwezig zijn van verschillende werelden.

Onbehagen

De deelnemers van de focusgroepen hebben doorgaans een gevoel van onbehagen bij het doorkruisen van ruimtes waar hoofdzakelijk een specifieke categorie van stadsbewoners aanwezig is en waar zij het anders-zijn vertegenwoordigen. Men voelt zich daar ‘niet thuis’, ‘niet op zijn plaats’, ‘niet aangeraden erheen te gaan’: deze gemeenten worden beschouwd als het gebied van een gemeenschap waartoe ze niet behoren. Men voelt zich er ‘niet welkom’: de omgeving lijkt veeleer vijandig dan gastvrij. Dit onbehagen ontraadt de plaats en het doorkruisen ervan. Dit **gebrek aan gastvrijheid** blijkt uit verschillende elementen. Het onbehagen kan komen van de confrontatie met niet-vertrouwde elementen binnen een omgeving - de taal, de winkels, ...:

Quand je vais avenue du Brabant, [...] j'suis pas à l'aise, heu, parce que souvent les gens, ben déjà parlent une langue que je comprends pas, heu, autour, donc du coup je me sens un peu dans un climat comme si, déjà peut-être si j'entendais parler français, que je voyais plein de gens de plein de sortes, mais non je vois principalement heu, voilà, principalement des gens heu, des Arabes, quoi.

Het feit aangestaard te worden, de blik van de andere, is doorslaggevend: “À Uccle je ne me sens pas du tout chez moi [...] si t’es Noir, à Uccle, ils font attention direct”. De invloed van starende blikken laat zich voelen bij mensen met trekken van een vroegere immigratie, maar het gaat niet alleen om hen: veel vrouwen vinden het moeilijk om door een ruimte te stappen met een dominante mannelijke aanwezigheid. Dit ‘onbehagen’, of deze indruk ‘daar niet thuis te zijn’, wordt gedeeld door de meeste deelnemers. Het vormt een belemmering om zich naar die plaatsen te begeven: “*je vais pas aller où je me sens pas à l’aise, je vais aller avec des gens comme moi.*” De doorslaggevende rol van burgerlijke onverschilligheid blijkt duidelijk bij publieke interacties (zie hoofdstuk 5).

Deze ‘burgerlijke onverschilligheid’, die het gemakkelijker maakt om door een niet-vertrouwde ruimte te wandelen, staat, daarentegen, centraal in de ervaring in multiculturele wijken: deze ruimtes bieden de stadsbewoners net een grotere vrijheid om ze te doorkruisen, ze te bezoeken of er rond te wandelen: “*Ixelles, à Flagey, pour moi, c’est la multiculturalité [...] ça m’a permis, justement, de ne pas me sentir si étrangère*”; “*moi, je ne me sens pas étrangère si j’ai plein d’étrangers autour de moi*”.

Meerdere deelnemers geven aan dat ze zich in ruimtes met een grotere heterogeniteit minder verstikt of beklemd voelen, dan wanneer ze meer homogene wijken doorkruisen: “*y a des quartiers plus... habités, plus ou moins avec... plus ou moins grandes concentrations d’immigrés, mais y a tellement d’immigrations différentes que on n’a pas du tout ce sentiment d’oppression, d’être vraiment dans un... un ghetto.*” Dit gevoel kan ook voorkomen bij wie er woont; wanneer de persoon zich verstikt voelt en de concentratie moeilijk kan verdragen (zie *infra*).

De reis

Sommige deelnemers tonen een interesse in plekken die geassocieerd worden met vreemde culturen: velen vinden het leuk om deze plekken te ‘bezoeken’, omdat ze dan binnen de stad kunnen ‘reizen’: “*alors qu’on est en plein Bruxelles, ça dépend du quartier où on est, on voyage, on est dans le même endroit mais on voyage dans d’autres pays, je trouve ça sympa, ce mélange.*” Deze wijken in de stad hebben iets exotisch:

J’adore aller me promener à Matongé ou bien rue de Brabant. [...] on trouve des trucs extraordinaires. (Tu y vivrais?) Pas y vivre mais y passer, moi, au lieu de Ryanair ou aller voir Rabat... en plus ce sont des Bruxellois, ce sont des gens de chez nous quoi!

Een ‘bezoek’ aan deze buurten wordt dan beschouwd als een reis naar een exotisch oord, een toevluchtsoord. Zich naar deze plaatsen begeven wordt ervaren als toerisme of een uitstap. Men erkent dat de mensen die er wonen van ‘bij ons’ zijn; maar tegelijk zijn deze plekken aantrekkelijk als ‘reisbestemming’ en wekken ze een zekere nieuwsgierigheid, een **vorm van exotisme** en een contact met ‘het vreemde’. Omgekeerd weigeren sommige deelnemers naar deze wijken te gaan, omdat ze de indruk hebben dat dit getuigt van ‘voyeurisme’.

Uitsluiting door controle

Een derde aspect van de ervaring van het ‘anders-zijn’ in Brussel gaat tot slot over ontoegankelijkheid en zelfs uitsluitingsmechanismes. Meerdere deelnemers delen

inderdaad het gevoel dat sommige wijken voor hen *verboden terrein* zijn, niet omwille van een ‘onbehagen’, maar wegens **politiecontroles**. Deze deelnemers zijn hoofdzakelijk jongeren van Afrikaanse origine (Noord-Afrika en Sub-Sahara-Afrika) en van het mannelijke geslacht. De voor hen ontoegankelijke wijken zijn vooral de bevoorrechte wijken (vaak in het zuidoosten van de stad). Deze controles vinden plaats op basis van het fenotype en van zichtbare tekens (huidskleur, kleding): “*c’est la tête, hein, mon copain avec qui, je vous dis, je me suis fait contrôler plusieurs fois, déjà au moins deux-trois fois, il a les longs cheveux, casquette, donc vous voyez, parfois ça inquiète aussi et ils regardent et contrôlent plus facilement*”. Deze controles zouden leiden tot wat een deelnemer benoemt als ‘fysieke uitsluiting’: ze leggen een verbod op om tot bepaalde ruimtes en werelden toe te treden – “[*les flics disaient*] *qu’est-ce que vous faites ici, vous êtes de Molenbeek vous n’avez pas le droit d’être ici*” – en tegelijk wijzen ze bepaalde bevolkingsgroepen toe aan hun (veronderstelde) woonwijken en ontnemen ze hen de vrijheid om rond te wandelen in bepaalde stadswijken.

6.2.3. Interpretatie van de ‘bubbels’

De deelnemers beschouwen Brussel in grote mate als een stad die bestaat uit een aaneenschakeling van min of meer doordringbare bubbels, maar hoe oordelen ze over dit kenmerk van de stad? Meerdere interpretaties en oordelen kunnen worden afgeleid uit de analyse van deze gesprekken: er zijn drie hoofdtypes die samenvallen met een negatieve evaluatie van de Brusselse culturele versnippering; ze beklemtonen (1) het terugplooiën op zichzelf en de gettovorming, (2) het idee van een invasie, en ook (3) het afwijzen van een culturele mix.

Het getto, communautarisme en het terugplooiën op zichzelf

Bruxelles c’est un conglomérat de petits ghettos où on ne sort pas. Alors on est dans son milieu, on est dans son quartier et on ne va pas ailleurs.

Het feit dat specifieke groepen zich bepaalde plekken toe-eigenen, beschouwen veel deelnemers als het vormen van een ‘getto’ (zie ook hoofdstuk 3), en ze bekritisieren dat als een uiting van ‘communautarisme’ of een ‘terugplooiën op zichzelf’:

Pour moi ça, c’est l’un des principaux échecs de Bruxelles, c’est le... la difficulté à intégrer tout le monde dans une même communauté. Chacun reste dans sa communauté, et y a très peu de... y a de plus en plus de repli sur soi, ça, c’est un fait indéniable.

In deze visie wordt de ruimtelijke vorm van een ‘getto’ geïnterpreteerd als een uitdrukking van een **bewust gezocht ‘onder elkaar zijn’**. Verschillende categorieën van bewoners streven naar dit onder elkaar zijn – “*il y a des ghettos, qu’ils soient dans un sens ou dans l’autre, partout dans la ville*”; “*aujourd’hui, Uccle est synonyme de Français, c’est presque ridicule*”; “*La population qui est rentrée en Belgique est tout à fait différente, donc avec des coutumes différentes. Donc parfois ils restent entre eux. Donc nous, les Bruxellois, qui sont de souche depuis des années, on reste entre nous.*”

De kritiek op het getto (zie hoofdstuk 3) wordt echter veel vaker geformuleerd tegenover zichtbare minderheden, in het bijzonder met een Noord-Afrikaanse achtergrond. Het getto is dan een uitdrukking van ‘communautarisme’:

Mais ce qu’il faut faire attention, c’est au communautarisme qui quelque part à Bruxelles est soit encouragé, soit se retrouve, allez, où il y a des quartiers à Schaerbeek, où vous vous sentez pas dans votre ville, parce que c’est vraiment une petite Turquie, ou bien des endroits où, en fait, on est plus dans l’acceptation de l’autre, que ce soit le voile, moi je n’ai aucun problème avec le voile. Moi je suis dans l’acceptation de l’autre. Mais alors on finit par avoir des exagérations ou des femmes complètement voilées, ou avec des gants, et qui...

De ruimtelijke vorm van een ‘getto’ wordt dus gelinkt aan een sociale logica, die van het ‘communautarisme’ of het zoeken naar een eigen plek, een ‘onder-ons’, om de eigen gewoonten en tradities in stand te houden.

Vanuit het standpunt van de deelnemers die geassocieerd worden met deze ‘gettogemeenschappen’, worden deze eigen ruimtes vooral gekenmerkt door het soort sociale relaties waarvoor ze kiezen: men vindt er een **heel veel mensen die elkaar kennen**⁹. Wat door sommigen wordt gewaardeerd: “Molenbeek on se connaît tous. Donc c’est ça qui me plaît. [...] Quand on sort, on se dit bonjour, on s’arrête dans la rue, on se parle, [...] j’ai grandi avec ces gens, je les connais et je connais tout d’eux, ou à peu près.” Maar deze relaties onder kennissen kunnen ook leiden tot een sterke sociale controle die voor andere deelnemers als ondraaglijk kunnen gezien worden.

Les filles d’origine marocaine qui ont vécu à Molenbeek, elles ont quitté par exemple, elles trouvaient que le contrôle social était trop fort aussi. C’est un peu communautaire. Donc on a le droit de regard, etc., et puis une fille, dès qu’elle rentre à deux heures du matin: “Où t’étais, qu’est-ce que tu faisais?”

Mensen die kritiek krijgen op hun ‘communautarisme’ kunnen dus ook zelf deze ruimtelijke afscheiding, of dit ‘onder elkaar zijn’ afkeuren:

Moi je trouve que Bruxelles, enfin ça commence à être un peu communautaire, les Arméniens à Jette, t’as les Turcs à Saint-Gilles tout le bazar, t’as Molenbeek pour les Marocains, les Albanais pour Anderlecht, Schaerbeek pour les Turcs, enfin je sais, je trouve que c’est un peu, on est trop concentré.

Een invasie

De concentratie van stedelingen met een Noord-Afrikaanse achtergrond in verschillende stadswijken leidt eveneens tot zware kritiek waarbij gerefereerd wordt naar de term ‘invasie’. De kritiek komt van deelnemers die praten in naam van ‘echte Brusselaars’ die de indruk hebben niet meer ‘thuis’ te zijn in ‘hun stad’. Het is het discours van personen die geboren zijn in België, en al heel hun leven of toch al minstens tientallen jaren in Brussel wonen, en die getuige waren, duidelijk met angst en twijfels, van de aankomst van nieuwkomers en van de demografische transformatie van de stad.

⁹ We merken echter op dat de positieve rol van deze ruimtes wordt vermeld ten aanzien van nieuwkomers: voor mensen die deze culturele codes delen, vormen deze ruimtes opvangplekken.

Een analyse van de gesprekken van de deelnemers laat zien dat het idee van een invasie doorgaans gericht is tegen **specifieke figuren van ‘het vreemde’**: ‘de moslimgemeenschap’, ‘Arabieren’, ‘de Noord-Afrikaanse gemeenschap’. Het discours verwijst rechtstreeks naar de massale aanwezigheid van deze figuren in de stad: “*Le pourcentage est devenu trop énorme. Ils nous écrasent finalement*”; “*ils sont plus forts, et c’est au nombre*”. We horen dit discours ook bij bepaalde ‘expats’ die nochtans geen ‘Brusseleirs’ zijn – “*c’est le problème de pourcentage de cette population extérieure qui est... qui pose des gros problèmes*.” Het invasiegevoel voedt een vorm van ‘verzet’, zoals sommige deelnemers zeggen, dat in de meest extreme gevallen stelt dat we ‘de indringer aan de deur’ moeten zetten: “*Euh en 1830, on a foutu un envahisseur à la porte. En 14-18, on a fait la même chose. En 40-45, on a fait la même chose. Pourquoi en 80-90, on n’a pas fait la même chose?*”

De deelnemers die geassocieerd worden met deze figuren van ‘indringers’, koppelen dit discours aan een **generatiekloof**: “*[les jeunes] comprennent plus... enfin, que le pays se diversifie*”. Dit standpunt wordt geïnterpreteerd als het resultaat van een gebrek aan ervaring met multiculturaliteit, en het feit er niet mee ‘opgegroeid’ te zijn: “*les personnes âgées elles n’ont pas eu la chance d’avoir... des origines diverses dans leurs classes quand elles étaient jeunes, du coup pour eux les étrangers c’est quelque chose d’étrange et d’inconnu et l’étrange ça fait peur*.” Het omgaan met multiculturele omgevingen is dus kenmerkend voor jongere generaties:

les jeunes, nous, comme on dit on s’est mélangé directement avec les autres dès qu’on est né, enfin... dès je dirai qu’on va à l’école en maternelle, primaire et tout on s’est mélangé aux autres parce qu’il y avait déjà les autres cultures. Tandis qu’à l’époque les vieux ils... enfin il y avait pas d’autres cultures quoi ils étaient entre eux, ils étaient entre Belges et tout.

Afwijzen van een (etnisch-culturele, sociaaleconomische) mix

De deelnemers van Noord-Afrikaanse of Sub-Sahara origine, wijten de geringe etnisch-culturele mix in sommige wijken veeleer aan hun ‘blanke’ bewoners die zich daar willen ‘handhaven’: “*on veut bien de la diversité mais dans certains quartiers, y a d’autres quartiers où on veut garder le... (...) cette originalité qui est reliée que à la couleur de la peau, blanche*”.

Bepaalde deelnemers wijzen ook op de rol van **discriminatie** bij de toegang tot huisvesting (zie infra) als uitleg voor homogene ruimtes:

Donc si y a des personnes qui veulent aller dans d’autres communes de Bruxelles, et euh, elles ont du mal à trouver un logement, parce que voilà, elles sont voilées, ou parce que le monsieur, enfin le mari est barbu, donc du coup, y a un aussi un... un problème dans l’autre sens. Souvent, on parle du fait que les personnes ne vont pas vers d’autres communes, on parle de la ghettoïsation, mais y a aussi le fait que y a certaines communes qui sont inaccessibles, parce qu’on veut pas donner l’accès même à la vente.

Volgens de deelnemers is het afwijzen van een mix zowel ingegeven door discriminatie bij huisvesting, als door, gevreesde of ervaren, politiecontroles; bedoeling is dat de figuur van het anders-zijn er wegblijft; men weigert hem te zien, te kruisen, te

‘ontmoeten’ of met hem om te gaan: *“alors que la personne travaille, elle a un revenu, elle a des garanties, et elle peut pas accéder à tel ou tel logement, parce que les gens ne veulent pas se mélanger aux autres”*.

Anderen beschouwen de ruimtelijke afscheiding van bevolkingsgroepen en de concentratie van bepaalde ‘milieus’ op bepaalde plekken als het effect van een **sociaaleconomische logica**: *“les enfants de l’ambassadeur du Maroc, ou de je ne sais quels autres pays, ils s’installent pas à Ribaucourt”*. De sociaaleconomische dimensie wordt gezien als het fundament van de ruimtelijke spreiding, en kan een invloed hebben op het discours over de heterogeniteit/homogeniteit van ruimtes: *“les gens de différents milieux socioculturels, de milieux sociaux se retrouvent dans des... dans les beaux quartiers.”* Voor sommige deelnemers zijn homogene ruimtes veeleer een ‘sociale’ dan een ‘etnische’ kwestie.

6.3. RELATIES TUSSEN WERELDEN

Brussel wordt beschouwd als een aaneenschakeling van ‘bubbels’, ‘werelden’ en ‘gemeenschappen’, maar hoe gaan ze met elkaar om?

6.3.1. Belemmeringen en steun

Communicatie

Een eerste ‘belemmering’ voor een ontmoeting zou te maken hebben met de taal:

J’ai l’impression qu’il y a pas assez de partage, alors qu’on vit dans un territoire qui est vraiment très petit, très étroit, et on a du mal à communiquer, parce que justement, la communication passe par la langue, et on n’a... on n’a... on n’a pas atteint cet objectif.

Een punt dat vaak terugkomt bij de taalkwestie is het gebrek aan uitwisselingen tussen Franstaligen en Nederlandstaligen, *“parce que justement, la communication passe par la langue”* (zie hoofdstuk 8). Ook bij ‘expats’ zou het geringe contact met mensen die niet tot de “European bubble” behoren, in de eerste plaats een kwestie van taal zijn:

You can be here for many years and you will never really feel integrated, from a language point of view. And for the French speakers, a little bit less, but it’s also the case. So, basically, you can live here without speaking French or Dutch for many years. It’s good, but at the same time...

De taal spreken van het gastland, wordt aangevoerd als een element voor een betere integratie: *“I think knowing both languages, French and Dutch will help me feel like more integrated, like more comfortable in this city.”* In dezelfde lijn merkt deze deelnemer van vreemde origine eveneens op dat taal belangrijk is in het integratieproces:

Il n'y a aucun doute, mon ami, que nos autorités parlent l'une des langues officielles de Bruxelles, le français ou le néerlandais. On n'est pas à Londres où on parle anglais, on n'est pas à Bagdad où on parle arabe. Et si un étranger ne sait parler ni français ni néerlandais c'est un problème. Il doit trouver un ami ou un traducteur pour traduire pour lui, ou il demande l'aide d'une association et quelqu'un lui accompagne pour parler. Mais à mon sens ce n'est pas obligatoire que ceux qui travaillent dans l'administration parlent une langue étrangère qui n'est pas l'une des langues de Bruxelles.

Los van het delen van eenzelfde taal, vermelden sommige deelnemers ook ‘**communicatiecodes**’ en ‘**verstandhoudingscodes**’ die een invloed hebben op het verbinden van werelden. Elke groep zou zijn eigen codes hebben:

Y a des codes qui sont pas des codes cachés, mais c'est des codes... c'est des trucs sociétal. C'est des gens qui, tout comme nous, pour eux, s'intégrer chez nous, c'est compliqué aussi, parce que chaque... je pense que chaque groupe a ses codes.

In de woorden van een deelnemer zou de communicatie werken via een element dat twee ‘werelden’ kan samenbrengen dat kan dienen als basis voor een uitwisseling: het gaat erom “[de]chercher un rapport de communication, c'est-à-dire un élément commun qui puisse déclencher le partage, la communication”. ‘Communicatiecodes’ bevorderen uitwisselingen tussen werelden, ook al verschillen deze op cultureel en sociaaleconomisch vlak.

Ontmoetingsplaatsen

Naast de taalkwestie en het delen van dezelfde codes, vinden verscheidene deelnemers dat er te weinig ‘ontmoetingsplekken’ zijn in Brussel en pleiten ze voor initiatieven om de gemeenschappen te verbinden; bijvoorbeeld in sportclubs, interreligieuze platformen, verenigingen, jeugdhuizen, enz.

Velen vinden het belangrijk om **de ontmoetingsruimtes te versterken**, via verschillende soorten voorzieningen, en ze beschouwen dit als een opdracht voor openbare besturen. Veel deelnemers uit alle sociale milieus vinden dat de school de beste plek is om culturen, gemeenschappen en ‘milieus’ te ondersteunen:

Je trouve personnellement qu'il devrait y avoir beaucoup plus d'échanges, je vais dire, interculturels, inter-écoles, inter-milieus, je n'ai pas peur d'employer le mot, inter-milieus que ça soit des écoles d'Uccle qui aillent à Molenbeek etc., des échanges, moi je trouverai ça fondamental, parce qu'on n'y va pas soi-même, ça devrait être impliqué dans des plans. [...] Ça je trouve que ça manque énormément et je trouve que ce n'est pas que le privé qui peut faire ça. Le privé, on peut le faire mais on n'a pas tous envie, on n'a pas tous le courage, mais ça devrait être quelque chose de plus, au niveau des communes, de la Région, que ça existe, que ça soit obligatoire déjà entre flamands et francophones.

De **school** speelt een centrale rol in de ondersteuning van interetnische relaties: “dans ma classe on a Kinshasa, on a le Congo, on a le Maroc, on a l'Algérie, on a le Portugal, on a le Brésil on a la Grèce.” Jonge ouders maken in dit verband een onderscheid tussen hun

eigen ervaring en die van hun kind: *“mes enfants sont habitués à côtoyer des enfants qui parlent des langues différentes, des enfants qui ont des sous qui n’ont pas de sous.”* Meerdere deelnemers wensen dat deze rol van de school wordt versterkt: *“C’est important que les enfants voient d’autres enfants. Et que les origines se... se rassemblent, se rencontrent, se découvrent”*.

Dit idee maakt dat sommige ouders (vooral expats) veeleer kiezen voor een openbare school dan voor een privéschool, want de eerstgenoemde ‘weerspiegelt de rijkdom van Brussel’ (haar diversiteit). De rol van de kinderen en hun multiculturele omgeving in de beleving die de ouders ervan hebben, wordt in dit verband beklemtoond door bepaalde deelnemers - *“il y a une diversité mais il n’y a pas vraiment de mélange entre parents. Seuls les enfants arrivent peut-être à casser...”*. Voor de jongere generatie die deelnam aan de focusgroepen, is multiculturaliteit aldus een gewoonte geworden: *“Moi je pense que c’est habituel la mixité à Bruxelles. On a grandi avec ça donc on a l’habitude, ça nous choque pas, en fait”*.

6.3.2. De case van Europa in Brussel

De internationale aanwezigheid in Brussel duikt in de verhalen van de deelnemers vaak op als de **‘Europese bubbel’**, min of meer afgesloten van de ‘Brusselaars’. Zie hier het standpunt van een ‘expat’:

I’m in the European bubble, call it as you wish. Sometimes what is amazing is that you can spend many years in the European bubble, knowing people from all over the world; however not having so much direct exchanges with Belgian people.

Brusselse deelnemers die niet behoren tot deze “European bubble” merken op dat de Europese expats ook geen contact hebben met andere bewonersgroepen in de stad:

Il y a deux bulles. Il y a la bulle de ceux qui vont être Bruxellois, et il y a la bulle de ceux qui veulent entrevoir Bruxelles. Je vois un peu la bulle européenne, de ces gens qui viennent et qui, finalement, sont un peu déconnectés de la vie bruxelloise, ils sont là pour autre chose, ils sont là pour construire l’Europe, et ces gens, pour en avoir côtoyé beaucoup, ils sont déconnectés de cette autre bulle, de ces Bruxellois, de ces gens qui habitent Bruxelles plutôt, qui ont envie d’être Bruxellois, qui ont envie de s’enraciner.

Het ontbreken van contact wordt soms gekoppeld aan het tijdelijke karakter van hun aanwezigheid: *“ils ont pas l’air d’être là, ils viennent ici, ils gagnent de l’argent, pffft. Acte de présence et parti!”*

Sommige expats vinden dat de Belgen de internationale bevolkingsgroep aanvaarden - *“I find the Belgians themselves are fairly accepting, they’re not unwelcoming”*; *“I think, mostly, that the people of Brussels themselves do have a very positive image of the internationalism that arrives into Brussels”*. Maar de meeste ‘expats’ die deelnamen aan de enquête betreuren de gebrekkige relatie met de andere Brusselse groepen: *“I think that’s something we should do, this is more on - something to be done on the expat side, because this is very easy to let oneself to get into the expat community and not trying to get more into also the local circles.”* In dit verband merken we op dat meerdere deelnemers kritiek hadden op de werking van de Europese scholen, die het bubbeleffect versterken - *“comme les enfants*

sont à l'école européenne, c'est la même bulle". Terwijl scholen net de verdienste hebben om interetnische relaties in de stad te ondersteunen, sluit de Europese school elk mogelijk contact uit:

I think the European school serves a good purpose in that people come here for three years, they want to keep their kids in the same national system and they leave, but to put a kid in European school until it's 18? Then what? It doesn't know where it belongs.

6.3.3. De aanslagen: het wantrouwen of de 'angst voor Arabieren'

De aanslagen van 22 maart hebben de verhoudingen tussen de verschillende groepen doen verschuiven, zeker voor de mensen die volgens de andere stadsbewoners, op basis van hun fenotype, geassocieerd worden met de 'moslimgemeenschap'. Veel deelnemers beklemtonen dat de aanslagen het wantrouwen tussen de Brusselaars hebben versterkt: "Avant, les gens ils s'en foutaient, ils étaient là, maintenant les gens ils se regardent. [...] les gens, ils sont moins confiants qu'avant, je crois". Voordien steunden de publieke relaties in de stad, tussen individuen die vreemden waren voor elkaar, op een 'burgerlijke onverschilligheid': voorbijgangers keken elkaar niet aan en vertrouwden erop dat het mogelijk was om op een vreedzame manier samen te leven (zie hoofdstuk 5). De aanslagen hebben **dit onderlinge vertrouwen ondermijnd**:

Avec ce qui s'est passé, les gens se méfient. [...] quand on monte dans un transport en commun, les gens, même nous hein, on regarde t'sais, on se regarde l'un vers l'autre, chacun se regarde, on se méfie. Que ce soit Arabes, Belges, Flamands, de toutes autres origines, on se regarde, vraiment avec une méfiance l'un vers l'autre. Allez, on a peur en fait. Et des fois moi je surprends y'a des personnes de toutes nationalités ils te regardent. Déjà ils te regardent avec un air méfiant et te disent "euh ils vont sortir quelque chose". Ils regardent le sac, ils regardent tout.

Dit wantrouwen leidt tot een '**waakzame houding**':

So, for me, the insecurity since that period has made me vigilant; whenever I'm walking, I'm always turning around because I'm always imagining that somebody's going to attack me. So, my experience living in Anderlecht is not very positive because I'm surrounded by immigrants.

Deelnemers die wantrouwig zijn, denken nochtans niet dat dit 'gerechtvaardigd' is, het is veeleer alsof het sterker is dan henzelf:

l'autre jour j'étais dans le bus et il y avait un homme barbu, vraiment avec la robe et tout. J'ai pas stressé mais je l'ai regardé bizarrement, je vais pas mentir. J'ai trop honte de juger, parce qu'après, il y avait une dame avec son caddie et il l'a aidée. Après je me suis dit "purée...".

Bij mensen die geassocieerd worden met de 'moslimgemeenschap', versterkt deze situatie een vorm van 'paranoia': "on a l'impression d'avoir parfois... [...] une attitude paranoïaque, on a l'impression d'avoir parfois des regards braqués."

6.4. DISCRIMINATIE EN GEBREK AAN ERKENNING

Deelnemers aan de enquête die figuren van etnisch-culturele diversiteit vertegenwoordigen, vertelden over verschillende beproevingen en situaties waarbij ze zich in Brussel aan de kant geschoven voelden. We brengen verslag uit over **drie vormen**: (1) vormen van discriminatie; (2) niet-erkenning van bepaalde praktijken waaraan ze gehecht zijn, gekoppeld aan (sociale, culturele of confessionele) overtuigingen; (3) de erfenis van de migratie- en de koloniale geschiedenis van België.

6.4.1. Discriminatie

Zoals eerder vermeld spelen het gewicht van raciale categorieën en het dragen van visuele symbolen een rol in de manier waarop diversiteit wordt ervaren en geïnterpreteerd in de stad, en in de zin die eraan wordt gegeven. We stellen echter vast dat de meeste deelnemers die tot een minderheid behoren (door ‘zichtbare’ kenmerken), zeggen dat ze vrij weinig het slachtoffer waren van racistische opmerkingen van andere stadsbewoners. Daartegenover staat dat velen wel spreken over rassendiscriminatie. Ze schetsen **verschillende vormen van rassendiscriminatie** – op school, professioneel, op vlak van wonen – die de toegang tot bepaalde sociale gebieden voor sommigen beperken. Dit racisme is ‘structureel’¹⁰, zegt een deelnemer die zich beschouwt als een van de vele slachtoffers:

Le fait de ne pas aimer l'autre, c'est encore un autre sentiment, le fait d'avoir peur de l'autre, c'est encore d'autres sentiments mais, le racisme, c'est une domination qui est à un niveau structurel donc, ici, par exemple à Bruxelles, ceux qui vont souffrir du racisme, ce sont les autres que les Belges de souche.

Discriminatie bij aanwervingen (zie hoofdstuk 7) is schering en inslag bij alle bewoners die fenotypische tekenen dragen van een vroegere Noord-Afrikaanse of Sub-Sahara immigratie: “certains Conseils d'administration de grandes multinationales, la plupart des grosses boîtes, ici à Bruxelles, y a pas d'autre teint que le teint clair.” De rol van ‘zichtbare tekenen’ wordt vaak aangehaald, bijvoorbeeld de hoofddoek – “j'envoie des CV, je vais à l'entretien d'embauche et la dernière question qui reste à poser est par rapport au port du voile... [...] La compétence elle est là, qu'est-ce qui changerait si j'enlevais le voile!” – of de baard – “Les barbes quand c'est un jeune Marocain qui a une barbe ça pose problème, ça dérange, et quand c'est un Belge ou un Espagnol [...]. Pourquoi ça ne dérange pas quand c'est un Belge, un Espagnol?” De gediscrimineerde gemeenschappen delen in grote mate de indruk dat ze leven in een maatschappij die voorrang geeft aan ‘personen van Belgische origine’ of ‘echte Belgen’: “Moi je me dis qu'en fait avec le même diplôme, avec les mêmes aptitudes et avec les mêmes qualités dans 2 CV, la personne Belge, d'origine belge, aura un avantage sur la personne d'origine étrangère.”

¹⁰ We merken op dat men vindt dat dit racisme wordt versterkt door de huidige regering, via verschillende wetten – en dat deze regering vaak wordt geassocieerd met de figuur van de ‘Vlaming’: “Je pense que les gens qui réagissent comme ça, c'est du racisme, pourquoi y a de plus en plus de racisme parce que les gouvernements aussi... [...] les néerlandophones ils veulent plus que nous les étrangers ou les fils d'étrangers ou enfants étrangers soyons là, c'est tout !”

Naast de beroepsdiscriminatie vermelden sommigen ook andere types van discriminatie, zoals **discriminatie op de huisvestingsmarkt**:

On cherchait un appartement plus grand, et là donc on téléphone. On fait les annonces. Euh... On n'a pas d'accent. Toutes les conditions sont acceptées. Elle dit « l'appartement, il est pour vous ». Ma femme elle va, elle se présente, et quand elle sonne, [la propriétaire] descend. Elle dit « Ah. Vous n'allez pas avoir le ... (...) écoutez, c'est pas moi. Mais, mes locataires, belges, m'ont donné les consignes que ils veulent pas d'étrangers ici ». Et la dame était embarrassée. Ma femme lui dit, "il n'y a pas de souci." Moi j'ai l'habitude, mais elle l'a mal vécu.

Tegenover deze vormen van discriminatie, hebben sommigen gekozen voor wat ze 'veerkracht' noemen: zelfstandige worden, en eigenaar, om de obstakels bij de toegang tot de arbeids- en de huisvestingsmarkt te ontwijken.

6.4.2. De erkenning van een meervoudige identiteit

De kwestie van de erkenning van culturele of religieuze overtuigingen werd relatief weinig vermeld door de deelnemers.

Wat betreft de **geloofsovertuigingen**, kwamen deelnemers met een islamgeloof terug op het feit dat de institutionele kalender geen rekening houdt met bepaalde religieuze feesten: "On a deux fêtes nous, ça m'énerve parce que je le répète chaque fois en réunion à l'école, mais pourquoi vous ne voulez pas que nos enfants s'absentent au moins une demi-journée, qu'on soit en famille?" Toen het onderwerp werd besproken ontstonden er enkele discussies: aldus pleitten sommige deelnemers voor het idee dat personen met migratieachtergrond zich moeten aanpassen aan de praktijken van de gastgemeenschap: "on est des citoyens avec des devoirs et des droits [...] on se base au pays où on est, on peut pas "nous" imposer".

Voor de meeste deelnemers die zich associëren met een geloofsgemeenschap, is de relatie tot een religie veeleer een 'persoonlijke' zaak dan een publieke: "nous sommes Bruxellois tous et, en tant que tels, nos convictions sont des problèmes personnels". Deze overtuiging kan bijgevolg worden gecombineerd met de kwestie van een identiteit van de Brusselse, en ook Belgische gemeenschap:

Moi je suis Belge. Belge, Bruxellois. Et Laekenois. Au moment où je rentre dans une mosquée, je suis toujours Belge, Bruxellois, et Laekenois. Le moment dans la mosquée, c'est un moment qui est... C'est une intimité avec Dieu. Je me sens pas plus Bruxellois ni je ne laisse pas ma « bruxellité », ou ma « belgicité », dehors. Non, elle est... Elle est en nous. Elle est avec nous. On dort avec. On se réveille avec. On mange avec. On... jeûne avec. On fait tout avec.

Deze combinatie van een 'Belgische' identiteit en de aanhang aan een geloofsovertuiging wordt eveneens vermeld door een lid van de Joodse gemeenschap: "le samedi [...] juste après la lecture de notre Torah, eh bien qu'est-ce que l'on fait [...] on prend le temps de bénir le roi et la reine, et l'État belge." Deze deelnemers bekritisieren het indelen van stedelingen in geloofscategorieën omdat het de stadsgemeenschap 'verdeelt' en 'mensen opzet tegen

elkaar'. Ze zeggen ook dat het moeilijk is om de mogelijkheid van deze combinatie te laten erkennen door mensen die niet tot hun geloofsgemeenschap behoren en voor wie het dragen van religieuze symbolen de uitdrukking van een 'slechte integratie' lijkt te zijn:

Et on a l'impression, parce que la femme est voilée, que c'est une intégriste, que c'est ceci, cela. Alors que on est en Belgique. La personne est peut-être née en Belgique, elle a fait ses études ici, elle travaille, voilà, c'est un être humain comme... comme... comme les autres quoi.

In dit kader betreuren de deelnemers dat bepaalde voorzieningen en gevestigde praktijken niet aangepast zijn aan **levenswijzen** die niet eigen zijn aan een Westerse cultuur. Over deze kwestie werd bijvoorbeeld gepraat in verband met de plaats van 'ouderen' en het model van de woonzorgcentra:

La Belgique et toute l'Europe a un problème avec les gens âgés, parce que euh traditionnellement, euh les gens âgés vont dans des homes, et qu'aujourd'hui, on se rend compte, socialement parlant que le home de... de personnes âgées, n'est plus une solution. Et donc maintenant, les gens, ils essaient d'adopter d'autres stratégies, euh pour que les gens restent le plus longtemps possible chez eux, de manière indépendante. Toutes ces femmes que vous voyez là, sont des femmes qui restent chez elles, de manière indépendante. Elles ne veulent pas rentrer dans un home parce que c'est pas une solution comme les mamas l'ont dit tout à l'heure. Ce n'est pas adapté à leur personne, hein.

6.4.3. De ontkenning van de geschiedenis

Een andere vorm van een gebrek aan erkenning die wordt ervaren als een onrechtvaardigheid, betreft de invloed van de **geschiedenis van de migratie**:

Ils ont accueilli nos parents, les anciens ils ont travaillé dans les mines, ils ont fait des bâtiments, ils ont travaillé dans le métro, tout le sale boulot des petits Belges, c'est nos parents que l'on fait donc, de venir nous dire maintenant rentrez chez vous je suis désolée, je ne suis pas d'accord!

Zoals meermaals werd gezegd, zijn het de invloed van de familiegeschiedenis en de lasten die wogen op de ouders die indertijd nieuwkomers waren, die doorklinken in het relaas van meerdere deelnemers als antwoord op mechanismes die hen aan de kant schuiven:

Tous nos parents ont travaillé ici, ils font les bâtiments, ils ont fait les mines, ils ont fait les métros, ils ont tout fait, ils ont nettoyé, mon père, il a travaillé quarante ans dans les métros donc je me sens citoyenne belge à 200 % il faut pas venir me dire retourne dans ton pays.

En meerdere sprekers aarzelen niet om eraan te herinneren – bijvoorbeeld als antwoord op een andere deelnemer die de volwaardige identiteit van nakomelingen van migranten niet erkent – dat de vreemdelingen naar hier zijn gekomen “*parce qu'on les a appelés*”, als arbeidskrachten die nodig waren voor de ontwikkeling van het land – “ils

avaient besoin de main-d'œuvre, donc, ils ont été chercher les étrangers, les étrangers qui viennent souvent du nord d'Afrique".

Wat betreft de **koloniale geschiedenis** van België, is de invloed van de geschiedenis nog zwaarder: *"ne badinez pas avec moi, parce que je suis Noire. Je suis Noire, ici c'est Belgique, ici, moi, je suis Belge, puisque vraiment la Belgique ici, elle s'est construite avec l'argent de mon pays, le Congo".* Een niet-erkenning wordt bijgevolg ervaren als een aberratie:

nous sommes Congolais, nous avons une histoire avec la Belgique [...] Tout normalement, vu l'histoire, tous les Congolais devraient être Belges, parce que du fait que nous, nous ne sommes pas Belges d'office. [...] Voilà, on a toujours une barrière qui s'oppose devant nous, puisque nous ne sommes pas reconnus comme des Belges. [...] Et puis on a parlé aussi, le fait d'être Belge, c'est parti même très, très, très loin, puisque les mamans, beaucoup d'entre elles ont une connexion proche ou lointaine, avec quelqu'un qui est venu se battre pour la Belgique, donc un grand-père, un grand-oncle, un arrière, arrière... Un ami du père ou de l'oncle ou du grand-père. Voilà, elles ont toutes quelque part, en connaissance, quelqu'un qui est venu mourir, entre guillemets, pour la Belgique. Et donc par rapport à ça, elles ne ressentent aucune reconnaissance.

Deze erkenning vereist kennis van de koloniale geschiedenis – in de eerste plaats via het onderwijs. Een deelneemster pleitte uitvoerig voor lessen koloniale geschiedenis, in het bijzonder in de Belgische en Brusselse scholen: *"L'histoire nous ment, l'histoire ment aux Belges, et l'histoire ment aux Congolais. Tout le monde est berné par rapport à ça."* Voor de erkenning is ook vereist dat de koloniale geschiedenis een 'stem' heeft in openbare debatruimtes, en dat die stem wordt 'vertegenwoordigd' door iemand die op gelijke voet staat:

Pourquoi est-ce que on a tout le temps besoin d'avoir un... un... un... un parent blanc, un tonton blanc, qu'on a eu tout le temps jusque maintenant, qui vient nous parler de nous-mêmes. Et donc y en a marre, y en a marre. Et... et donc c'est ça aussi le travail qu'il faudrait faire aujourd'hui dans les médias, ça veut dire, c'est une question de représentativité. Quand on parle des Arabes, il faudrait que ce soit un Arabe qui parle des Arabes. Quand on parle des Noirs, il faudrait que ce soit un Noir qui parle des Noirs. Il faut arrêter que ce soit tout le temps le Blanc qui parle pour les Arabes, pour les noirs, pour les machins, pour les brols et pour les bazars. On est assez grand, on a beaucoup de choses à dire. On a beaucoup, beaucoup, beaucoup de choses à dire. [...] Y'a personne qui nous donne la parole.

6.5. EEN STAD WAAR IEDEREEN ZICH EEN VREEMDE VOELT?

You find a place where no one is really, really from there

Na de bespreking van de uitdagingen van de stedelijke diversiteit in de focusgroepen, komen we nu terug op wat volgens de respondenten door alle bewoners in Brussel wordt gedeeld, op wat gemeenschappelijk is in hun ervaring van diversiteit.

De culturele diversiteit van de stad zou zo sterk zijn dat wat wordt gedeeld door de bewoners uiteindelijk alleen maar een **ruimte** zou zijn – of een feitelijk ‘in Brussel wonen’ als algemene ervaring: “*est-ce qu’il y a un socle, est-ce qu’il y a quelque chose qui rassemble tous ces gens, si ce n’est le critère géographique, j’en... ça, j’en suis moins sûr.*”

Een andere ervaring die misschien wordt ‘gedeeld’ door alle deelnemers is het **anders-zijn**. Veel deelnemers vinden dat Brussel een stad is ‘waar we allemaal vreemdelingen zijn’:

C’est peut-être ça que j’aime bien, le brouillon, le brouillon parce que tu vas à Bruxelles, tu sais jamais dire, qui est Bruxellois et qui ne l’est pas, qui est touriste et qui est venu de loin ou de près et je trouve qu’à la fois ça devrait m’éloigner de ces gens et à la fois il me semble qu’ils sont tous proches de moi parce qu’ils doivent dire la même chose de moi, d’où vient-elle, qui est-elle? Donc on est tous des inconnus.

Iedereen wordt geconfronteerd met de ‘vreemdeling’ als figuur: zowel omdat er altijd plekken in de stad zijn waar hij zelf de vreemdeling is, maar ook omdat er ook altijd plekken zijn waar hij figuren kruist die hij niet kent.

Wel is het zo dat het gevoel een ‘vreemdeling’ te zijn in Brussel een ervaring is die de deelnemers niet op dezelfde manier aanvoelen. En hier zien we opnieuw **het verschil** tussen de mensen die discriminatie ondergaan, en de mensen die kunnen genieten van deze positie als ‘vreemdeling’.

Deze gedeelde ‘ervaring’ hangt samen met het gastvrije karakter in de stad, aangezien het verschil, *het vreemd zijn*, er de norm is: “*c’est normal d’être différent à Bruxelles tandis que dans les autres villes moins.*” Deze **gastvrijheid** wordt vooral ervaren door mensen die geen uiterlijke tekenen dragen van een vroegere migratie.

There is not such a feeling like feeling strange to the city. And I found this fantastic, at least so far, I don’t know if this could... But not having this feeling of being a stranger in a city where [...]. And that feeling is very interesting because then you don’t feel strange and then you can feel attached to the city and also welcoming to others.

Het is trouwens op deze basis dat de gemeenschap van expats steunt: “*En tant qu’expat, je pense que tous les étrangers se sentent liés par le fait de se sentir étrangers accueillis en Belgique.*” Het gevoel een vreemdeling te zijn, kan eveneens worden beschouwd als een ‘levensstijl’, een manier van zijn:

Je pense que le fait d’être étranger, [...] c’est une manière de vivre, c’est un style de vie, je trouve et moi, personnellement, je me suis habituée à ça. Si je reviens dans mon pays, peut-être que ça me manquerait cette nostalgie latente que je ressens depuis que je suis ici. Mais je me suis habituée à ça, j’aime bien ça, je suis heureuse avec ça et si je devais aller habiter en Italie, ou en Inde, ou n’importe où, moi, je m’adapterais bien, parce que c’est mon choix aussi d’être étrangère. Donc, je pense que c’est un style de vie aussi.

Maar groepen die het slachtoffer zijn van discriminatie en voortdurend worden gewezen op hun origine, voelen zich eerder ‘een vreemdeling’ door de blik van de andere, wat heel wat moeilijker te verdragen is. In dit verband lijkt het ons pertinent om terug te komen op de ‘**kwestie van de origine**’, die meermaals werd aangekaart door gediscrimineerde groepen, en uitsluitend door hen:

Le truc, c'est que c'est vrai, on peut nous faire douter sur certaines choses mais je trouve que sur la nationalité, c'est une chose qu'on allait, à laquelle on ne devrait même pas faire douter si on est là, on est Belge, on restera Belge peu importe notre couleur ou tout ça donc, ben, j'avoue que ça me vexé, en fait, qu'on nous dise: «Tu viens d'où?» alors que je suis né ici.

De mensen die hier geboren zijn als nakomelingen van een vroegere migratie zien hun ‘land van origine’ niet als hun ‘thuis’: “*dans les années 80, les gens étaient dans le temporaire pour retourner au pays, et mon grand-père, lui il est retourné. [...] mais nous, on sait qu'on ne retournera pas, parce qu'on n'en vient pas.*” Ze voelen zich volwaardige leden van de gemeenschap waarin ze leven¹¹: “*Je suis née ici, je suis citoyenne comme les autres.*”

De kwestie van de origine klinkt hier als een uiting van protest omdat hun volwaardige verbondenheid met de politieke gemeenschap **niet wordt erkend**:

Pour les personnes qui sont ramenées à la question de leurs « origines », toujours considérer l'autre comme un étranger, qui est petit peu différent, c'est un peu grave, surtout pour les personnes qui sont issues de la deuxième et troisième génération. Enfin j'ai presque envie de dire : « faut pas déconner quoi », enfin je veux dire, ils sont nés ici, pourquoi est-ce qu'on leur pose encore la question : « Mais tu viens d'où, du Maroc? ». Enfin je veux dire, non, ils sont nés, ils sont d'ici, en Belgique, [...] de ce point de vue-là, y a... y a un... un refus, je trouve, d'acceptation, euh de nouvelles manières d'être Belge en fait. C'est vraiment ça, en fait.

De kwestie van de origine wordt courant gebruikt en staat centraal in het gewone en institutionele taalgebruik (‘jongeren met een immigratieachtergrond’, ‘de bevolking van origine X’). Bij de mensen die fysieke, herkenbare trekken van een vroegere migratie vertonen, wekt dat echter ‘woede’ op of voelen ze zich ‘geschoffeerd’ zoals de deelnemers het formuleren: voor hen geeft dat aan dat de politieke gemeenschap, waarvan ze nochtans juridisch lid zijn, hen niet erkent. Los van het juridische statuut, gaat het om een “probleem van mensen die, hoewel ze met ons, onder ons of naast ons zijn, uiteindelijk niet de onzen zijn” (Mbembe, p. 160).

¹¹ Meer info over deze vragen in hoofdstuk 8, over het gevoel van samenhang en burgerschap.

Hoofdstuk 7. Solidariteit

In dit hoofdstuk behandelen we de gesprekken van de deelnemers over solidariteit. De meeste focusgroepen bekeken solidariteit vanuit relaties tussen individuen, in verenigingen en bij onderlinge hulp. Parallel met deze eerste benadering, werd solidariteit soms ook in verband gebracht met vragen over herverdeling en sociale rechtvaardigheid, zoals wordt voorgesteld door de sociologen Kearns & Forrest wanneer ze solidariteit definiëren als een dimensie van sociale cohesie (zie hoofdstuk 1). Deze benadering van solidariteit kwam minder spontaan aan bod bij de deelnemers, maar in hun gesprekken hadden ze het wel over bepaalde sociaaleconomische problematieken; bijvoorbeeld over de ongelijke toegang tot bestaansmiddelen en publieke goederen, die vervolgens werd gekoppeld aan de rol van de openbare besturen. De verhalen over solidariteit verwijzen eveneens naar onzekere levensomstandigheden en armoede, en naar de manier waarop dat zichtbaar is in de stad. In veel groepen wordt armoede rechtstreeks geassocieerd met dakloosheid, als de meest zichtbare uiting van ongelijkheid.

7.1. SOLIDARITEIT ALS MOMENT VAN SAMENZIJN EN ONDERLINGE HULP

Wanneer solidariteit specifiek wordt besproken in de groepen, wordt ze op allerlei diverse manieren gedefinieerd en geïllustreerd, wat aantoont dat het geen eenduidige term is. De deelnemers aan de enquête die het spontaan hadden over interpersoonlijke solidariteit bedoelden daarmee alle reële interacties onder vrienden of individuen.

Mais je pense qu'à Bruxelles on a la chance d'avoir une solidarité par rapport aux plus faibles. Le fait de se lever dans le tram par exemple, c'est le signe ça pourrait être... par rapport à quelqu'un qui n'a pas suffisamment de mobilité ça fait partie de cette solidarité par rapport aux plus...

Uit een analyse van deze verhalen blijkt dat de deelnemers in het dagelijkse leven solidariteit ervaren op 4 niveaus: (1) massabijeenkomsten waar een positief of negatief gemeenschappelijk gevoel wordt ervaren, (2) relaties met burens, (3) interacties met bewoners met eenzelfde culturele achtergrond en (4) deelname aan het verenigingsleven.

7.1.1. Samenkomen en delen

Veel deelnemers associëren grote positieve of negatieve evenementen spontaan met een solidariteitsgevoel. Zodoende zijn zowel aanslagen als voetbalwedstrijden voor Brusselaars momenten die hun solidariteitsgevoel opwekken. De samenkomsten aan de Beurs werden door sommige deelnemers beschouwd als mooie solidaire momenten. Dat bleek uit het verhaal van een jonge moslim uit Anderlecht en een studente van de VUB, die na de aanslagen troost vonden in een gevoel van verbondenheid tussen alle Brusselaars:

Non, mais franchement les gens qui, je trouve, les gens qui ne sont pas d'accord avec ça, ou qui ne pensent pas que tous les musulmans sont telle ou telle chose, ben

ils nous ont vraiment bien défendus. On s'est sentis défendus personnellement, certes, mais défendus dans le sens où on n'a rien à se reprocher, y'a pas d'amalgame à faire. Ça moi personnellement je l'ai fortement senti, mais ça m'a fait plaisir, il y a des gens comme ça après et voilà. On sait pourquoi on habite ici, on sait qu'on a été accepté, on sait que, ça fait des générations qu'on est là et puis [...] je trouve que ce qui s'est passé nous a permis de, je ne sais pas comment l'expliquer, de nous rapprocher, comme si on était tous ensemble.

Ik ben bewust in Brussel gebleven en expres niet binnen gebleven, blijven buiten komen en dan merkte je ook dat de mensen die toen buiten kwamen, ik weet niet, ge voelde dat je een soort band had met elkaar, jij bent ook niet bang en, dat versterkte mekaar en ik vond dat ik daar heel veel aan had, aan mensen die ook buiten kwamen en die er toen ook waren, dat was niet perse door iets te zeggen tegen mekaar, maar ge voelde gewoon dat iedereen er was voor elkaar.

Veel minder dramatisch, maar even verbindend zijn sportevenementen waar bepaalde deelnemers de kans krijgen om de solidariteit tussen de Brusselaars te voelen. Het enthousiasme van de Olympische Spelen of van een wedstrijd van de Rode Duivels wordt beschouwd als een moment dat de bewoners delen. Zoals wordt gesteld door een deelnemster van 16 jaar:

Oui les matchs de foot, à partir de ce moment-là, dès qu'il y a ça, j'ai l'impression on est ami avec tout le monde [...] regarder sur l'écran, y a aussi eu les JO où là vraiment le nationalisme, la solidarité, tout le monde se sent belge, enfin c'est génial, à Bruxelles j'ai l'impression que les gens sont, avec leurs drapeaux et tout ça, et dès que c'est hors, heu, enfin dès qu'il y a plus de coupe du monde ou d'événement comme ça, c'est vraiment, y'a plus rien quoi, c'est chacun pour soi, oui voilà un peu chacun pour soi, y a plus ce sentiment de famille, tous ensemble et tout ça.

Solidariteit in de zin van kameraadschap en broederlijkheid wordt het meest uitvoerig genoemd tijdens de focusgroepen.

7.1.2. De buurt

De buurt bekijken de deelnemers als een effectief netwerk van wederzijdse hulp. Buren zijn individuen op wie “men kan rekenen” bij een “tegenslag” of gewoon als men iets “nodig” heeft (zie ook hoofdstuk 4).

De la solidarité, ça je peux vous le dire, il y a plus qu'on ne croit. Il ne faut pas des tas d'organisations, je pense qu'il faut regarder, observer (...), il faut observer son quartier. Vous seriez étonnés, le nombre de personnes qui aide silencieusement d'autres personnes.

Le voisinage proche, oui, j'ai été aidée par plein de gens dans l'immeuble pour monter mon déménagement parce qu'on ne pouvait pas avoir le lift.

Buurtsolidariteit versterkt volgens de deelnemers het veiligheidsgevoel. Relaties tussen buurtbewoners die elkaar onderling kennen, creëren een bijstands- en hulplogica in omstandigheden die bedreigend, gevaarlijk en schadelijk kunnen zijn voor de burens.

Les voisins, on est solidaire quoi, s'il se passe quelque chose, si y a quelque chose, ah ouais, j'ai une petite histoire, chez moi [...] y a un jour y a mon père il s'est garé sur la [...] et le matin il y avait une voiture, y avait un type qui avait bu, il est monté sur la [...] il a arraché le volant, et il est rentré dans la voiture de mon père. Moi je me suis levé, [...] puis je dis, ça sert à rien, puis tout d'un coup t'entends quelqu'un qui sonne tatata, puis en fait le voisin, il a chopé le type, il l'a pas laissé partir.

Par exemple, moi, enfin si je suis ici le soir, je vais essayer de, je vais avoir comme un petit peu peur, mais si je marche dans mon quartier le soir là je ne vais pas avoir peur du tout. Parce que je sais, enfin, je sais que mon quartier il est sûr donc, ça dépend des quartiers en fait.

Voor meerdere deelnemers is buurtsolidariteit typisch voor bepaalde wijken. Zo betreurt een meisje met een Noord-Afrikaanse achtergrond, dat sinds kort in Ukkel woont, dat ze de solidariteit van haar oude buurt hier niet terugvindt.

Oui, voilà. Eux, ils montaient chez moi, (...). Voilà. Il y avait vraiment un échange. Maintenant on habite une sorte de pas building, un immeuble où personne se parle où, enfin voilà. Jamais, personne va venir chez toi parce qu'il a besoin de quelque chose ou quoi (...). Sinon, il y a pas d'échanges, il y a rien, à peine on se dit bonjour, en fait, dans l'ascenseur.

In dit verband merken we bij enkele deelnemers ook een zekere nostalgie naar een tijd dat de buurt veel sterker werd ervaren als een echt netwerk van wederzijdse hulp. Uit de verhalen blijkt dat de huidige buurtrelaties minder goed zijn, wat zou getuigen van vormen van individualisme en onverschilligheid, die op hun beurt de oorzaak zouden zijn van het verzwakken van de wederzijdse hulp onder burens. Het volgende uittreksel illustreert deze redenering.

Parce que, je me souviens quand j'étais petite, nos portes étaient toutes ouvertes. Que les voisins que ce soient Arabes, Belges, Flamands, ils étaient tous solidaires. Ils venaient, ils participaient quand ils voyaient qu'une personne avait des difficultés à joindre les deux bouts à la fin du mois, y'avait des sacs de vêtements devant les portes.

Deze nostalgie, en het feit dat de burens elkaar niet kennen, wordt ook ervaren door deelnemers uit Latijns-Amerika. Zij hebben het gevoel dat de solidariteit in Brussel minder aanwezig is in de wijken omdat ze meer 'geinstitutionaliseerd' zou zijn en bijgevolg vooral tot uiting komt in 'vzw's', culturele centra en op administratieve niveaus.

7.1.3. Netwerken van mensen met een gedeelde overtuiging en achtergrond

De culturele dimensie is eveneens belangrijk in het vormen van deze kameraadschappelijke en wederzijdse hulpnetwerken. De deelnemers vertellen dat er inderdaad veel solidaire groepen bestaan die niet steunen op geografische nabijheid, maar veeleer op een gemeenschappelijke etnische, culturele of confessionele aanhang.

De toute façon à Molenbeek je sais que pendant le ramadan, ils réservent une salle et ils mettent tout à manger sur les tables comme ça et ceux qui ne savent pas manger ils viennent manger, ça je trouve c'est bien. Of zoals blijkt uit dit statement: Là aussi, y a toujours des bonnes œuvres qui sont organisées par les catéchèses.

Solidariteit die steunt op zo'n **netwerken van mensen met een gedeelde overtuiging** is niet gebonden aan de geografische grenzen van een wijk. Buurtsolidariteit steunt op fysieke nabijheid, wat niet noodzakelijk het geval is bij communautaire solidariteit. In dit verband vermelden de deelnemers aan de enquête solidaire acties die gericht zijn op het buitenland. Dat is bijvoorbeeld het geval bij enkele deelnemers met een moslimgelof, tegenover de situatie in Syrië of Palestina: “Oui pour la Syrie mais en fait parfois je vais aider et souvent ce qu'on fait c'est qu'on emballe la nourriture, par exemple les spaghettis, les boîtes de thon etc., on fait des boîtes et on envoie là-bas [...]”

Deze solidariteitsinitiatieven die vaak uitgaan van een geloofsgemeenschap, steunen op een vrij informele en spontane organisatie, of doen een beroep op een bestaand, niet-confessioneel verenigingsnetwerk.

Donner un exemple récent de... de... d'une initiative que l'on a prise, euh, c'est un fonds qu'on a créé, en partenariat avec une fondation. Un fonds que l'on a appelé le fonds Noria, et qui vise à quoi ? Qui vise donc à... un des cinq piliers de l'Islam euh est le versement d'un... [...] d'une aumône, mais c'est une aumône qui n'est pas quelque chose qu'on donne parce qu'on veut faire plaisir, mais c'est une aumône purificatrice de ce qui reste. Donc lorsqu'on dépasse un certain montant, on doit verser... Ben on a créé un fond, en partenariat avec la Fondation Roi Baudoin, pour pouvoir aider les associations belges.

Deze gemeenschappen vormen, los van hun overtuiging, groepen die sterk inzetten op solidariteitsacties. De ontwikkelde acties kunnen zowel gericht zijn op mensen in Brussel als op leden van de gemeenschap in het buitenland. Deze ongetwijfeld geïdealiseerde kijk op de communautaire solidariteit moet echter genuanceerd worden. Enkele deelnemers merken immers op dat er een sterke wedijver is binnen de gemeenschappen. Vaak gaat het minder om solidariteit en veeleer om concurrentie en rivaliteit; en dan zijn we erg ver verwijderd van de net vermelde solidariteitsacties.

Les Marocains, ils mangent les Marocains. [...] Tu veux être meilleur que l'autre, on mange l'autre, on le rabaisse direct, se mettre des bâtons dans les roues, etc. Genre j'ouvre un commerce, un autre va venir et voir que je vais ouvrir un commerce, il va ouvrir un commerce, il va essayer de me mettre des bâtons dans les roues pour que je ferme et voilà.

Dat vertelt ook een jonge Brusselse leerling van Armeense origine:

Dans le sens où, voilà, redire, je trouve, chez nous on se fait souvent aider entre nous, souvent y a eu des embrouilles entre nous quoi, je trouve que le fait d'être tous dans le même quartier, et que chacun se voit et se dévisage, ça peut ramener un conflit quoi.

En zo gebeurt het dat een *gemeenschap* geen groep vormt, maar een plek wordt van scherpe tegenstellingen.

Et en plus, y a aussi un autre problème, c'est que dans la communauté congolaise, je précise, y a un manque de solidarité, parce qu'avec tous ces problèmes politiques, "Ah oui, mais moi je suis de telle tribu, moi je suis machin", y a pas quelque chose qui nous relie. Vous voyez ? Les autres étrangers de Belgique qui sont Belges ont quelque chose qui... qui... qui les relie. Nous, on n'a rien qui nous relie, donc je pense qu'avant de... de demander que la Belgique nous soutienne, je pense qu'il y a un travail d'union à faire, nous les Congolais qui sommes ici, se réunir et ne plus se... se taper dessus, ou se...

7.1.4. De acties van verenigingen

Hier hebben we het over een meer geïnstitutionaliseerde solidariteitsactie, die vorm krijgt in het Brusselse verenigingslandschap (zie ook hoofdstuk 4). De verenigingen versterken de solidariteit volgens de deelnemers op twee manieren.

Ten eerste en meer algemeen zijn verenigingen voor sommigen een ontmoetingsplek die bijdraagt tot relatievorming en tot een logica van wederzijdse hulp tussen de betrokken personen.

A. Je voulais juste dire que le fait de se trouver, de passer de bons moments ensemble, on fait des activités (...) et pour moi, c'est un lieu où on apprend beaucoup et c'est multiculturel.

B. Et aussi quelque chose aussi, quand quelqu'un il a des problèmes, on est tous là avec lui. On peut résoudre le problème, on peut pas laisser la personne toute seule dans ses problèmes et comme un bâton magique, on est là, on fait ça et les problèmes sont résolus.

C. Oui, c'est la solidarité.

Ten tweede zijn de doelstellingen van sommige verenigingen die zich onder meer inzetten voor de bestrijding van ongelijkheid en armoede, direct gekoppeld aan solidaire praktijken. Ze zijn niet alleen een ontmoetingsplek, maar nemen ook het voortouw als interpersoonlijke en communautaire relaties niet volstaan of materieel moeilijk liggen.

C'est à dire que comme je vis toute seule, je suis retraitée maintenant depuis 5 ans, si j'avais pas ce but de venir dans un restaurant social qui est ici ou ailleurs parfois à Laeken, je me sentirais fort seule parce que comme vous madame, on a des copines des amies, mais une fois qu'on tombe dans les merdes et qu'on est malade

alors on n'est plus bonne pour être, on n'est pas une bonne compagnie donc ça me permet de dire, bon mets-toi, sors ton chien, va voir des copines au restaurant ici ou ailleurs.

Een vereniging wordt ook ervaren als een **vervanging** voor het verminderde engagement van openbare besturen (zie einde van het hoofdstuk). De activiteiten van verenigingen zijn des te belangrijker in kritieke situaties van mensen die niet meer participeren in de solidariteitsmechanismen van buurten of communautaire netwerken.

Waardering voor het verenigingswerk

Brusselse sociale verenigingen worden door alle deelnemers die het onderwerp bespraken in focusgroepen, beschouwd als essentieel en bijzonder effectief. Dat geldt zowel voor deelnemers met een externe kijk op de kwestie als voor mensen die zelf begunstigde zijn van dit soort solidariteit. Getuige daarvan een gepensioneerde Brusselse Française met een externe kijk.

Y avait des restos... un restaurant social, et j'ai emmené le groupe de Françaises pour... à qui j'avais fait visiter la commune. Ils avaient déjeuné là, ils trouvaient ça extraordinaire. Euh c'était un restaurant où on ne payait deux fois rien, 7 euros, je crois, par personne. Et c'étaient des gens qui étaient en réinsertion, qui servaient, mais ils étaient d'une gentillesse euh extraordinaire, et tout le monde pouvait y aller manger, y compris le SDF du coin qui y était, et à qui on donnait des choses. Et... et d'autres... y avait toutes sortes de gens, et moi, je trouvais ça extraordinaire. Euh... j'ai rarement vu ça quand même ailleurs, et moi, je trouvais ça très, très bien.

De deelnemers die in aanmerking komen voor dergelijke diensten blijken het ook eens te zijn over het belang en **de effectiviteit van het verenigingsnetwerk** in Brussel, zoals wordt aangetoond in deze tussenkomst van een deelnemer zonder vaste verblijfplaats over een dagopvangcentrum.

Je pense que c'est plutôt des centres, y a des centres qui aident les gens à s'en sortir. Je viens du Portugal aussi, et au Portugal je n'ai pas trouvé autant de centres comme ça, ici. Mais je pense que comme [cette structure d'accueil de jour] en tout cas, c'est rare. Alors, je pense qu'il devrait y avoir plus de centres comme [cette structure d'accueil de jour].

Veel deelnemers aan het onderzoek die van zichzelf vinden dat ze in armoede leven, beklemtonen dat ze de materiële en morele ondersteuning van de Brusselse verenigingen ten zeerste waarderen. Een deelnemer aan de enquête getuigt zo over een sociaal restaurant: *“J'aime bien aller là, je trouve que si j'ai un petit temps je vais là, ça me permet de partir de chez moi, de voir d'autres gens, le cadre est très chouette, je trouve il y a plein de qualités [...]”*

Bewonderde vrijwilligers

De deelnemers vinden unaniem dat de activiteiten van de Brusselse verenigingen effectief zijn, en het engagement van de vrijwilligers **waarderen** ze overweldigend

positief. Het vrijwilligerswerk in de verenigingen is volgens hen cruciaal in het opbouwen van een solidair samenleven in Brussel.

En opnieuw prijzen zowel de deelnemers in armoede, als zij die slechts waarnemers zijn van de activiteiten van de Brusselse verenigingen, de verdiensten van de vrijwilligers die “*tijd en energie geven*”. Dat blijkt ook uit het getuigenis van een deelnemer die niet in aanmerking komt voor verenigingshulp, maar *ontroerd* is door het werk dat vrijwilligers leveren in een jeugdhuis in zijn buurt:

Ben moi, je... moi, je... je pense à... moi j'habite à Ixelles, et dans le quartier dans lequel j'habite, y a par exemple une maison de jeunes, où y a... [...] Moi, je trouve qu'ils font un travail extraordinaire. Sincèrement, je... moi, je m'incline, parce que quand je vois des gens font don de soi pour... pour venir en aide à des jeunes, sans aucune discrimination, etc. On est loin de la société qu'on promet maintenant, qui est une société quand même winner, winner, winner. Non, là, c'est....

In een andere focusgroep bedankt iemand die van een vereniging voedselhulp krijgt haar vrijwilligers, aangezien het onderzoek hem daarvoor de kans biedt. Deze tussenkomen komen erg vaak voor in, objectief gezien, minder bedeelde groepen die vaak een beroep doen op hulp aangeboden door verenigingen.

Je voudrais insister sur le fait que les gens ici [...] sont vraiment des gens extraordinaires, d'une gentillesse inimaginable. Si vous pouviez les soutenir ainsi que les fournisseurs Delhaize, Carrefour, ça serait vraiment génial parce qu'il faudrait que ça perdure, parce que ça continue puisque c'est magnifique. [...] C'est pour ça qu'il faudrait que ça continue. [...] Oui, vraiment ces gens ils font du 24/24 et du 7/7 jours parfois. Tout à fait bénévoles. Ce sont des gens extraordinaires.

Deze vorm van solidariteit wordt vrijwel unaniem beschouwd als onontbeerlijk. De deelnemers aan het onderzoek die in armoede leven, erkennen de belangrijke materiële en menselijke steun van de Brusselse verenigingen die zich inzetten tegen armoede en sociale uitsluiting. Als het dichtbijge sociale netwerk het laat afweten en geen gebruik kan worden gemaakt van interpersoonlijke of communautaire solidariteit, moet men zich richten tot meer institutionele operatoren.

7.2. VAN SOLIDARITEIT NAAR DE KIJK OP SOCIAALECONOMISCHE PROBLEMATIEKEN

Solidariteit kan worden bekeken vanuit interpersoonlijke relaties, maar ook vanuit een sociaaleconomische invalshoek, zoals de sociologen Kearns & Forrest aangeven in hun definitie van deze dimensie van sociale cohesie (zie hoofdstuk 1).

De deelnemers hadden het minder spontaan over deze benadering van solidariteit, maar ze bleek wel uit hun gesprekken over sociaaleconomische problematieken. Concreet ging het daarbij over de ongelijke toegang tot bestaansmiddelen en publieke goederen.

Deze vormen van ongelijkheid waren vaak te horen in gesprekken met deelnemers van vreemde origine, en meer specifiek van Noord-Afrikaanse origine, die sociaaleconomische ongelijkheid beschouwen als een vorm van discriminatie (zie hoofdstuk 6): “*Wat we daarmee willen zeggen is dat we meer inspanningen moeten doen dan anderen. Daar komt het op neer.*”

De toegang tot werk en tot een woning halen de groepen in armoede vaak aan als een illustratie van de sociaaleconomische ongelijkheid in Brussel. Huisvesting en werkgelegenheid zijn voor hen moeilijk toegankelijk, hoewel ze worden beschouwd als één van de belangrijkste voorwaarden voor sociale integratie. Bovendien worden deze kwesties ook naar voren geschoven als verklaring voor veel sociale problematieken, van armoede tot overlast.

Ce n'est pas seulement le bruit ou la violence, c'est en fait un sujet complexe c'est-à-dire en fait comme il y a des appartements, des logements tout petits, comme la personne l'a dit, comme il n'y a pas travail, comme les gens ils ont pas de savoir-vivre, en fait ils sont dans la rue, ils emmerdent tout le monde, et ils vont salir tout, ils vont détruire tout parce qu'ils ont rien à foutre.

We merken op dat deze toegang tot werk en tot een woning anders wordt benaderd naargelang de economische situatie van de deelnemers. Uit de analyse van de verhalen blijkt dat er een groot verschil is naargelang de deelnemer in armoede leeft of meer welgesteld is. In deze tweede groep komt sociaaleconomische ongelijkheid heel weinig aan bod in de besprekingen en, als dat toch het geval is, dan weerspiegelen ze vooral onwetendheid over de levensomstandigheden van mensen uit kwetsbare milieus.

I feel attached to the city because it's easy to make it – because of the easiness to make it feel as home. And for me, it's very easy. With very little money you make a lot of things, with no money you make a lot of things and it's an easiness to it and that makes me feel like home.

7.2.1. Werkgelegenheid

Veel deelnemers stellen dat toegankelijkheid en stabiliteit op de arbeidsmarkt een onontbeerlijke voorwaarde zijn om uit een onzekere situatie te geraken; voorwaarden die echter net beschouwd worden als moeilijk te bereiken voor stedelingen in een onzekere situatie:

Oui sur la pauvreté, il y a énormément de, parce qu'il n'y a pas de travail aussi, nous qui sommes, moi je vais aussi, je commence par moi, mais pas de travail aussi, et ça, ça, ça fait que y a tellement de choses, par exemple si vous n'avez pas de travail, comment vous pouvez payer votre facture, il y a énormément de factures à payer, de loyers qui grimpent aussi.

Twee verklarende variabelen voor deze moeilijke toegang tot een (stabiele) positie op de arbeidsmarkt die doorgaans worden aangehaald door de deelnemers: opleiding en opvoeding aan de ene kant en discriminatie aan de andere kant.

Opleiding en opvoeding

Er wordt beklemtoond dat opleiding een onontbeerlijke voorwaarde is om toegang te krijgen tot een (kwaliteitsvolle) job. Dat zien we bijvoorbeeld in het volgende uittreksel:

Selon qu'une personne a fait des études et une autre qui a pas fait d'études tu peux pas te permettre ce choix-là de choisir. On te donne ce qui a. Tu prends ou tu prends pas. Tandis que lorsque t'as fait des études c'est différent.

Een opleiding is 'determinerend' omdat ze toegang geeft tot de arbeidsmarkt. Maar sommigen voelen zich veeleer 'gedetermineerd' door het belang van een opleiding: niet iedereen kan zich om het even welke opleiding veroorloven, zoals blijkt uit het verhaal van een deelnemer over de toegang tot de universiteit voor sommige bevolkingsgroepen:

Parce que je pense qu'il y a des groupes peut-être issus de milieux plus... Je vais pas dire défavorisés, mais en tout cas, d'un point de vue d'éducation où... y a des... y a des groupes de gens qui arrivent à l'université sans savoir ce que c'est l'université, qui n'ont jamais entendu parler de l'université. On ne leur a jamais parlé à la maison. Et... Et je dis pas du tout ça d'un point de vue négatif, mais donc y a des groupes de gens, ils sont souvent ensemble. Et puis pour la plupart, malheureusement, ils sont évincés.

Bepaalde deelnemers stellen dat zelfs een passende opleiding niet altijd volstaat om toegang te krijgen tot een kwaliteitsvolle of gewoon een gewenste job. Deze vaststelling brengt ons direct bij het probleem van de discriminatie.

Discriminatie

Jonge deelnemers met een migratieachtergrond hebben het systematisch over een veel moeilijker toegang tot de arbeidsmarkt. Hierbij valt het op dat discriminatie geen rol blijkt te spelen bij de toegang tot studies; studies worden zelfs beschouwd als een mogelijkheid om te ontkomen aan elke vorm van determinisme en uitsluiting. Een Molenbeekse jongere van Arabische afkomst is daar alvast van overtuigd: "Même avec une barbe les études ça va [...] parce qu'à l'université de toute façon on est qu'un chiffre parmi des... des milliers, et voilà c'est tes points qui vont faire que tu réussisses ou pas."

Deze aanzet voor een gesprek over studies als een sociale stijging drijft echter erg snel af naar de vermeende discriminatie op de arbeidsmarkt. Als jongere met een Noord-Afrikaanse of Afrikaanse achtergrond lijken de perspectieven op een job bijzonder beperkt te zijn. Gewoon al het "fait dat je Mohamed of Youssef heet" wordt beschouwd als een moeilijk te overwinnen beperking, die in elk geval een invloed zal hebben op het vinden van een job. De vaststelling "studies stellen weinig voor, we blijven gediscrimineerd" wordt ruim gedeeld en wijst erop dat deze jongeren erin berusten dat ze weinig kans maken om een job te vinden die aansluit bij hun eigen wensen. Verhalen van ouderen illustreren deze vaststelling als een bewijs van ongelijke kansen, als men niet "een beetje blank" is, zoals blijkt uit een uitspraak van een 16-jarige Brusselaar die eveneens een Arabische achtergrond heeft:

Tu peux avoir fait des études pour devenir avocat ou quoi que ce soit, avoir réussi, avoir fait des études même supérieures à ça pour avoir un travail plus haut, tu

peux être refusé parce que tu portes le voile ou parce que t'as une barbe, que tu t'appelles Mohamed ou quoi que ce soit [...]

Deze discriminatie op de arbeidsmarkt wordt ook aangeklaagd door geïnterviewde deelnemers uit Oost-Europa. Zij vinden dat ze het extra moeilijk hebben om een plaats te verwerven op de arbeidsmarkt wegens hun migratietraject:

Une interview, il y a trois personnes. Ici il y a une personne qui vient de musulman, d'autres origines, avec le foulard et tout ça, il va avoir le travail plus vite que toi, parce que tu viens du pays de l'est. C'est mon avis.

Een toegankelijke job

Geen, een ontoereikende of een ongeschikte opleiding aan de ene kant en discriminatie aan de andere kant, zijn voor veel deelnemers belemmeringen om door te dringen tot de arbeidsmarkt en om een stabiele, kwaliteitsvolle job te verwerven. Maar niet iedereen wijst naar deze twee variabelen en we merken dat meer welgestelde groepen dat helemaal anders bekijken. Deze groepen beklemtonen de toegankelijkheid van jobs en de “mogelijkheid om te kiezen”. Een job wordt gezien als een levenskeuze, en de toegang wordt nooit voorgesteld als een probleem.

Deze laatste ervaring verschilt sterk van de ervaring van deelnemers die “hun job niet vrij kunnen kiezen” en moeten aanvaarden wat hen wordt voorgesteld.

Alors mon vécu c'est qu'un moment donné j'ai imaginé peut-être changer d'emploi et qu'en fait à l'heure actuelle on trouve des temps partiels, des endroits où on ne prendra pas une ancienneté que j'ai accumulée, des choses comme ça.

7.2.2. Huisvesting

De ongelijke toegang is ook een groot probleem bij huisvesting. Ze is zorgwekkend voor veel van de ontmoete deelnemers, die hoofdzakelijk behoren tot meer kwetsbare groepen.

Parce que ces logements ça commence à... parce que ça bloque tout le monde et... personnellement, ça me bloque, et je ne sais plus rien faire, c'est comme si j'étais en stand-by, voilà quoi. Bruxelles voilà, c'est le logement. Pour moi c'est le seul gros problème que j'ai pour l'instant, à Bruxelles.

Huisvesting, en zeker een kwaliteitsvolle woning, is erg moeilijk toegankelijk. De deelnemers zien hoofdzakelijk twee belemmeringen voor de toegang tot een woning. De eerste is de prijs van de huur en van onroerend goed in Brussel en de tweede is opnieuw discriminatie.

Prijzen

Veel deelnemers beklemtonen dat vooral het financiële aspect een probleem vormt bij de toegang tot een woning, en zeker tot een kwaliteitsvolle woning. Een woning is te duur in Brussel: eigenaar worden is ondenkbaar, en zelfs een woning huren is heel moeilijk. Deze vaststelling is voor bepaalde deelnemers verontrustend, aangezien een woning

wordt beschouwd als een onzekerheidsfactor. In dit verband wordt het idee van barema's die worden opgelegd door de overheid, herhaaldelijk geopperd.

Aujourd'hui, vous perdez votre... moi, j'ai un logement qui est un logement relativement bon marché, et qui est un vrai chouette petit appartement, etc., je m'y agrippe comme... comme... parce que je sais que si je le perds, pour retrouver un autre appartement, [...]

Deelnemers verklaren eveneens dat de woningprijzen voor hen een reden kunnen zijn om Brussel te verlaten. "Qu'est-ce qui me ferait partir? Ici c'est cher le loyer [...] Sept cents euros t'as [à peine] un putain d'appartement." Zo'n eventueel vertrek wordt overigens niet alleen overwogen door deelnemers die kwetsbaar zijn of in grote armoede leven. Ook jongvolwassenen zeggen dat ze zich de woning die ze willen om een gezin te stichten, niet kunnen veroorloven.

Donc, c'est, c'est entre deux. Moi, de fait, ma vie de famille, je la vois dans une maison avec un jardin et juste parce que c'est pas abordable à Bruxelles, où en tout cas dans les Bruxelles où moi, j'ai envie de vivre, j'irai... Ben, en même temps, j'irai vivre dans le Hainaut et parce que là...

Discriminatie

Woondiscriminatie vormt vanzelfsprekend een grote belemmering voor veel bevolkingsgroepen. Ze wordt ook beschouwd als een verklaring voor de moeilijke toegang tot een kwaliteitsvolle woning en de daaruit voortvloeiende concentratie van specifieke bevolkingsgroepen in sommige delen van de stad, die vaak worden omschreven als 'getto's'.

Et puis il n'y a pas vraiment d'accès [...]. Donc si y a des personnes qui veulent aller dans d'autres communes de Bruxelles et euh... elles ont du mal à trouver un logement, parce que voilà, elles sont voilées, ou parce que le monsieur, enfin le mari est barbu, du coup, il y a aussi un... un problème dans l'autre sens. Souvent on parle du fait que les personnes ne vont pas vers d'autres communes, on parle de la ghettoïsation, mais y aussi le fait que y a certaines communes qui sont inaccessibles, parce qu'on veut pas donner l'accès même à la vente.

Deze dimensie werd al uitgebreid behandeld in hoofdstuk 6; in dit hoofdstuk gaan we er niet dieper op in.

Toegang tot een woning

Niet alle ontmoete bewoners hebben een probleem om toegang te krijgen tot een woning. Bepaalde min of meer welgestelde deelnemers maken een vergelijking met andere steden en vinden een woning in Brussel zeer toegankelijk omdat ze er minder duur is dan in andere internationale steden.

Finalemment, Bruxelles, on est bien, parce que je le sens dans le portefeuille, je le sens dans le fait que je peux vivre dans un grand appartement, dans un beau quartier, heu, sans devoir, voilà. Je le sens moi par exemple, moi par exemple quand j'étais aux États-Unis, les gens qui vivent dans les beaux quartiers, c'est

vraiment les riches quoi, ceux qui gagnent hyper bien leur vie, et heu, et ici faut pas spécialement être hyper riche pour pouvoir déjà vivre correctement et bien avoir une certaine qualité de vie.

Er wordt vaak geschermd met deze vergelijking als bewijs van de toegankelijkheid van de Europese hoofdstad en neigt naar een (ongefundeerde) bewering: “*J’ai l’impression que chacun, selon son niveau de revenu, peut habiter cette ville. Quelqu’un qui a énormément d’argent aura un château, mais quelqu’un qui gagnera simplement sa vie pourra se loger dans sa ville.*”

Deze vergelijking viel overigens te horen in gesprekken van deelnemers die behoren tot verschillende leeftijdscategorieën: ongeacht of het gaat om een ‘gemeenschappelijke gehuurde woning’, een appartement of een eengezinswoning, steeds zou de woning betaalbaar blijven.

Et c’est quand même assez dingue, enfin, je trouve, par rapport à d’autres villes européennes, c’est quand même hyper chanceux, quoi. On habite tous dans des colocs qui sont dans des maisons où y a une petite cour, où y a une cour, un petit jardin, un parc à 2 pas alors qu’à Paris, c’est pas du tout comme ça.

7.3. VAN ARMOEDE TOT DAKLOOSHEID

Net zoals bij de sociaaleconomische ongelijkheid, komt armoede in focusgroepen vooral aan bod wanneer de facilitatoren dit aankaarten. Bij sommige deelnemers vindt deze thematiek meer weerklank omdat hun levensomstandigheden slechter geworden zijn door jobverlies of een ongeval.

Je vais sur mes 47 ans le mois prochain, si j’arrive jusque-là [...]. Non, je suis un peu pessimiste à ce niveau- là parce que j’ai un problème de santé euh... J’ai été chauffeur poids lourds toute ma vie. Suite à... le problème de santé en question, je peux plus exercer ma profession donc ce qui m’a mis dans une situation précaire qui m’a, qui me fait arriver dans ce genre d’endroit.

Deelnemers die leven in armoede, associëren dit met het gevoel aan hun lot overgelaten te zijn en geïsoleerd te staan. Zo getuigt een deelnemer die we ontmoetten in een dagcentrum dat hulp biedt aan daklozen.

On est abandonné. Y a une grande pyramide, et nous, on est vraiment au bas (...). Alors nous, on reçoit le petit truc qui tombe dessus, sur nous, pour avoir un petit morceau-là un petit... Et on fait avec.

Mensen zonder vaste verblijfplaats vertegenwoordigen een duidelijk zichtbare figuur van armoede die de aandacht trekt van de deelnemers en waardoor andere vormen van armoede worden verzwegen. Veel gesprekken gaan dus systematisch over de armoede van mensen die op straat leven, met “*matrassen op de grond in de nabijheid van het Noord- of Zuidstation*” en “*mensen die bedelen*”.

Vooraleer ons te buigen over de kijk van de deelnemers op dakloosheid, behandelen we in de volgende rubriek de verontruste relatie met de stad, zoals ze werd beschreven door de bezoekers van een dagcentrum.

7.3.1. Leven op straat

Daklozen maken zich ernstig zorgen over de slechte staat en het tekort aan woningen. Dagelijks worden ze geconfronteerd met een gebrek aan comfort en met onzekerheid, zowel materieel als relationeel: “*Faut bien vous dire une chose, la vie de la rue, c’est la vie de la jungle. Y’a rien à dire.*”

De stad, als ruimte, maar ook als manier van omgaan met de andere, wordt vooral gezien als een bedreiging. Het komt er dus op aan enkele veilige ruimtes te vinden waar een vreedzame relatie met de buitenwereld kan ontstaan. De waarde van deze veilige plekken in de gesprekken blijkt des te sterker uit de impliciete onveiligheid van de ‘buitenwereld’, zoals wordt aangetoond in deze getuigenis van een deelnemer, in een gesprek over een dagcentrum voor daklozen:

Je viens chercher quoi ici ? C’est... ce qui me convient, moi surtout, si je suis ici, c’est le confort. Parce qu’il faut bien vous dire une chose, on est... dans la rue. On n’a pas tant de confort, on n’a pas... [...] vous vous sentez pas en sécurité tout le temps. Et ici vous sentez que vous avez une sécurité aussi bien du bâtiment, mais aussi bien avec le personnel.

In het dagcentrum kunnen daklozen contacten leggen en aandacht krijgen, om zo het gevoel ‘vergeten’ en ‘onzichtbaar’ te zijn, terug te overwinnen.

Parce que ça... parce que les entendre parler de tout ce qu’ils veulent à la télé, ça oui, mais je veux dire, on ne parle jamais des sans-abris. Jamais. On ne se pose jamais la question de ce que les sans-abris veulent, et ça, il faudrait peut-être... Il serait peut-être temps qu’ils (les politiques) se posent la question.

7.3.2. Visies op dakloosheid

In het algemeen bemerken we bij de deelnemers een onbehagen tegenover de **figuur van de dakloze**. Alle gesprekken over daklozen laten zien dat men zich moeilijk kan positioneren tegenover hun aanwezigheid en, desgevallend, tegenover hun vraag. Men vindt de positionering tegenover daklozen moeilijk omdat deze figuur indruist tegen de verankerde normen die aan de basis liggen van sociaal contact in de openbare ruimte: de burgerlijke onverschilligheid en het zich niet toe-eigenen van de publieke ruimte; evenals de diep maatschappelijk gewortelde welvaartslogica in relaties op basis van solidariteit en wederzijdse hulp.¹²

Dakloosheid als aantasting van de normale stedelijke interactie

De deelnemers vertellen dat ze het lastig vinden om een standpunt in te nemen tegenover de dakloze. Het gaat om een figuur in de publieke ruimte waarmee een normale interactie, dit wil zeggen gekenmerkt door een welwillende onverschilligheid,

¹² We verwijzen in het bijzonder naar het werk van François Ewald (2002).

moeilijk vol te houden is. De **sociale nood** die de dakloze belichaamt, vormt een kritieke situatie voor de deelnemers omdat ze op een grens stoten waarbij het niet meer mogelijk is om te doen “*alsof er niets aan de hand is*”. Op dit niveau is het vaak een kwestie van onbehagen, omdat er blijkbaar geen gedragscode bestaat om de interactie in goede banen te leiden. Bijgevolg krijgen we veel tussenkomsten in de volgende stijl: “*Qu’est-ce que moi je fais quand je vois à tous les feux rouges quelqu’un qui a une pancarte et qui vient me dire “j’ai faim” ?*”

De situatie van mensen die op straat leven, lokt een niet-neutrale reactie uit, wat in wezen ingaat tegen de meeste relaties die tot stand komen in een stedelijke omgeving (zie hoofdstuk 5). De houding van de deelnemers tegenover deze stedelijke figuren toont een spanning tussen het gevoel dat er moet worden ingegrepen en de sociale normen die de interactie tussen onbekenden regelen.

We merken echter op dat het **onbehagen** tegenover daklozen dat blijkt uit de gesprekken van de deelnemers aan de focusgroepen, niet uitsluitend voortkomt uit een gevoel van empathie of onmacht. In veel gevallen wordt de figuur van de dakloze vooral bekritiseerd voor de overlast die wordt veroorzaakt in de publieke ruimte.

I think from the homelessness, which I’ll get to – but I think, generally, in the city center, especially when you go out at night and the weekend, the metro stations smell of urine everywhere and in the city center, in general, there’s a lot – you just walk around, you smell urine which isn’t very nice when you’re a tourist that’s come over for a weekend and he’s gone out with his friends for a drink and it’s just not nice at all. The problem of homelessness, I saw that when I was growing up in the last years in Brussels, going out to the city center, I mean, there were sometimes when you saw it more than others.

Veel gesprekken hebben een interessante dynamiek omdat ze vaak op een gelijkaardige manier verlopen: van ergernis over een storend *object* in het stedelijke landschap naar een meer empathische bewustwording van de menselijke dimensie van de problematiek. Deze bewustwording leidt vervolgens *minstens* tot een politieke of sociale bezorgdheid¹³.

De dakloze duikt dus vaak op in de gesprekken van deelnemers omwille van de overlast die hij veroorzaakt, wegens “*de armoede die zich geëtaleerd wordt*” en de “*vervelende*” hulpvraag die dat oproept. De figuur van de dakloze is gekoppeld aan het **zich toe-eigenen van de publieke ruimte**, wat sommige deelnemers ervaren als een aantasting van de regels van samen aanwezig zijn en van de burgerplicht.

Là ils m’emmerdent tu vois, ça sert à rien. Comme il y en a un, il crie, il n’y a pas de, il est aveugle, et là il crie dans le métro, pour faire pitié.

De aanwezigheid van daklozen in de Brusselse straten wordt door sommige groepen geassocieerd met bedelarij, wat het gevoel van overlast en een onbehaaglijke

¹³ In verband met deze vaststelling merken we op dat ze potentieel fout kan zijn omdat een onderzoek dat focust op interacties in de ruimte zich gemakkelijk leent voor uitingen van onbehagen: daklozen op straat worden beschouwd als hinder, maar daklozen als abstract gegeven zouden misschien niet direct op dezelfde manier worden benaderd.

positionering nog versterkt. Een jonge deelnemster getuigt zo van ergernis en onmacht die ze voelt als ze wat geld geeft: “ik weet dat ge daar op zich niet echt iets aan kunt doen, en ook dat, daklozen geld geven, dat dat niet perse heel veel helpt structureel, maar dat geeft u gewoon dan zo’n beetje een onbehaaglijk gevoel vind ik. Allez, dan voelt ge u toch altijd efkes slecht, ook als je daar voorbijloopt.” In meerdere focusgroepen denkt men dat het bedelen ‘georganiseerd’ is, wat niet aanzet om solidariteit te uiten.

On a vraiment l'impression que c'est un truc organisé, et que, c'est pas réellement quelqu'un qui est dans le... Oui, c'est quelqu'un qui est dans le besoin, mais qui est exploité par quelqu'un d'autre. Et là je trouve que... Je me demande pourquoi est-ce qu'on laisse faire ça quoi. (...) Là, je trouve ça un peu désagréable, parce que ça donne quand même une image un peu pas très reluisante de la ville.

De ergernis tegenover bedelen maakt zelfs dat sommige deelnemers elk verzoek verwerpen, ook al gaat het om een humanitaire actie op straat: “Moi ça m'agace parce que quand j'ai envie de donner, je donne. Mais quand on me demande, souvent je ne donne pas !”

De dakloze als onverenigbaar met de welvaartslogica

Naast de ergernis die vrijwel systematisch tot uiting kwam in de gesprekken over dakloosheid, vraagt men zich ook af hoe men zich hoort te gedragen. Maar ook hier blijkt dat deze kwestie voor de deelnemers niet geregeld is. De logica van de welvaartsstaat die inherent is aan ons politiek systeem, en die in de gesprekken relatief goed verankerd lijkt, leidt ertoe dat het **individu twijfelt over zijn handelwijze** tegenover de dakloze. Als het verzorgingsbeleid tekortschiet – en dakloosheid is daarvan een voorbeeld – heeft het individu het *moelijk*, omdat het niet weet ‘wat te doen’. We kunnen het bekijken zoals een deelnemer, een Europese ambtenaar, het duidelijk formuleerde: “I would love to know what can be done about those very nice, gentle people.”

De taak om armoede aan te pakken berust historisch gezien bij de overheid en de deelnemers zijn zich daar terdege van bewust. De ‘verticale’ organisatie van solidariteitsacties voor de meest kwetsbaren, leidt ertoe dat sommige deelnemers geen directe rol in de solidariteit opnemen. Tegenover de sociale nood die blijkt uit de situatie van bepaalde daklozen, voelen de deelnemers zich dus erg onzeker.

Donc, d'une certaine façon, la plupart des gens disent, si je paie mes impôts, je paie ceci, et cela, et ça, c'est pour aider les gens qui sont au CPAS, les gens qui sont là. Donc eux, je pense qu'ils se confortent sur cette idée, de : « Oui, on aide, parce qu'on paie nos impôts.

Deze redenering vinden we zelfs terug bij deelnemers die zelf dakloos zijn. Zij plaatsen de **verantwoordelijkheid van de overheidsdiensten** eveneens tegenover de een logica van informele en horizontale hulp, en ‘liefdadigheid’. Zoals in het volgende fragment: “Je ne pense pas que les gens donnent facilement de l'argent comme ça. Je ne pense pas, parce qu'ils disent la même chose que nous. L'État, qu'est-ce qu'il fait pour ça ?”

7.4. DE ROL VAN DE OVERHEID

Zowel in gesprekken over de rol van de verenigingssector, de sociaaleconomische ongelijkheid en de daklozenproblematiek, vindt men vaak dat de overheid en de gezagsdragers een ontoereikende, inefficiënte en zelfs contraproductieve rol spelen.

Het feit dat deelnemers, zelfs na de discussies, blijven benadrukken dat het noodzakelijk is om bepaalde verenigingen lof toe te zwaaien; staat diametraal tegenover hun boodschap aan “de bestuurders”, “de politici”, over de reële dagelijkse problemen. Een beroep doen op de solidariteit van verenigingen zien ze als onvermijdelijk in een wereld die steeds meer “individualistisch” wordt en met overheden die niet (of steeds minder) effectief zijn om mensen die “echt in de put zitten” te helpen.

7.4.1. Publieke besturen als noodzaak

Overheidsoptreden lijkt te worden beschouwd als een **centrale en legitieme hefboom** in de bestrijding van armoede en uitsluiting. Voor de deelnemers aan het onderzoek berust de verantwoordelijkheid voor de solidariteit in Brussel en het aanpakken van armoede bij de publieke besturen.

Maar, de welvaartslogica mag dan wel worden gedeeld als principe, de *effectiviteit* ervan wordt echt wel sterk ter discussie gesteld. De publieke besturen worden bekritiseerd, beschouwd als afwezig of minder geëngageerd op het gebied van armoede, terwijl de situatie erom schreeuwt om sterk aanwezig te zijn.

Donc, je pense qu'il y a bien au contraire une démarche de l'État de se désinvestir de certaines responsabilités : l'éducation, santé, infrastructures, etc., etc. Et ça, c'est dangereux, c'est très grave. Et au lieu d'appliquer une politique de mixité de nivellement par le haut, on applique une politique de nivellement par le bas. On a mis des classes moyennes à côté des autres.

7.4.2. Publieke besturen in de bestrijding van armoede?

De overheidsinspanningen bij het opbouwen van de solidaire dimensie van de sociale cohesie wordt beschouwd als **onvoldoende en niet-effectief**, en tegelijkertijd als **onontbeerlijk**.

Donc on devrait faire plus d'efforts, je crois, pour aider le... L'accessibilité aux académies de peinture, de musique, de sportifs, etc. Ici à Jette, par exemple, y a... Pour favoriser la pratique du sport, on donne aux enfants jettos un chèque de 30 euros. C'est quand même assez dérisoire, 30 euros par an. [...] ce sont des initiatives comme ça, qui bloquent dans tous les sens, qui sont à promouvoir, à intensifier, je pense, pour que les gens bougent chez eux, parce que l'aspect financier est quand même souvent un problème

In deze zin is er een opvallend verschil met de waardering voor het werk van de verenigingssector. Het overheidsoptreden wordt, los van het bestuursniveau, vrij

systematisch afgedaan als onvoldoende, en geplaatst tegenover de verenigingen waarvan men vindt dat ze “goed werk” afleveren.

J'allais dire, le problème, c'est qu'on ne peut pas tout faire, la société peut pas tout faire non plus à la place du politique. Et le projet de société qu'on nous propose aujourd'hui, projet de société qui va droit dans le mur, donc c'est... Oui, on peut... Il peut y avoir des initiatives comme ça, et c'est vraiment euh... C'est un peu... C'est vraiment du palliatif, j'ai l'impression, parce que les gens sont tellement mal que il faut...

Het gevoel van **te weinig interesse** vanwege de overheidsbesturen is bijzonder opvallend in het discours van mensen die worden geconfronteerd met armoede, zoals blijkt uit het getuigenis van een dakloze die deelnam aan het onderzoek: “*Si on veut vraiment... Si... si le gouvernement veut vraiment se donner la peine, y aurait des logements*”. Dit gevoel is eveneens duidelijk aanwezig in een andere opmerking uit dezelfde groep, die kwam van een dakloze vrouw van rond de 20 jaar: “*En fait, ils... ils préfèrent faire des travaux sur les routes que... [d'aider les plus pauvres].*”

Een laatste uittreksel lijkt ons vrij representatief te zijn voor gesprekken waarin wordt geklaagd over de veronderstelde onverschilligheid van de overheid tegenover de meest kwetsbaren:

Moi je pense que... je sais pas, il faut que... on est un peu perdu ici, j'ai l'impression, parfois. Vous voyez, parce que... on... Je sens pas un soutien des politiques, ni de cette justice. Ils nous soutiennent pas vraiment, le pauvre, le perdu. Ils disent toujours : « Débrouille-toi, recherche, recherche, recherche », mais ils ne nous écoutent pas. [...] Et on fait avec. Voilà, moi, je trouve qu'on est dans cette situation à Bruxelles. Mais peut-être Bruxelles est beaucoup plus attrayant pour ceux qui sont bien, qui ont de l'argent, qui ont un bel appartement, un bon job, une belle voiture et tout ça quoi.

In het algemeen worden overheidsbesturen erg zelden geprezen voor hun werk rond solidariteit. Erger nog, het gebrek aan een effectief overheidsoptreden bij het verlenen van hulp aan individuen “in nood” wordt zeer systematisch opgemerkt, door de respondenten uit alle sociale milieus. Een jongvolwassene van Molenbeek bijvoorbeeld schrijft een deel van de verantwoordelijkheid voor het gedrag van delinquente jongeren specifiek toe aan het ontbreken van hulp.

Franchement dans tous les quartiers il y a ce genre de groupes alors ça c'est normal, moi je pense que pourquoi ils deviennent comme ça, c'est parce qu'on les aide pas aussi c'est pas... on va pas dire c'est que de leur faute mais voilà peut-être ils réussissent pas ou ils ont des difficultés que ce soit financier ou social et qu'ils deviennent comme ça après. Malgré que je ne cautionne pas, je cautionne pas mais voilà je peux comprendre d'un autre point de vue que je pense qu'ils sont en manque d'aide aussi.

Deze passage wordt des te interessanter als we ze koppelen aan de opmerking van een gepensioneerde Française, een expat in Brussel die zich nochtans aan een totaal andere

kant van het sociale spectrum bevindt en die uitkomt bij een erg gelijksoortige diagnose.

On devrait s'occuper dans les écoles davantage des enfants des immigrés à problèmes, pour leur... pour les aider à s'intégrer, parce que les familles sont souvent débordées, ne savent pas ce qu'il faut faire, n'ont pas forcément les moyens, parce que quand il y a les deux parents qui travaillent, et qu'il n'y a plus d'aide familiale à proximité, qu'ils ne peuvent pas sortir non plus une aide supplémentaire, qu'on mette vraiment l'accent sur l'aide à ces...

De meerderheid van de gesprekken over het optreden van de overheid voor de opbouw van een solidaire samenleving, hekelt de ontoereikende hulp en actie. Dat is een krachtig bewijs van de sociale *vanzelfsprekendheid* van dergelijke interventies. Paradoxaal genoeg wijst deze perceptie van een tekort erop dat, enerzijds, wordt erkend dat de overheid moet tussenkomen op vlak van solidariteit en dat, anderzijds, die eventuele tussenkomst doeltreffend moet zijn. Het is precies omdat de overheidsbesturen, volgens hen, zouden moeten *tussenkomen*, dat de deelnemers aan het onderzoek kunnen opmerken dat de overheid het laat afweten.

Hoofdstuk 8. Burgerschap en 'belonging' in Brussel

Dit laatste hoofdstuk raakt aan de 'samenhorigheidsdimensie' van sociale cohesie. We stellen ons in dit hoofdstuk de vraag of, in welke mate, en hoe de deelnemers zich deel voelen uitmaken van een **Brusselse gemeenschap**, zich identificeren als **Brusselaar** en zich een **Brussels burgerschap** aanmeten. Deze vraag is het logisch gevolg van onze analyse in de voorgaande hoofdstukken: rekening houdend met hoe Brussel als stad ervaren wordt (hoofdstuk 3), met de beleving van sociale netwerken (hoofdstuk 4) en publieke relaties (hoofdstuk 5) in Brussel, met de ervaring van stedelijke diversiteit (hoofdstuk 6) en armoede en solidariteit (hoofdstuk 7) in Brussel – bestaat er volgens de deelnemers zoiets als een Brusselse gemeenschap waar zij zich deel van voelen uitmaken en waarmee zij zich identificeren? Het spreekt in elk geval voor zich dat burgerschap in Brussel **uitermate complex** is. Niet in het minst door de superdiversiteit die de stad kenmerkt, maar ook door de ruimtelijke en administratieve dynamiek van de 19 gemeenten, en door de officiële tweetaligheid van de stad.

In dit laatste hoofdstuk vertrekken we vanuit de veronderstelling dat burgerschap om meer gaat dan enkel rechten en plichten. Het gaat om identificatie, het gevoel deel uit te maken van een gemeenschap, en over maatschappelijke participatie. Het gaat ook om het gevoel gehoord, erkend en geaccepteerd te worden. "Belonging", ook over verschillen heen, is vaak een emotionele behoefte van mensen (Stevenson 2004) – zo ook van de inwoners van Brussel.

Het hoofdstuk volgt een driedelige structuur. In een eerste deel staat de vraag centraal of er - rekening houdend met de diversiteit en heterogeniteit die Brussel kenmerkt - volgens de deelnemers zoiets bestaat als een "Brusselse gemeenschap". In een tweede deel leggen we ons toe op de kwestie van "belonging": voelen de deelnemers zich *deel uitmaken* van die Brusselse gemeenschap? We centraliseren hier drie vragen: op basis van welke identificatiecriteria voelen zij zich behoren tot deze gemeenschap? Op welke manier verhoudt een Brusselse identiteit zich voor de deelnemers tot nationale, lokale en globale identiteiten? En op welke manier verhoudt een Brusselse identiteit zich voor de deelnemers tot de Nederlands-Franse taalkwestie in Brussel? In een laatste deel focussen we meer expliciet op de notie van burgerschap zelf. Meer concreet stellen we ons hierbij de vraag welk soort burgerschap de deelnemers zich aanmeten: een basis 'civiel' burgerschap of een meer verregaand actief burgerschap?

8.1. EEN BRUSSELSE GEMEENSCHAP?

Er bestaat weinig eensgezindheid over de vraag of er zoiets bestaat als een Brusselse gemeenschap. Dit heeft te maken met verschillende visies op wat een 'Brusselse gemeenschap' is en met verschillende manieren om over het bestaan van zo'n gemeenschap te spreken. Sommige deelnemers hebben het over een Brusselse **identiteit**. Een Brusselse 'identiteit' wordt dan vaak gezien als onbereikbaar en zelfs onmogelijk. De notie identiteit suggereert **eenheid** en **gelijkaardigheid**, en volgens verschillende deelnemers is net deze eenheid afwezig in het superdiverse en multiculturele Brussel. De **onmogelijkheid** van een Brusselse identiteit wordt zowel door autochtone Brusselaars als door Brusselaars van vreemde herkomst uitgesproken.

Zo merkt een autochtone jonge vrouw uit Woluwe op: *“c’est multiculturel donc au final un Bruxellois je pense ça se définit pas vraiment”*. Voor sommigen heeft de groeiende diversiteit en heterogeniteit die Brussel kenmerken de Brusselse identiteit, die volgens hen ooit veel sterker was, doen verwateren of verdwijnen. Zo stelt een oudere autochtone Brusselaar (65 jaar): *“je me demande s’il y a encore une identité bruxelloise. Je pense que l’on...y a trop de...de cultures différentes”*.

Soms wordt **‘verschil’** echter net gezien als datgene wat Brusselaars (ver)bindt; als het fundament en het ‘hart’ van de Brusselse identiteit. Met andere woorden: een non-identiteit als karakteriserend voor de Brusselse identiteit: *“c’est peut-être ce que vous [autre participant] appelez ‘non-identité’ qui fait certainement mon identité bruxelloise en fait”*. *“Ik voel mij heel hard Brusselaar”*, zo merkt een jonge vrouw op, want « iedereen is vreemd en iedereen is een minderheid » in Brussel. Die diversiteit wordt gezien als *“un point commun qu’on a tous ici”* en maakt dat *“on peut tous se placer sous l’identité Bruxelloise”*.

Door andere deelnemers wordt er niet in termen van ‘identiteit’ over de Brusselse gemeenschap gesproken, maar wel in termen van een Brussels **bewustzijn** of een Brusselse **spirit**. Er wordt gerefereerd aan iets ondefinieerbaars dat Brusselaars verbindt en de kern vormt van de Brusselse gemeenschap: *“waar dat ge ook vandaan komt, als ge hier twee jaar woont, dan snapt ge wat Brussel is en dan deelt ge dat Brussels bewustzijn”* (vrouw, twintiger).

Dit Brusselse bewustzijn wordt soms symbolisch versterkt door de **slechte reputatie** van Brussel die verschillende deelnemers ervaren. Het gevoel Brussel te moeten ‘verdedigen’ maakt volgens sommigen dat *“Brusselaars een speciale verhouding hebben tot de stad”*. De slechte reputatie van Brussel, in het bijzonder in Vlaanderen en Wallonië, wakkert dus voor sommigen het Brusselse bewustzijn aan. Sommige Brusselaars verdedigen ‘hun’ stad bij ‘zij’ die de stad niet kennen en argwanend naar Brussel kijken:

Ik heb ook al gans mijn leven Brussel moeten verdedigen. Eens ge buiten Brussel gaat, ja onder andere mensen, ge zegt wel de hele tijd, ja wij zijn van Brussel, en neen wij zijn zo slecht nog niet, en neen het is wel zo, ook gewoon de stad, niet alles is voor u uitgetekend, niet alles is voor u uitgelijnd. (vrouw, twintiger)

Daarnaast wordt ook verwezen naar concrete **momenten van samenhorigheid** waardoor het Brussels bewustzijn wordt versterkt (zie ook hoofdstuk 4). Deze momenten kunnen positief van aard zijn, bijvoorbeeld wanneer **evenementen** als **Zinnekeparade** en **Autoloze zondag** Brusselaars samenbrengen. Andere momenten van versterkt bewustzijn zijn tragisch en negatief. **De aanslagen van maart 2016** worden vaak vernoemd als een gebeurtenis die aanleiding gaf tot een verhoogd gevoel van samenhorigheid. Brusselaars werden symbolisch in rouw verenigd, maar ook samengebracht op fysieke plaatsen van rouw en herdenking. Voor verschillende deelnemers overstijgt deze samenhorigheid de verschillen onder Brusselaars. Hier zijn respectievelijk een jonge Belgische vrouw en een jongeman van Arabische origine aan het woord: *“Brussel is misschien wel divers en multicultureel, maar als er zo’n dingen gebeuren zoals in Zaventem en Maalbeek met de aanslagen, dan zijn we wel samen”* (vrouw, twintiger), of *“Y a une sorte d’union autour de ça [les attentats], tout le monde s’est rapproché”*.

8.2. ZICH IDENTIFICEREN ALS 'BRUSSELAAR'?

Een vraag die nu automatisch volgt, is of de deelnemers zich ook onderdeel voelen van een Brusselse gemeenschap, op welke manier zij die dan ook definiëren. In dit deel stellen we de concepten 'identificatie' en 'belonging' centraal. Voelen de deelnemers dat ze behoren tot een Brusselse gemeenschap en identificeren zij zich bijgevolg als Brusselaar? We bespreken eerst de verschillende 'identificatievoorwaarden': de criteria op basis waarvan deelnemers zich al dan niet identificeren als Brusselaar. Daarna hebben we het over de manier waarop de Brusselse identiteit zich verhoudt tot andere identiteiten die zich op meer lokaal of op meer globaal niveau manifesteren. Tot slot focussen we op de Frans-Nederlandse taalkwestie in Brussel, waarbij we ons de vraag stellen hoe een Brusselse identiteit zich verhoudt tot de potentiële identificatie met een bepaalde taalgroep.

8.2.1. Identificatievoorwaarden: geboorteplaats en origine versus woon-en leefplaats

We onderscheiden twee verschillende voorwaarden op basis waarvan deelnemers zich al dan niet als Brusselaar identificeren. Er zijn enerzijds deelnemers die 'geboorteplaats' als doorslaggevend criterium hanteren: men voelt zich al dan niet Brusselaar omdat men er wel of niet geboren is. Anderzijds zijn er deelnemers die een minder begrenzend criterium hanteren. Zij voelen zich Brusselaar omdat ze er wonen en, vooral, omdat ze er leven.

Geboorteplaats en origine

Het belang dat verschillende deelnemers hechten aan **geboorteplaats** als criterium om zich als **Brusselaar** te identificeren is opmerkelijk, en manifesteert zich op verschillende manieren.

Ten eerste wordt het belang van geboorteplaats duidelijk wanneer we kijken naar getuigenissen van deelnemers die *niet* in Brussel geboren zijn. Deelnemers argumenteren dikwijls dat zij zich geen Brusselaar voelen omdat zij niet in de stad geboren zijn. Deelnemers die het criterium van geboorteplaats hanteren, halen vaak aan dat zij - om diverse redenen (zie hoofdstuk 3) - graag in Brussel wonen, maar dat zij zich geen 'Brusselaar' voelen - "*Non, pas du tout. Non, là je dois dire, j'aime bien vivre ici mais non... je ne me sens pas comme bruxelloise, non*". Een jonge vrouw, afkomstig uit IJsland, maakt het onderscheid tussen Brussel als haar woonplaats, en IJsland als haar 'thuis': "*kind of like more where I feel I belong*". Het belang van geboorteplaats manifesteert zich ook bij deelnemers die in België geboren zijn. In een focusgroep met gepensioneerde inwoners van Brussel maken deelnemers het onderscheid tussen de leden van de groep die in Brussel geboren zijn, en zij die niet in Brussel geboren zijn. Deze laatsten stellen zich eerder 'Belg' dan 'Brusselaar' te voelen: "*Je ne suis pas bruxelloise de naissance, donc, mais euh, donc depuis 60 ans je suis à Bruxelles mais je ne vais pas dire je suis bruxelloise, non je suis belge*".

Het belang van geboorteplaats wordt nog duidelijker in getuigenissen van deelnemers die wel in Brussel geboren zijn. Voor Brusselaars zonder migratieachtergrond is het vaak evident dat zij zich Brusselaar voelen, net omdat zij er geboren zijn.

Gezien dit gevoel van vanzelfsprekendheid gaan deze deelnemers zelden dieper in op deze kwestie. Ook voor Brusselaars van vreemde herkomst die in Brussel geboren zijn, is het vaak vanzelfsprekend dat zij zich als Brusselaar identificeren: *“Je suis bruxelloise, je suis née à Bruxelles”*. Tegelijkertijd voelen zij zich door sommige Brusselaars zonder migratieachtergrond wel degelijk gepercipieerd als **‘vreemdeling’**. Het spreekt voor zich dat deze conflicterende identificaties – de identificatie door zichzelf als ‘Brusselaar’ en de identificatie door sommige autochtone Brusselaars (inclusief mensen die zelf niet in Brussel geboren zijn) als ‘vreemdeling’ – vaak een gevoel van frustratie veroorzaken (zie hoofdstuk 6 hierover).

We merken inderdaad dat sommige autochtone ‘blanke’ Brusselaars van Belgische origine (dus zonder migratieachtergrond) een stap verder gaan in het definiëren van wie wel of geen Brusselaar is. Geboren zijn in Brussel volstaat dan niet, en ‘Brusselaar’ zijn wordt een kwestie van de **‘wortels’** hebben in de stad, en over de typische, ‘oude’ Brusselse mentaliteit – “la zwanze” – beschikken: *“le vieux Bruxellois c’est pas nécessairement le Bruxellois qui vient d’un autre pays, et qui n’a pas cette mentalité-là”*. De Brusselse identiteit krijgt dan vorm vanuit de **mythische figuur** van de ‘Brusseleir’ – *“Brusselaar de souche”*, de traditionele Brusselaar *“from many centuries ago”*, het *“zinneke”*. Een aantal deelnemers, met name oudere Brusselaars (50+) betreurt dat de ‘authentieke’ Brusselse identiteit een minderheidsidentiteit is geworden en dat daarmee ‘authentieke’ Brusselse tradities verdwijnen: *“on se sent partout en minorité”*. Brussel, *“c’est multiculturel mais le brusseleir se perd. Ça devient compliqué d’avoir une échoppe typiquement bruxelloise ou des caricoles... [...] je crois qu’on est en train de perdre l’identité bruxelloise”*. Het verdwijnen van deze ‘authentieke’ Brusselse identiteit wordt dus vaak gelieerd aan de aanwezigheid van andere gemeenschappen en mensen met een andere etnisch-culturele achtergrond – al dan niet geboren in Brussel – *“c’est qu’à cause de certaines personnes, le folklore disparaît”*.

Woon-en leefplaats

Soms fungeert niet de geboorteplaats maar wel de woon-en leefplaats als basis waarop men zich als Brusselaar identificeert. Deelnemers identificeren zich dan vaak nog wel met hun land van herkomst, maar *“d’autres racines peuvent se mettre ailleurs aussi dans d’autres pays, dans d’autres villes selon ce que l’on vit et comment on vit les choses, voilà”*. Men voelt zich *“geïmplanteerd”* in Brussel binnen verschillende levensdomeinen. We merken hier een verschuiving op naar het belang van **leven** in Brussel als voorwaarde om zich Brusselaar te voelen. Hoe langer men in Brussel leeft, hoe meer men er een geschiedenis heeft en er zijn levensloop doormaakt, des te sterker men zich als Brusselaar identificeert: *“J’ai grandi ici, j’ai fait mes études à Bruxelles, J’ai travaillé [...] donc je suis bruxelloise”*. Men voelt zich hierdoor ‘verankerd’ in Brussel :

Je me sens surtout bruxellois, parce que c’est ma routine, c’est là j’ai vécu près de trente ans donc c’est là qu’il y a des anciennes relations, c’est là qu’y a l’enfance, c’est là qu’il y a des souvenirs.

Anderzijds, wanneer men geen intenties heeft om in Brussel op lange termijn een leven op te bouwen, zal men zich vaak ook minder als Brusselaar identificeren: *“Moi, je ne me sens pas Bruxelloise, je me sens de profiter de ce que la ville apporte mais je sais que c’est pas pour toujours. C’est un passage”*.

Zich identificeren als Brusselaar op basis van woon-en leefplaats overstijgt een pragmatische identificatie – ‘ik woon in Brussel, dus ik ben Brusselaar’ – maar heeft zoals hierboven al werd gesuggereerd sterke **emotionele dimensies**. Men voelt zich Brusselaar omdat men er menselijke relaties en herinneringen opbouwt. Die emotionele dimensie manifesteert zich soms ook op een andere manier. Deelnemers, zowel autochtone als allochtone Brusselaars, zijn dan *fier* om in Brussel te wonen en te leven: “*Ben oui, on est bruxellois. Enfin moi, je suis fière de dire que j’habite Bruxelles et que je suis bruxelloise*”, “*donc je suis fière de vivre ici*”, “*très fière d’être bruxelloise*”.

Deze logica, waarbinnen wonen en leven in Brussel als criteria gelden om zich als Brusselaar te identificeren, geeft aanleiding tot een minder beperkende definitie van ‘de Brusselaar’. Brusselaar zijn wordt dan niet gelinkt aan ‘wortels’ hebben in de stad, maar wel aan er zijn leven opgebouwd hebben. Zo maakt een Brusselaar van Belgische origine de bedenking dat “*les vrais Bruxellois c’est peut-être les premières communautés d’origine maghrébine qui se sont installées ici*”.

8.2.2. De Brusselse identiteit in relatie tot lokale, nationale en globale identiteiten

Lidmaatschap van en de identificatie met een bepaalde gemeenschap hoeven geen exclusieve aangelegenheid te zijn. Mensen kunnen zich met verschillende gemeenschappen tegelijkertijd identificeren, en zich verschillende lidmaatschappen toemeten. In hoofdstuk 6 zagen we bijvoorbeeld hoe een ‘Brusselse identiteit’ voor verschillende deelnemers perfect combineerbaar is met deel uit maken van een religieuze en culturele gemeenschap. Hier bekijken we hoe een Brusselse identiteit zich verhoudt tegenover identiteiten die zich op lokaal, nationaal of globaal niveau manifesteren.

Soms wordt een meer **lokale identiteit** geprivilegieerd boven een Brusselse identiteit. Dit is met name het geval wanneer deelnemers zich sterk verbonden weten met de gemeente, of nog kleinschaliger, met de wijk waar zij wonen. In hoofdstuk 3 zagen we al het belang van de visie op Brussel als “stedelijke mozaïek” waarbij elke gemeente een eigen identiteit en karakter heeft. Het is vanuit deze ruimtelijke dynamiek dat we kunnen begrijpen hoe deelnemers soms een gemeentelijke identiteit verkiezen boven een meer algemene Brusselse identiteit: “*Je pense que le Bruxellois ne s’identifie pas avec la ville de Bruxelles mais plutôt avec son quartier*”. Vanuit deze logica ervaren deelnemers een ‘**dorpsgevoel**’ (zie hoofdstuk 3) en weten ze zich soms in sterke mate verbonden met de gemeente waar zij wonen. Bijvoorbeeld: “*Saint-Gilles, [...] je suis tellement ancrée ici*”.

In andere gevallen wordt de Brusselse identiteit tegenover de **nationale identiteit** geplaatst. Soms is er ruimte voor een combinatie van beide identiteiten, zowel bij deelnemers die in België geboren zijn als bij deelnemers uit een ander land van herkomst: “*Moi, je...moi je me sens Belge, Brusseleir*”, “*Je me sens bruxelloise, belge aussi*”. In een aantal gevallen is de Brusselse identiteit duidelijk primair of secundair aan de nationale identiteit. Een politiek vluchteling beschrijft bijvoorbeeld zijn terughoudendheid zich te identificeren met een nationale identiteit: “*Oui, je me sens beaucoup plus Bruxellois que Belge, parce que moi, je n’ai jamais eu vraiment le sentiment national*”. Of de nationale identiteit primeert op de Brusselse identiteit, zoals voor deze jonge vrouw die

sinds 2012 in Brussel woont en vooral de praktische voordelen ervan benoemt - “vivre à Bruxelles, c’est vivre près de tout” - (zie hoofdstuk 3), maar zich tegelijkertijd eerder als Belg dan als Brusselaar identificeert - “... Euh... moi je me sens Belge et pas bruxellois”.

In andere gevallen primeert dan weer een meer **globale identiteit** boven een Brusselse identiteit. ‘Expats’, die vaak voor de Europese instellingen werken, meten zich bijvoorbeeld soms expliciet een Europese identiteit aan: “I say to myself, “Okay, when people say, ‘Where are you from? Or what nationality are you?’ I say I’m European.” Because, obviously, I’ve benefitted from two cultures”. Op een nog globaler niveau identificeren deelnemers zich als ‘wereldburger’. We merken op dat de uitdrukking ‘wereldburger’ een combinatie van verschillende identiteiten en lidmaatschappen toelaat:

Moi aujourd’hui, quand on me demande d’où je suis, je dis: ‘Je suis citoyenne du monde’, parce que je... Allez, quand je dois expliquer que je suis née en Anvers, région flamande, que j’habite à Bruxelles, région francophone, pas francophone, bilingue, c’est... c’est...

8.2.3. Nederlands, Frans en de Brusselse identiteit

De Brusselse identiteit kan - althans op institutioneel niveau - in feite niet gedacht worden zonder de meertaligheid van de stad te vermelden. Enerzijds is er de enorme taaldiversiteit die de stad in haar dagelijkse realiteit kenmerkt. Anderzijds is er de officiële tweetaligheid van Brussel, die in zekere mate de kern uitmaakt van een institutioneel “belonging” in Brussel. De officiële tweetaligheid van Brussel is een factor die de kwestie van ‘burgerschap’ in Brussel een bijkomende complexiteit geeft - in administratieve termen, maar ook in meer symbolische termen van ‘zich deel voelen uitmaken van...’.

We zagen al dat deelnemers vaak belang hechten aan taal in Brussel. Enerzijds wordt de taaldiversiteit in Brussel als een rijkdom en een indicator van het kosmopolitisme van de stad ervaren, anderzijds worden buurten en wijken waar ‘enkel Arabisch gesproken wordt’ soms ervaren als ‘getto’s’, ‘het buitenland’, en plaatsen waar men zich niet thuis voelt wegens het gebrek aan een gemeenschappelijke taal.

In contrast tot de taaldiversiteit die gelinkt is aan het multiculturele karakter van de stad, wordt de tweetaligheidskwestie minder gethematiseerd in de focusgroepen. Wanneer dit wel het geval is, wordt de kwestie vaak niet als een kwestie van *culturele diversiteit* gethematiseerd. Eerder wordt ze, met name in Nederlandstalige focusgroepen, gethematiseerd in termen van ‘burgerrechten’.

Tweetaligheid

We merken op dat de **tweetaligheidskwestie** zo goed als afwezig is in de focusgroepen met Franstalige Brusselaars. In enkele gevallen komt de kwestie wel aan bod, wanneer bijvoorbeeld een jonge vrouw opmerkt, “Bruxelles c’est quand même deux langues à la base, au final j’ai l’impression que j’utilise que le français”. Een andere Franstalige deelnemer merkt op dat de tweetaligheidskwestie eerder een politieke kwestie is die zich niet manifesteert in de dagelijkse realiteit, want “de personne à personne, ça va très bien”. Deze ervaring wordt echter niet door iedereen gedeeld. Verschillende Nederlandstalige

deelnemers getuigen over hoe zij in hun dagelijkse leven in Brussel vormen van **discriminatie** ervaren. Vooral het gebrek aan tweetaligheid bij officiële instanties wordt aangeklaagd: “*ja uh ik vind, als het officieel is, bijvoorbeeld het Gemeentehuis of een andere instantie, dan zou het officieel tweetalig moeten zijn*”, of:

Maar ik vind ook dat in, voor de officiële diensten en zo, de klinieken en zo, er een minimum aan de twee talen zou moeten verkrepen worden. Want wie dat niet kan, heeft toch geen duidelijke uitleg of verstaat niet wat hem gezegd wordt he.

Ook in een focusgroep met jonge Nederlandstalige studenten wordt een gelijkaardig argument geuit: het recht om in de eigen taal aangesproken te worden bij openbare diensten en instanties. Hier wordt een explicieter politiek discours gemobiliseerd, waarbij ook de link naar partijpolitiek gemaakt wordt. Meer concreet wordt de associatie tussen bepaalde politieke partijen en de tweetaligheidskwestie gemaakt, maar tegelijkertijd ook geproblematiseerd. We lezen in volgende getuigenis een argument dat het Nederlands in Brussel als een (burger)recht beschouwd dient te worden los van politieke ideologieën:

Maar dat is wel belangrijk dat ze in Brussel uw taal kunnen, terwijl als ge zo'n dingen zegt of denkt, hebben veel mensen iets van ja maar ge bent flamingant, of ga dan maar in Vlaanderen wonen. Maar ik vind dat jammer want Brussel is ook mijn stad en ik wil dan ook wel in mijn taal kunnen doen, en dat zou niet mogen uitmaken van welke politieke ideologie ge bent dat ge gewoon uw eigen taal kunt spreken als je naar de dokter gaat.

De Nederlandstalige gemeenschap en de Vlaming

Vanuit een ‘minderheidspositie’ - we zijn “*een minderheid*” of “*een zodanig kleine gemeenschap*” - die al dan niet gepaard gaat met ervaringen van discriminatie, meten Nederlandstaligen zich vaak een Brusselse identiteit aan. Ze combineren die wel met een identificatie met de **Nederlandstalige gemeenschap** in Brussel. Deelnemers omschrijven de Nederlandstalige gemeenschap bijvoorbeeld als een gemeenschap die zo klein is dat “*ik denk dat ik de meeste mensen ken*”. Een andere keer wordt de vergelijking met een “*clan*” of een “*school van vissen*” in een groter aquarium gemaakt. Ook door Franstaligen worden de Nederlandstaligen in Brussel soms als een aparte gemeenschap ervaren - “*cette communauté*” - waarmee men als Franstalige weinig contact heeft “*parce que justement, la communication passe par la langue*”. In Franstalige focusgroepen wordt dus wel een Nederlandstalige gemeenschap geïdentificeerd, maar geen Franstalige gemeenschap. Dit alles suggereert dat het Frans inderdaad wordt ervaren als de standaardtaal in Brussel, die - in contrast met het Nederlands - op zich geen identificatie met een ‘gemeenschap’ veronderstelt.

Door oudere Nederlandstalige Brusselaars wordt soms meer expliciet over een ‘**Vlaamse identiteit**’ gesproken, eerder dan over een Nederlandstalige gemeenschap: “*ik kan mij niet bedenken zonder eerst Vlaming te zijn*”. Het discours van deze deelnemers focust ook sterker op de minderheidspositie van Vlamingen in Brussel, en laat zich kenmerken door een discours over ‘emancipatie’: “*Wij moeten ons tonen als Vlaming ook. En niet verstoppem*”. Tegelijkertijd zien we dat ook hier een Brusselse identiteit gecombineerd wordt met een Vlaamse identiteit. De identiteit van de Vlaming in

Brussel is dus specifiek, en kan niet gelijkgesteld worden aan die van de 'Vlaming uit Vlaanderen'. De Vlaamse Brusselaar is "ruimdenkender" en kan om met de multiculturaliteit van de stad.

Ook Franstaligen maken het onderscheid tussen de Vlaming in Brussel en de Vlaming uit Vlaanderen, waardoor vorm gegeven wordt aan een identiteit van de Nederlandstalige Brusselaar. In onderstaande getuigenis wordt een haast 'mythisch' beeld van de '**Dansaert Vlaming**' gemobiliseerd:

Le néerlandophone de Bruxelles n'est pas le néerlandophone navetteur qui vient de Flandre. Ce n'est pas la même chose. Par exemple le zone Saint-Catherine et tout ça... Il y beaucoup de néerlandophones et le centre culturel de KVS, l'AB, tout ça. Ce sont des bruxellois...donc ils parlent toutes les langues. Et ils sont mélangés. C'est vrai que tous les néerlandophones que je connais la plupart ils sont souvent en couple avec des francophones.

In analogie met het beeld van de 'Dansaert Vlaming' wordt de Nederlandstalige gemeenschap soms eerder als een soort *culturele* gemeenschap gedefinieerd, als "een soort van *culturele scene*", "pintjes drinkend op het Sint-Katelijneplein".

8.3. EN ACTIEF BURGERSCHAP IN BRUSSEL

We behandelden hierboven de identificatie-dimensie van burgerschap: zich al dan niet deel voelen van de Brusselse gemeenschap en zich al dan niet identificeren als Brusselaar in relatie tot andere identiteiten. In dit laatste deel plaatsen we de notie van burgerschap zelf meer centraal. We stellen de vraag naar *het soort burgerschap* dat deelnemers zich aanmeten. We onderscheiden een eerder beperkte opvatting van burgerschap - civiel of politiek burgerschap - en een verregaandere opvatting van burgerschap die participatie en engagement veronderstelt.

Bij **civiel of politiek burgerschap** ligt de nadruk op de '**rechtspositie**' van de burger. Het gaat met name om een aantal rechten - zoals het recht op vrije meningsuiting - en plichten - bijvoorbeeld de plicht belastingen te betalen - die verbonden zijn aan burgerschap. In onderstaande uitspraak meet een deelnemer, afkomstig uit Frankrijk, zich een dergelijk 'civiel' burgerschap aan:

Moi, je me sens bruxelloise dans un sens [...] comme ça, parce que je paye mes impôts ici, je marche sur les trottoirs ici [...]. J'estime que je suis bruxelloise dans le sens où j'ai le droit de m'exprimer et j'ai le droit d'exiger certaines choses.

Maar burgerschap kan ook een verregaandere betekenis krijgen, en verwijzen naar **participatie en engagement**. Volgens een participatieve opvatting impliceert actief burgerschap een sterke binding met en engagement voor de samenleving. Actief burgerschap betekent dat burgers deelnemen aan activiteiten en deel uitmaken van verenigingen die een positie innemen tussen de private sfeer en de overheid. Gezien er focus-

groepen werden georganiseerd met verenigingen, spreekt het voor zich dat het BruVoices project toegang vond tot heel wat Brusselaars die een actief burgerschap opnemen. Er werden focusgroepen georganiseerd met verschillende organisaties die zich inzetten voor maatschappelijke doelen. Verschillende deelnemers getuigen over hun engagement binnen en buiten de organisatie waarbinnen zij deelnamen aan het BruVoices project: vrijwilligerswerk in sociale restaurants, hulp- en ondersteuningscentra, leerondersteuning, oudercomités etc. Actief burgerschap impliceert een zeker *“faire attention aux autres”*. Het is volgens de deelnemers ook een kwestie van **solidariteit** onder burgers (zie hoofdstuk 7). Zoals een deelnemer haar engagement in een organisatie voor senioren uitlegt:

On fait partie aussi avec le CPAS ici de Saint-Gilles, pour le troisième âge, et on mène justement une campagne de ne pas rester seules chez elles. [...] je trouvais c'est très important cette solidarité.

We zagen in hoofdstuk 4 en hoofdstuk 7 dat het verenigingsleven volgens de deelnemers een centrale rol speelt in het verwezenlijken van solidariteit onder burgers. Dit terwijl publieke instanties volgens de deelnemers vaak tekortschieten. We horen inderdaad regelmatig dat een betere samenleving begint bij **burgerinitiatieven**, eerder dan bij de politiek. Een deelnemer start zijn verhaal over zijn initiatief om jongeren in probleemsituaties te ondersteunen met de opmerking *“Vraiment maintenant ici, dans le quartier, on essaie de faire des initiatives. Ç a c'est pour les Bruxellois qui se prennent en charge d'eux-mêmes. On n'attend pas qu'on fasse tout pour nous”*. In een gesprek over burgerinitiatieven tijdens de vluchtelingencrisis in het Maximilaaanpark merkt iemand op gelijkaardige wijze op dat *“des choses qui peuvent se réaliser, c'est fort hors politique”*

De wil tot actief burgerschap wordt echter beknot of zelfs bedreigd wanneer deelnemers zich **niet voldoende gehoord voelen of erkend weten** in de stad. In hoofdstuk 5 zagen we bijvoorbeeld hoe homoseksuelen in Brussel zich onvoldoende geaccepteerd voelen. Zij ervaren marginalisatie en zelfs agressie wat inclusief burgerschap in het gedrang brengt. Brussel wordt dan ervaren als *“not a city where I would feel comfortable to kiss my boyfriend or to have his hand just walking in the street”*. Hoofdstuk 6 maakte duidelijk dat deelnemers zich soms gediscrimineerd en gemarginaliseerd weten wegens hun geloofsovertuiging, hoewel - in de woorden van een Brusselse moslimvrouw - *“on est aussi citoyen qu'on ait le voile ou pas [...] citoyenne à part entière”*. En in hoofdstuk 7 zagen we hoe armoede aan de basis kan liggen van discriminatie en uitsluiting en, bijgevolg, van een gevoel van 'onvolwaardig burgerschap'. We herinneren de treffende uitspraak van een dakloze man: *“on ne parle jamais des sans-abris. Jamais. Et on ne se pose jamais la question ce que les sans-abris veulent”*.

De superdiversiteit in al haar vormen die Brussel kenmerkt en daarmee gepaard gaande problematieken van discriminatie, marginalisatie en uitsluiting - die doorheen dit rapport besproken werden - vormen dus een fundamentele uitdaging voor een inclusief en actief Brussels burgerschap. Anderzijds maakte dit hoofdstuk - en bij uitbreiding het hele rapport - duidelijk dat burgerschap in Brussel een enorm potentieel kent. Dit potentieel situeert zich op het vlak van etnisch-culturele diversiteit als het hart van een Brusselse identiteit; het verenigingsleven als fundament van solidariteit tussen inwoners van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest; en op het niveau van Brusselse evenementen die het Brusselse samenhorigheidsgevoel versterken.

CONCLUSIE

Sociale cohesie in Brussel in al zijn verschillende dimensies

Aan het einde van dit onderzoek komen we terug op de hoofdlijnen van dit rapport over wat Brusselaars vertellen over hoe zij de sociale cohesie in hun stad ervaren.

‘Brussel’: stad van tegenstrijdigheden en van potentieel

Hoofdstuk 3 ging in op de denkbeelden die de deelnemers zich vormen over ‘Brussel’, zowel bekeken vanuit zijn stedelijke kenmerken als vanuit zijn ruimtelijke dimensie. Veel **paradoxen** en contradicties doorkruisen de verhalen van de deelnemers: Brussel wordt gepercipieerd als een ‘kosmopolitische’ mozaïek waar iedereen in zijn eigen bubbel leeft, als een ‘groene’ en ‘vuile’ stad, als een ‘dorp’ en een grote ‘anonieme’ stad, als ‘open’ en ‘verdraagzaam’ maar getekend door diverse vormen van ‘discriminatie’, als ‘kalm’ en tegelijk ‘chaotisch’. Een stad is natuurlijk per definitie een ruimte die doorspekt is met paradoxen en tegenstrijdigheden (Côté, 2005). Het zijn de combinaties van deze paradoxen die, volgens veel deelnemers, een eigen karakter geven aan Brussel, en die zelfs bijdragen aan de kwalificatie als ‘goede stad’. Deze paradoxen en tegenstrijdigheden duiken ook op bij het karakteriseren van de ruimtelijke configuratie van de stad. Brussel wordt aldus aangevoeld als een aaneenschakeling van ‘bubbels’; wat positief kan worden bekeken – elke wijk heeft zijn eigen kenmerken en ‘charme’ – maar ook als de uitdrukking van een ‘onder elkaar zijn’, wat ingaat tegen een ‘goed’ samenleven. De deelnemers organiseren Brussel eveneens op basis van **‘mindmaps’** die niet noodzakelijk samenvallen met de administratieve grenzen van de gemeenten of met de echte geografie van het Gewest. Het ‘centrum van Brussel’ wordt bijvoorbeeld vaak onderscheiden van de gemeenten uit de zogeheten ‘periferie’ die grenzen aan Vlaanderen. De analyse identificeerde twee denkbeelden waarop de deelnemers steunen om hun voorkeur voor het stadscentrum of voor de gemeenten uit de periferie te formuleren: het stadscentrum wordt omschreven als een levendige, heterogene en dynamische maar ook chaotische en onveilige ruimte, terwijl de gemeenten uit de periferie worden gedefinieerd als kalm, groen en veiliger. Bovendien wordt Brussel door veel deelnemers voorgesteld als een verdeelde stad: tussen het noorden en het zuiden, het oosten en het westen, of de beide kanten van het kanaal. Meer globaal gezien zijn deze indelingen in Brussel het symbool geworden van een ‘sociale dualisering’. Ukkel en Molenbeek worden overigens vaak gebruikt als symbolen om te verwijzen naar tegengestelde stedelijke realiteiten, waar de ervaring van het samenleven sterk verschilt.

De vijf dimensies van de sociale cohesie in het discours van de deelnemers

Hoofdstuk 4 liet zien hoe belangrijk de **sociale netwerken** in Brussel zijn voor de perceptie van de ‘gastvrijheid’ en de ‘levenskwaliteit’. Deze observatie is te verklaren door het feit dat deze netwerken de basis vormen van een sociaal leven dat steunt op affiniteitsrelaties, ongeacht hun (communautaire, culturele, confessionele, sportieve, professionele) vorm. De deelnemers onderstrepen het belang van ruimtes die bevorderlijk zijn voor een alledaagse welwillendheid (‘everyday kindness’), omdat ze bijdragen tot het opbouwen van spontane, hoewel vaak vluchtige, sociale relaties. Wat

het opbouwen van meer duurzame netwerken betreft, waarden de deelnemers meer specifiek de rol die verenigingen spelen bij de integratie in het stadsleven. Sociale netwerken en verenigingen doen dienst als ‘ontmoetings- en sociale contactplekken’ tussen stadsbewoners. Deze sociale netwerken geven doorgaans blijk van een bepaalde sociale homogeniteit en culturele diversiteit: ze vormen de basis voor ‘interculturele ontmoetingen’, maar leveren weinig contacten op tussen de verschillende sociaaleconomische kringen die samenleven in de stad. Overigens zijn niet alleen de verenigingen belangrijk; we merken dat ook aan buurtrelaties een onontbeerlijke rol wordt toegekend. Hechte buurtrelaties die steunen op welwillendheid en wederzijdse hulp - een ‘goed nabuurschap’ - bevorderen het welzijnsgevoel in de stad.

Hoofdstuk 5 behandelde **relaties in openbare ruimtes** waar stadsbewoners die elkaar niet kennen, samen aanwezig zijn. In tegenstelling tot sociale netwerken duiken de openbare ruimte en de relaties in het openbaar veel minder vaak op in het relaas van veel deelnemers. Aldus vormt de openbare ruimte een ‘achtergrond’ voor de stedelijke ervaring, een tussenruimte, die een verbinding vormt tussen verschillende plekken die de stadsbewoner belangrijk vindt, en een bijkomstige ruimte, want ze staat niet centraal in de verhalen van de deelnemers. De openbare ruimte komt vooral ter sprake als er opvallende, gelukkige of ongelukkige, evenementen plaatsvinden, die de gebruikelijke onverschilligheid tegenover die ruimte verstoren. Uit het discours van de deelnemers blijkt ook dat de aanslagen een grote impact hebben gehad op de openbare relaties tussen de bewoners van Brussel. In het algemeen steunen de vreedzame relaties op een ‘burgerlijke onverschilligheid’ die impliceert dat passanten elkaar niet aanstaren en elkaar per definitie vertrouwen. Voor sommige deelnemers hebben de aanslagen deze vertrouwensrelatie aangetast en hebben ze aldus het wantrouwen tussen de Brusselaars versterkt.

Hoofdstuk 6 ging in op de dimensie **culturele diversiteit**, of meer precies de etnisch-culturele diversiteit in de stad. Het ‘multiculturele’ karakter van Brussel staat centraal in het relaas van de deelnemers, en de sociale cohesie in Brussel wordt vaak benaderd vanuit deze specifieke dimensie. De deelnemers ervaren multiculturaliteit grotendeels als positief en verrijkend, maar de meerderheid van hen vindt ook dat deze multiculturaliteit in het verlengde ligt van een bepaalde ‘onder elkaar zijn’-logica. De stad wordt bekeken als een aaneenschakeling van kleine bubbels¹⁴, een microkosmos van eigen kringen en allerlei kleine ‘affiniteitswerelden’. Deze ‘bubbels’ krijgen vorm in de stedelijke ruimte, en deelnemers hebben er op allerlei manieren mee te maken. De verhalen variëren sterk naargelang de categorie waartoe men behoort: tussen het plezier om van de ene naar de andere wereld te reizen of het onbehagen etnisch-cultureel gekleurde ruimtes te doorkruisen, tussen de ervaren gastvrijheid in multiculturele ruimtes en de ervaren moeilijkheden om toegang te krijgen tot bepaalde ‘monoculturele’ ruimtes. De etnisch-culturele diversiteit stelt ook de vraag waarom niet iedereen volwaardig wordt erkend als lid van de stedelijke gemeenschap, iets wat deelnemers in allerlei vormen ervaren (discriminatie, ontkenning van de migratie- en de koloniale geschiedenis).

Hoofdstuk 7 ging dieper in op de **solidariteitsdimensie** die, in het algemeen, zelden werd vermeld in de focusgroepen, en in de meeste gevallen slechts aan bod kwam

¹⁴ Betreffende het begrip ‘bubbels’, verwijzen we naar het werk van Sloterdijk (1998).

op vraag van de facilitator. Het samenleven wordt vanuit een sociaaleconomische invalshoek globaal weinig geproblematiseerd door de deelnemers. Solidariteit wordt vaak aangekaart als het gaat over kameraadschap of broederschap, ongeacht of dat geassocieerd wordt met grote bijeenkomsten, burenerelaties of communautaire relaties. Als de sociaaleconomische dimensie aan bod komt in de gesprekken, gaat het over de ongelijke toegang tot bestaansmiddelen en publieke goederen (huisvesting, jobs). In dit verband merken we op dat publieksgroepen die dit niet zelf meemaken, niets lijken te weten over die situaties en de effecten ervan, en zich niets voorstellen bij de toegangsmoeilijkheden (tot huisvesting, de professionele wereld, educatie) die de meest kwetsbare publieksgroepen ervaren in de stad. De deelnemers spreken ook over hun onbehagen als ze worden geconfronteerd met figuren van stedelijke armoede - met de dakloze als de meest waarneembare figuur: ze weten niet hoe ze zich moeten gedragen in hun aanwezigheid, of wanneer ze hen iets vragen. Vrijwel alle deelnemers vinden dat het de taak is van de overheidsbesturen om iets te doen aan armoede en uitsluiting, maar hun gebrek aan effectiviteit wordt ook vaak vernoemd. Als het gaat over solidaire praktijken in Brussel, spelen communautaire en buurtnetwerken, net als verenigingen de belangrijkste rol.

Tot slot kwam hoofdstuk 8 terug op de dimensie van het **gevoel van samenhorigheid en burgerschap**. Aangezien Brussel wordt gekenmerkt door pluraliteit, lijken bepaalde deelnemers zich bijzonder moeilijk te kunnen voorstellen wat die 'gemeenschap' zou inhouden, behalve het delen van eenzelfde ruimte. Voor andere deelnemers zijn de diversiteit en de pluraliteit van Brussel factoren die de Brusselse identiteit bepalen, of de niet-identiteit die volgens sommigen kenmerkend is voor Brussel. In Brussel geboren zijn of er wonen lijken fundamenteel te zijn voor het samenhorigheidsgevoel: het burgerschap wordt dan bekeken op basis van de geboorte of het verblijf. Dit gevoel te behoren tot een gemeenschap wordt soms ondermijnd, zo vertellen nakomelingen van migranten, die in Brussel geboren zijn of er wonen, omdat ze bij interacties vaak worden 'herinnerd' aan hun origine. De Brusselse identiteit wordt doorgaans gecombineerd met andere lokale, nationale en globale identiteiten. De band met de institutionele communautaire identiteiten kwam weinig aan bod in de focusgroepen, behalve bij de Nederlandstalige Gemeenschap in Brussel, die zich beschouwt als een minderheid - duidelijk verschillend van de Vlaamse Gemeenschap in haar geheel - en die zich soms gediscrimineerd voelt, vooral in haar relatie met de Brusselse openbare besturen. Het burgerschap kan politiek, juridisch en praktisch worden ervaren in de participatie aan burgerinitiatieven. De Brusselse identiteit is meervoudig en combineerbaar. De drijfveren van samenhorigheid en burgerschap zijn even gevarieerd, en bewegen zich tussen hun juridisch-politieke dimensie en de praktische of ervaringsdimensie.

Het overzicht van de multiculturele dimensie

Deze enquête over de dagelijks ervaren sociale cohesie in Brussel toonde aan dat bepaalde dimensies van de sociale cohesie (geïdentificeerd in hoofdstuk 1) veel meer aanwezig zijn in het relaas van de deelnemers dan andere. Affiniteitsrelaties zijn belangrijker dan relaties in het openbare domein. Relaties in het openbaar zijn vaak doorspekt met gevoelens van onveiligheid en wantrouwen en wekken weinig enthousiasme op, in tegenstelling tot plekken waar de bewoners van Brussel hun

gewoonten en gebruiken dagelijks beleven en waar ze de relaties hebben die voor hen belangrijk zijn. De geringe plaats die wordt toegekend aan relaties in het openbaar kan ook worden verklaard door het ontbreken van een ‘metadiscours’ over publieke plaatsen in de diverse media. Het lijkt erop dat de woordenschat van de deelnemers tekortschiet om te praten en te discussiëren over deze plekken. Deze vaststelling blijkt overduidelijk als we merken hoe gemakkelijk de deelnemers kunnen putten uit een semantische rijkdom als ze praten over de multiculturele kwestie, die wel sterk aanwezig is in de publieke opinie en de media.

De geanalyseerde verhalen tonen eveneens aan dat de deelnemers gehecht zijn aan affiniteitsrelaties die ze een centrale rol toekennen in het samenleven in Brussel: interculturele uitwisselingen gebeuren in het kader van activiteiten van verenigingen en van affiniteitsrelaties, die een centrale rol spelen bij het opnemen van solidariteit. Tot slot is de nadruk op affiniteitsrelaties gedeeltelijk te begrijpen vanuit de insteek van het onderzoek. Door het organiseren van focusgroepen op basis van relaties met verenigingen, lijkt de methodologie deze relaties te versterken; de mensen die deelnamen aan een focusgroep kennen elkaar en de regels van de gedachtewisseling waren erop gericht om hun goede relaties te behouden.

Het overwicht van de **multiculturele dimensie**, dat blijkt uit het onderzoek, overschrijdt de grenzen van Brussel en sluit aan bij een meer algemene tendens om sociale kwesties te ‘culturaliseren’ (Genard, 1999). De sociaaleconomische problematisering maakte aan het einde de twintigste eeuw plaats voor een culturele lezing die getuigt van een grotere bezorgdheid over het samenleven van meerdere culturele of etnische groepen, dan over de relaties tussen diverse sociaaleconomische groepen. De uiteenzetting van de deelnemende Brusselaars sluiten aan bij deze logica en maken vaak gebruik van culturele categorieën om te praten over **problematieken** die een **sociaaleconomische** dimensie hebben (herverdeling, sociale rechtvaardigheid), of die verwijzen naar de ‘rassenkwestie’ (Fassin & Fassin, 2006) - dimensies die elkaar overigens kruisen, met name bij vormen van discriminatie.

Tot slot leidt de nadruk op sommige dimensies tot een **atrofie** van andere kwesties, wat een impact kan hebben op de lezing ervan. Aldus wordt de solidariteitskwestie doorgaans gelezen via de invalshoek van affiniteitsrelaties, waardoor de sociaaleconomische aspecten en de herverdelingsmaatregelen minder zichtbaar worden. Brussel is aldus, zoals de deelnemers ten overvloede herhaalden, een stad van bubbels; en de ruimte die hen scheidt, evenals de sociaaleconomische omstandigheden die hen onderscheiden, worden uiteindelijk nauwelijks geproblematiseerd.

De bijdrage van de discoursanalyse

De in dit rapport gepresenteerde discoursanalyse biedt inzicht in de manier waarop inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest hun dagelijkse realiteit in de stad ervaren, en op welke bredere denkkaders en ideeën zij beroep doen wanneer zij spreken over het samenleven in Brussel. Door een stem te geven aan 499 Brusselaars kregen we via de discoursanalyse inzicht in zowel het gepercipieerde **potentieel** als in de gepercipieerde **zwaktes** van de stad met betrekking tot de verschillende dimensies van sociale cohesie. Bij de selectie van de deelnemers werd getracht om de diversiteit van de

stad en haar inwoners zo goed mogelijk te representeren, waardoor **een rijkdom aan percepties** over en ervaringen met (samenleven in) Brussel aan bod kwam. Tegelijkertijd was het mogelijk een aantal *dominante* **percepties** bloot te leggen.

Zo wordt Brussel vaak gekarakteriseerd door een combinatie van een grootstedelijkheid en kleinschaligheid, en dit wordt belangrijk geacht voor de ‘leefbaarheid’ van Brussel en de levenskwaliteit in de stad. In diezelfde categorie van ‘sterktes’ situeren we bijvoorbeeld ook het Brusselse verenigingsleven en het buurtleven in het vormen en onderhouden van sociale netwerken en in het verwezenlijken van solidariteit onder burgers; specifieke publieke ruimtes in de stad - in het bijzonder de parken - die bijdragen tot een sfeer van ‘alledaagse vriendelijkheid’; en Brusselse evenementen zoals AutoLoze zondag en Zinnekeparade waar een Brussels gemeenschapsgevoel wordt aangesterkt. De hoge graad van etnisch-culturele diversiteit die Brussel kenmerkt, wordt door verschillende deelnemers eveneens vaak als een sterkte gepercipieerd: ze vormt bijvoorbeeld volgens velen een centraal element van de Brusselse (non-)identiteit, draagt bij tot het kosmopolitische karakter van de stad en moedigt interculturele solidariteit aan. Tegelijkertijd vormt dezelfde diversiteit voor verschillende deelnemers ook een uitdaging, of zelfs een zwakte of probleem van Brussel. De verschillende ‘bubbels’ - ‘aparte werelden’ of ‘microkosmosen’ - zouden weinig met elkaar in contact komen; sommige deelnemers spreken over een gevoel van onveiligheid dat ze ervaren in zogenaamde “getto’s”, anderen getuigen van ervaringen van discriminatie en racisme.

Andere ervaren uitdagingen en zwaktes die de discoursanalyse blootlegde, zijn de negatieve ervaringen van deelnemers op en met openbare plaatsen (bijvoorbeeld het openbaar vervoer) - gaande van ervaringen van ongemak tot ervaringen van onveiligheid en geweld. Meer eigen aan Brussel *zelf* (eerder dan aan ‘de grootstad’ meer in het algemeen) vermeldden deelnemers als zwaktes van de stad onder andere het netheidsprobleem, het politieke beheer van Brussel, haar gefragmenteerde karakter, het gebrek aan voldoende en gepast politiek optreden in relatie tot sociale ongelijkheid en armoede.

De hier doorgevoerde discoursanalyse ging echter **verder dan het opsommen van ‘sterktes’ en ‘zwaktes’** die de deelnemers toeschrijven aan Brussel. Eigen aan een discoursanalyse is dat ze op zoek gaat naar **achterliggende betekenisstructuren** die niet per se aan het oppervlak van narratieven zichtbaar zijn. Zoals eerder vermeld identificeerden we de latent maar transversaal aanwezige dominantie van etnisch-culturele categorieën in de deelnemers hun spreken over ‘samenleven in Brussel’. Daarnaast bracht de discoursanalyse ook de bredere denkkaders - bijvoorbeeld de stad als plaats van kosmopolitisme, de stad als dynamische plaats, maar ook de stad als plaats van chaos en onveiligheid - in kaart waarmee de deelnemers over Brussel spreken. Deze kaders liggen aan de basis van de manier waarop inwoners van Brussel betekenis geven aan hun ervaringen van en met ‘samenleven in de stad’. We hopen met dit rapport dan ook inzicht te hebben geleverd in hoe de articulatie van bredere denkkaders, mens- en maatschappijbeelden en concrete ervaringen resulteert in een rijkdom aan percepties van ‘samenleven in Brussel’.

Deze analyse van hoe inwoners van Brussel spreken over het samenleven in Brussel biedt inzichten in de ervaringen en meningen van Brusselaars en in hoe het spreken van

de burgers zich verhoudt tot de bredere maatschappelijke en ideologische context. Ze helpt om te begrijpen hoe de inwoners van Brussel het samenleven in hun stad bekijken. Ze kan richting geven bij het aanpakken van de uitdagingen en zwaktes die het 'samenleven in Brussel' volgens de inwoners kenmerkt, en bij het verdedigen van sterke punten en het verder versterken van het aanwezige potentieel – een potentieel dat zich onder meer situeert in de diversiteit en heterogeniteit van de stad als de kern van een Brusselse identiteit, in het verenigingsleven en het buurtleven als bronnen van solidariteit, in publieke plaatsen van 'alledaagse vriendelijkheid', en in Brusselse evenementen die het gemeenschapsgevoel versterken.

BIBLIOGRAFIE

- Amin, A., 2002. « Ethnicity and the multicultural city: living with diversity », *Environment and planning A*, 34 (6), p.959-980.
- Berger M. & Charles, J., 2014, « Persona non grata. Au seuil de la participation », *Participations*, n° 2, pp. 5-36.
- Berger M., 2014, « Troubles de l'ordre public et droit à la ville », *B.I.S.*, n° 172, Conseil bruxellois de coordination socio-politique.
- Berger M., 2015, « Des publics fantomatiques », *SociologieS*.
- Berger M., Francou L., 2015, « Policer les espaces publics urbains par la marche ? », *Environnement Urbain / Urban Environment*, vol. 9.
- Berger M., Kastrissianakis K., Stavo-Debaugé J., 2018, (à paraître), *Cities in Shock*, Brussels, Metrolab.
- Bidet A., Boutet M., Chave F., Gayet-Viaud C., Le Méner E., 2015, « Publicité, sollicitation, intervention », *SociologieS*.
- Bonilla-Suarez N., 2010, « La compétence du savoir-(sur)vivre : épreuves d'identité dans la guerre civile colombienne », thèse de doctorat en sciences sociales, Paris, École des hautes études en sciences sociales.
- Bridge, G. & Watson, S., 2002, « City Imaginaries » in G. Bridge & S. Watson (ed.), *A companion to the city*, Oxford, Blackwell Publishers, p. 7-17.
- Carlier L., 2016, *Le cosmopolitisme, de la ville au politique. Enquête sur les mobilisations urbaines à Bruxelles*, Bruxelles, Éditions Peter Lang.
- Carlier L., 2018 (à paraître), « L'hospitalité sous l'angle de l'écologie urbaine », *Sociologies*.
- Carpentier, N. & De Cleen, B., 2007, « Bringing discourse theory into media studies », *Journal of Language and Politics*, 6(2), p. 265-293.
- Cassiers T. & Kesteloot C., 2012, « Socio-spatial inequalities and social cohesion in European Cities », *Urban Studies*, 49(9), p.1909-1924.
- Côté, J.F., 2005, « Le spectacle du monde. Nouvelles formes du cosmopolitisme et espaces-temps fracturés des métropoles contemporaines », *Sociologie et sociétés*, 37 (1), p. 231-260.
- Cuthill, M., « 2010, The contribution of human social capital to building community well being », *Urban Policy and Research*, 21(4), p. 373-391.
- De Brabander, R. & Peters, D., 2009, *Overbruggen en verheffen. Werken aan social kapitaal in de stad*, Antwerpen, Garant.
- Denèfle S. (dir.), 2004, *Femmes et villes*, Tours, Presses universitaires François-Rabelais.
- Denèfle S. (dir.), 2008, *Utopies féministes et expérimentations urbaines*, Rennes, Presses universitaires de Rennes.
- Di Méo G., 2012, « Les femmes et la ville. Pour une géographie sociale du genre », *Annales de géographie*, 684(2), p. 107-127.
- Donzelot, J., 2006, « Refonder la cohésion sociale », *Esprit*, n°12, p.5-23.
- Fairclough, N., 2003, *Analysing discourse textual analysis for social research*, London, Routledge.
- Fassin, D. & Fassin, E. (s.l.d.), 2006, *De la question sociale à la question raciale*, Paris, La Découverte.
- Francou, L., 2018 « Saisir les troubles en formation. Les nouveaux « guetteurs » face aux ruptures de l'ordre de l'interaction », *Métropolitiques* (à paraître).

- Garfinkel H., 1967, *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Gayet-Viaud C., 2008, *L'égard et la règle. Déboires et bonheurs de la civilité urbaine*, thèse de doctorat en sociologie, Paris, École des hautes études en sociologie.
- Gayet-Viaud C., 2015, « Les espaces publics démocratiques à l'épreuve du terrorisme », *Métropolitiques*.
- Genard, J.L., 1999, « Culture et politique », *La Revue Nouvelle*, n°1, p.34-5.
- Giddens A., 1986, *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Berkeley, University of California Press.
- Goffman E., 1973, *La mise en scène de la vie quotidienne - 2. Les relations en public*, Paris, Minit.
- Gonzalez Ph., Kaufmann L., 2017, « Ces événements qui nous affectent », in Amiotte-Suchet L., Salzbrunn M. (dir.), *L'événement en religion : ruptures historiques, constructions biographiques et mobilisations collectives*, Rennes, Presses universitaires de Rennes.
- Grafmeyer Y., Joseph I. (s.l.d.), 2004 (1979), *L'École de Chicago ou la naissance de l'écologie urbaine*, Aubier, Flammarion.
- Gurwitsch A., 1957, *Théorie du champ de la conscience*, Bruges, Desclée De Brouwer.
- Hardyns, W., Vyncke, V., Pauwels, L., Willems, S., 2013, *The Social capital and Well-being In Neighbourhoods in Ghent (SWING)*. <https://biblio.ugent.be/publication/4164887/file/4164888.pdf>
- Helly D., 1999, « Une injonction : appartenir, participer. Le retour de la cohésion sociale et du bon citoyen », *Lien social et Politiques*, n° 41, p. 35-46.
- Jacobs J., 1961, *The Death and Life of Great American Cities*, New York, The Random House.
- Joseph Isaac, 1998, *La ville sans qualité*, Paris, Editions de l'Aube.
- Kearns A. & Forrest R., 2000, « Social cohesion and multilevel urban governance », *Urban Studies*, 37 (5/6), p.995-1017.
- Kitzinger, J. 1994, "The methodology of focus groups: the importance of interaction between research participants", *Sociology of health and illness* 16(1), p. 103-121
- Kitzinger, J. 1995, "Qualitative research: introducing focus groups", *BMJ*, 29; 311(7000), p. 299-302.
- Koffka K., 1935, *Principles of gestalt psychology*, Londres, Routledge/Kegan Paul.
- Lieber M., 2008, *Genre, violences et espaces publics. La vulnérabilité des femmes en question*, Paris, Les Presses de Sciences Po.
- Lofland Lyn H., 1973, *A world of strangers. Order and Action in Urban Public Space*, New York, Basic books.
- Lofland Lyn H., 1998, *The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory*, New York, De Gruyter.
- Lynch K., 1960, *The image of the city*, Cambridge, The MIT Press.
- Kymlicka W., 2001 (1995), *La citoyenneté multiculturelle. Une théorie libérale du droit des minorités*, Paris, La Découverte.
- Mbembe A., 2005, « La République et l'impensé de la race », in Brancel & al., *La fracture coloniale*, Paris, La Découverte, p.137-153.
- Morgan, D. 1998, *The focus group guidebook*, London, Sage
- Muller, J, 1999, Narrative Approaches to Qualitative Research in Primary Care. In BF Crabtree and WL Miller (eds), *Doing Qualitative Research* (2nd Ed), Thousand Oaks, CA: Sage Publications, p. 221-238.
- Novy A., Coimbra S. & Moulaert F., 2012, « Social Cohesion : a conceptual and political

- elucidation », *Urban Studies*, 49 (9), p.1873-1889.
- Nussbaum C., 2011, *Les émotions démocratiques. Comment former le citoyen du XXIème siècle*, Paris, Flammarion.
 - Park Robert Ezra, 2004 (1929), « La ville comme laboratoire social », in Grafmeyer Y., Joseph I. (s.l.d.), *L'Ecole de Chicago ou la naissance de l'écologie urbaine*, Aubier, Flammarion, 2004, p. 167-184.
 - Park R. E., 1928, « Human Migration and the Marginal Man », in *American Journal of Sociology*, 33(6), p. 881-893.
 - Peirce C.S., 1978, *Ecrits sur le signe*, Paris, Seuil.
 - Printz A., 2017 « The issue of inclusion in the new EU public policy framework », <http://www.metrolab.brussels/publications/test-publication>
 - Quéré L. & Brezger D., 1992, « L'étrangeté mutuelle des passants : Le mode de coexistence du public urbain. », *Les Annales de la recherche urbaine*, N°57-58, pp. 89-100.
 - Savage, T. & Blockland, M. 2016, *Networked Urbanism: Social Capital in the City*, New York, Routledge
 - Schutz A., Luckmann T., 1973, *The Structures of the Life-World*, Chicago, Northwestern University Press.
 - Simmel G., 1950, « The Metropolis and Mental Life », *The Sociology of Georg Simmel*, New York, Free Press, p. 409-424.
 - Simmel G., 1999, *Sociologie. Etudes sur les formes de la socialisation*, Paris, PUF.
 - Sloterdijk P., *Sphères I. Bulles. Microsphérologie*, Paris, Pauvert, 2002
 - Soja E.W. (2009), « La ville et la justice spatiale », *Justice spatiale/Spatial Justice*, <http://www.jssj.org>
 - Stavo-Debaugé J., 2007, « L'invisibilité du tort et le tort de l'invisibilité », *Espacestemp.*
 - Stavo-Debaugé, J. 2017, *Qu'est-ce que l'hospitalité? Recevoir l'étranger à la communauté*, Montréal, Liber, 320p.
 - Stern W., 1938, *General Psychology From The Personalistic Standpoint*, New York, MacMillan.
 - Stevenson, N., 2003, « Cultural citizenship in a 'cultural' society : A cosmopolitan approach », *Citizenship studies* 7(3), p. 331-48.
 - Thévenot L., 2004, « Une science de la vie ensemble dans le monde », *Revue du Mauss*, n°24, p.115-126.
 - Thévenot L., 2006, *L'action au pluriel. Sociologie des régimes d'engagement*, Paris, La Découverte.
 - Thiberge C., 2003, *La ville en creux*, Paris, Linteau.
 - Unwin, J. 2016, "Why we need social capital in the cities".
<https://www.jrf.org.uk/why-we-need-build-social-capital-cities>
 - Valentine, G., 2008. Living with difference: reflections on geographies of encounter. *Progress in human geography*, 32 (3), p. 323-337.
 - Van Brussel, L., Carpentier, N. & De Cleen, B., (eds), 2018, *Communication and Discourse Theory. Collected works of the Brussels Communication and Discourse Theory Group*, Intellect (te verschijnen).
 - Van Dijk, T. 1997, *Discourse as interaction in society*, London, Sage.
 - Vertovec S. (2007) Super-diversity and its implications, *Ethnic and Racial Studies*, 30: 6, 1024-1054
 - Watson R., 1995, « Angoisse dans la 42° rue », in P. Paperman, R. Ogien (dir.), *La couleur des pensées. Sentiments, émotions, intentions*, Paris, Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, p. 197-216.

- Wester, F., 1995, Inhoudsanalyse als kwalitatief-interpreterende werkwijze. Onderzoekstypes in de Communicatiewetenschap Houten/Diegem: Bohn Stafleu Von Loghum.
- Whyte W. H., 1980, *The social life of small urban spaces*, Washington, Washington Conservation Foundation.
- Wodak. R. et al, 2009, *The discursive construction of national identity*, Edingburgh: University Press.

BIJLAGE: HET BRUVOICES-PROJECT

Wat is BruVoices?

Het project BruVoices ontstond in de nasleep van de aanslagen die Brussel troffen op 22 maart 2016 en die een diepe indruk achterlieten op zijn bevolking. In de daaropvolgende weken kwam een brede waaier van erg heftige emoties naar boven. Ze vestigden de aandacht op een gefragmenteerd Brussels Gewest en riepen talloze vragen op over de toekomst van de sociale cohesie.

Is deze cohesie sterk genoeg om weerstand te bieden aan de traumatische gevolgen van zo'n gewelddadige aanslagen? Kunnen we ze vatten in een diagnose? Kan zo'n diagnose bijdragen tot het versterken van de veerkracht van een Gewest dat, net als andere steden overal ter wereld, niet immuun is voor andere grote schokken?

De Koning Boudewijnstichting besloot om deze vragen rechtstreeks te stellen aan de Brusselse burgers, mannen en vrouwen. Met de steun van het Brussels Gewest, werd een uitgebreide raadpleging gelanceerd, getiteld BruVoices: ze omvat meerdere delen en plaatst de bewoners van Brussel centraal in haar traject.

In een eerste fase werd geprobeerd om gegevens te verzamelen via een kwalitatieve benadering. De tweede fase omvatte een opiniepeiling. Hier werden kwantitatieve gegevens verzameld om inzicht te krijgen in de tendenzen. Deze eerste twee fasen worden aangevuld met een laatste deel waarin actiestrategieën worden geformuleerd om de sociale cohesie in het Brussels Gewest te versterken.

Wie zit er achter dit project?

BruVoices is een initiatief onder leiding van de Koning Boudewijnstichting met de steun van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Welke definitie van sociale cohesie?

Het begrip 'sociale cohesie' wordt op allerlei manieren gedefinieerd en moet dus worden verduidelijkt. In het kader van het BruVoices project omvat de term 5 dimensies zoals die worden gedefinieerd in de werken van de sociologen R. Forrest & A. Kearns: Sociale netwerken en sociaal kapitaal, sociale orde en sociale controle, solidariteit, identiteit en samenhangsgevoel, gemeenschappelijke waarden en burgerschap. Deze 5 dimensies staan centraal in het BruVoices-parcours en werden besproken door de Brusselaars die we ontmoetten.

Een consultatie in 3 fases

1. Een kwalitatief deel (februari tot juni 2017)

Het kwalitatieve gedeelte van BruVoices werd uitgevoerd in partnerschap met de onderzoeksgroepen DESIRE (VUB) en Metrolab (UCL). Het onderzoek bestond uit 51 focusgroepen gespreid over de 19 gemeentes van het Brussels Gewest en gekozen om de diversiteit van de inwoners op vlak van gender, leeftijd, etnische en culturele origine, sociaal-economische situatie en interesseveld te omvatten.

Het BruVoices team ging op zoek naar informele verenigingen en groepen bestaande uit inwoners van het Brussels Gewest, en nodigde hen uit om te praten over hoe zij Brussel dagelijks als individu ervaren, los van elke voorgekauwde visie. Het ging om buurtcomités, sportclubs, religieuze en filosofische gemeenschappen, kunstenaarscollectieven, sociaal-culturele verenigingen, enz.

In totaal namen 499 burgers deel aan deze eerste consultatiefase.

2. Een kwantitatief deel (augustus tot december 2017)

Het kwalitatief deel van het BruVoices project werd uitgevoerd in partnerschap met de onderzoeksgroep GERME (ULB). In het kader van een opiniepeiling werden face-to-face interviews afgenomen bij inwoners van Brussel. Een willekeurige steekproef van 2000 personen, representatief voor de Brusselse bevolking, werd geselecteerd uit het Nationaal Register. Elke gelote deelnemer werd persoonlijk uitgenodigd om deel te nemen aan de enquête en een vragenlijst van een veertigtal minuten te beantwoorden.

In totaal openden 526 deelnemers hun deuren voor de interviewers van het BruVoices-team.

3. Een fase van verdieping (februari tot juni 2018)

Aan de hand van deze twee eerste consultatiefases kon een diagnose worden opgesteld van sociale cohesie, zoals ze wordt beleefd door de Brusselaars. Vertrekkende vanuit de conclusies van de twee onderzoeken richt deze fase zich erop om de prioriteiten en actielijnen voor het versterken van sociale cohesie in Brussel te onderstrepen. Op haar beurt bevat deze fase drie delen:

- Een expertenworkshop waarbij een dertigtal deelnemers werden uitgenodigd van de academische wereld, de publieke sector en het middenveld, zowel uit Brussel als uit het buitenland.
- Een Burgerassemblee wordt georganiseerd op 17 maart 2018 met als doel om inwoners van Brussel samen te laten discussiëren over de toekomst van het Brussels Gewest.
- Alle resultaten van het BruVoices initiatief worden voorgesteld aan het Parlement van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in juni 2018.

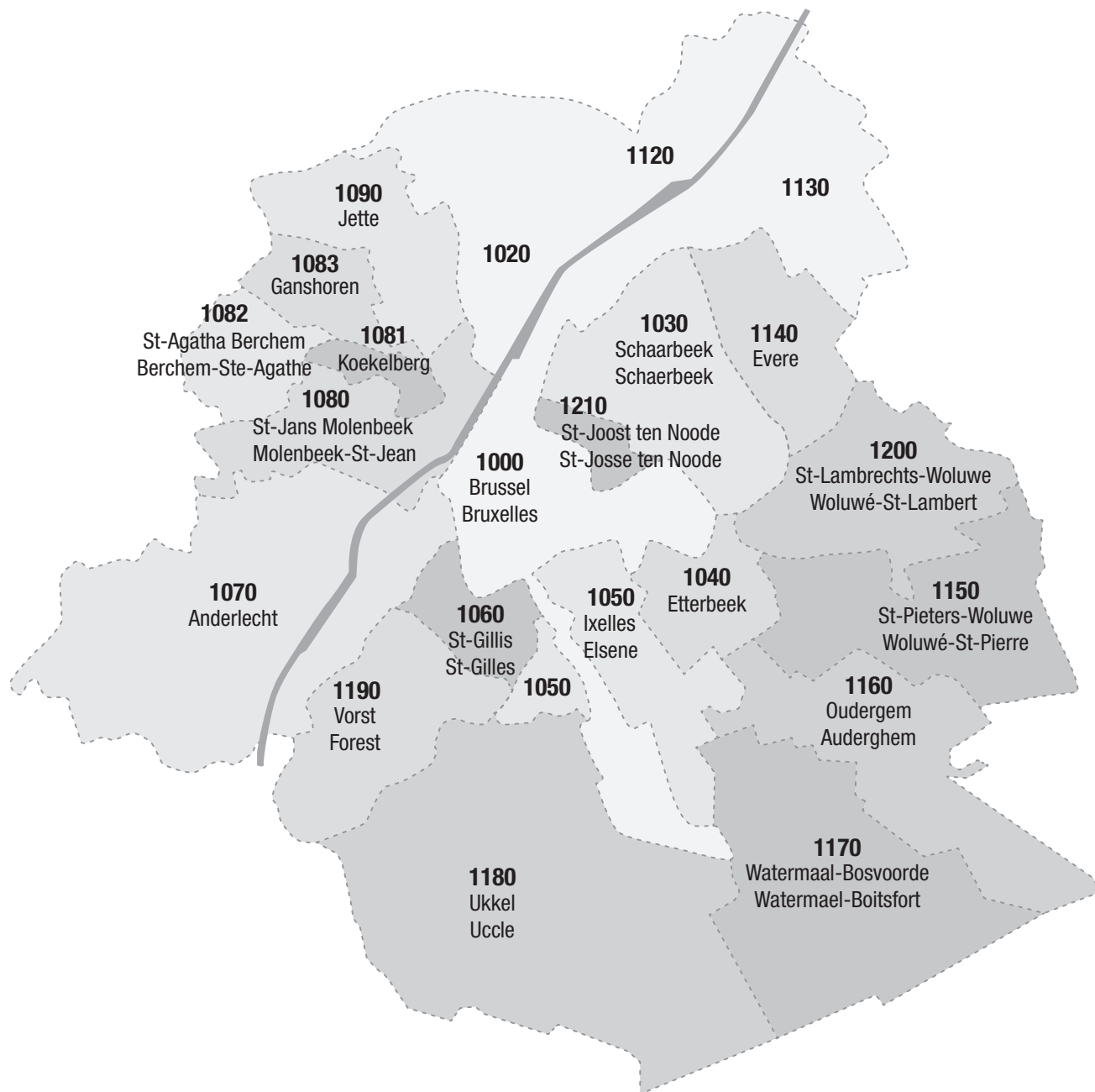
Waar kan men de resultaten van BruVoices raadplegen?

Bij elke fase van het BruVoices project hoort een rapport, dat rechtstreeks beschikbaar is en gratis gedownload kan worden op de website van de Koning Boudewijnstichting: www.kbs-frb.be.

Komt er een vervolg?

De Koning Boudewijnstichting streeft ernaar om deze diagnose van sociale cohesie en de eerste actielijnen die bepaald werden dankzij de inwoners van de stad zo breed mogelijk te verspreiden, zodat iedereen er nuttige informatie in kan vinden om bij te dragen aan een beter samenleven.

BIJLAGE:
KAART VAN HET BRUSSELE HOOFSTEDELIJK GEWEST

BIJLAGE: SCENARIO VAN DE FOCUSGROEPEN

Inleiding (25 minuten)
Fase 0: kennismaking met de deelnemers en met de thematiek (10')   Aan de deelnemers wordt gevraagd om even na te denken en voor zichzelf enkele woorden op te schrijven: - een beleefde anekdote of een evenement die hun leven in Brussel illustreert en hen zin geeft om te lachen- een beleefde anekdote of een evenement die hun leven in Brussel illustreert en hen een negatief gevoel geeft Fase 1: zich voorstellen (15')   Systematische presentatieronde van de deelnemers: - Ik heet... - mijn leeftijd (rond de twintig...)- Ik woon in (gemeente) sinds (aantal jaren)- Mijn bedrijfssector is/was...- En voor mij is wonen in Brussel... (gebruik een woord, een adjectief, een metafoor) De facilitator vraagt iedereen om het woord te nemen en noteert enkele trefwoorden waarop hij de groep kan laten inpikken om het gesprek voort te zetten
Bespreking (ongeveer 1u20)
Fase 2: verkenning van de aangekaarte thema's (1u20')   De facilitator vraagt de deelnemers om na te denken over de dimensies van de «sociale cohesie» (hoofdstuk 1) die spontaan opdoken tijdens de eerste tafelronde.   - Hij bewaakt dat • de deelnemers hun relaas illustreren met voorbeelden uit hun dagelijks leven; verder wordt gegaan dan een beschrijving van de feiten en het gedrag, om in te zoomen op de (emotionele of andere) ervaring;• de positieve en de negatieve aspecten van de ervaring aan bod komen;• de interactie wordt gestimuleerd door het versterken, nuanceren of tegenspreken van wat gezegd werd;• de energie gefocust blijft op het relaas, niet door te censureren, maar door te vragen om het verband te leggen met het onderwerp. Voorbeeld: • <i>Deelnemer: «mobiliteit in Brussel, een echte ramp... de politiek zou moeten...»</i>• <i>Facilitator: hoe heeft dat een impact op uw dagelijks leven, uw wonen in Brussel, uw relaties met anderen?</i>
Conclusie (15 minuten)
Fase 3: conclusie   De facilitator vraagt de deelnemers om even te kijken naar hun blaadje van fase 0 om te zien of ze een punt dat voor hen belangrijk is, hebben vergeten te bespreken.   Afsluiten met een tafelronde zoals in het begin om de deelnemers de gelegenheid te bieden een van de anekdotes die bij de start werden geïdentificeerd, te delen.

BIJLAGE: ONTMOET GROEPEN EN VERENIGINGEN

De Koning Boudewijnstichting wilt de leden van de verenigingen en groepen die de tijd namen ons te ontmoeten en ons over 'hun Brussel' te vertellen hartelijk bedanken.

Accueil des Françaises à Bruxelles
AFROKATA asbl
Ages & Transmissions asbl
AOP Bruxelles Ouest Entraide alimentaire Sainte Cécile
ASBL Association de la mosquée Attadamoune (AMANA)
Asendanse studio
Association Belge des Professionnels Musulmans
Association Belgo-Moldave NOROC asbl
Association des Parents d'élèves de l'école communale n°3 à Forest
Association sportive du CTR
Atomium Toastmastersclub of Brussels
BLED (Berchem Local Et Durable)
BRIDFAS (British Decorative & Fine Arts Society of Brussels)
Cercle d'étude - Groupe Espoir
Champions Academy
Change asbl
Collectif Résonances
Comité de Haren
Comité de quartier du Chemin Vert
Davidsfonds Oudergem - Watermaal- Bosvoorde
DR asbl - DISPOSITIF RELAIS
Fresh air Basketball Club
Groupe paroissial de Saint Augustin
Halles Saint-Géry asbl - Patrimoine & Culture
Hispano-belga ASBL
Indian Cultural Centre asbl
International School of Brussels
Kham VZW
Le Partenariat de Cureghem - La Boutique culturelle
Les Ateliers Populaires / PCS Radis-Marolles
Les Demis Ecrémés
Les Héritiers Bh-O27
L'Ilot ASBL
Maison de l'Amérique Latine SEUL
Maison médicale Esseghem
Manne van de Platou
Mission Locale de Molenbeek / restaurant Les Uns et Les Autres
Mission Locale de Schaerbeek
Nti.Ma.-asbl (Ntinou Massiya-Bxl.)
Omnya asbl-vzw
Ordre des amis de Manneken-Pis
Parsifools vzw

PERSKring
RitterKlub V.S.V. Jette
Rolls Voice Choeur
Rotary Club Bruxelles
Straffe Ketten RFC
Tropicana
vzw A Place to Live
WeloveBrussels

www.kbs-frb.be

Koning Boudewijnstichting,
stichting van openbaar nut
Brederodestraat 21, 1000 Brussel
info@kbs-frb.be 02-500 45 55
Giften vanaf 40 euro op onze rekening
IBAN: BE10 0000 0000 0404
BIC: BPOTBEB1 geven aanleiding tot
een belastingvermindering van 45 %
op het werkelijk gestorte bedrag.

Koning Boudewijnstichting **Samen werken aan een betere samenleving**

De Koning Boudewijnstichting heeft als opdracht bij te dragen tot een betere samenleving.

De Stichting is in België en Europa een actor van verandering en innovatie in dienst van het algemeen belang en van de maatschappelijke cohesie. Ze zet zich in om een maximale impact te realiseren door de competenties van organisaties en personen te versterken. Ze stimuleert doeltreffende filantropie bij personen en ondernemingen.

Integriteit, transparantie, pluralisme, onafhankelijkheid, respect voor diversiteit en bevorderen van solidariteit zijn haar belangrijkste waarden.

Haar actiedomeinen momenteel zijn armoede en sociale rechtvaardigheid, filantropie, gezondheid, maatschappelijk engagement, ontwikkeling van talenten, democratie, Europese integratie, erfgoed en ontwikkelingssamenwerking.

De Koning Boudewijnstichting werd opgericht in 1976, toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

Dank aan de Nationale Loterij en aan alle schenkers voor hun gewaardeerde steun.

www.kbs-frb.be

Abonneer u op onze e-news www.goededoelen.be

Volg ons op

PUB N° 3533

BruVoices

Inwoners spreken over sociale cohesie in Brussel
Een discoursanalyse van 500 burgers